Gecse Gusztáv

KÉRDÉSEK A VALLÁSRÓL

IRÁNYTŰ

Minden ember szeretné a maga útját járni. Szívesen elhagyja a járt utat a járatlanért, ilyenkor érzi igazán a felfedezés gyönyörködtető izgalmát.
Ám aki nem akar eltévedni, iránytűt visz magával a felfedező útra, hogy segítse a tájékozódásban.
Sorozatunk kötetei is a tájékozódáshoz kívánnak segítséget nyújtani. Iránytűt kap kezébe az olvasó a világ, a társadalom, a vallás, az erkölcs s nem utolsó sorban az ember és önmaga megismeréséhez. Vitáihoz érvet, tanácstalanságában tanácsot, ébredő kérdéseire választ kereshet ezekben a könyvekben.
Az iránytű persze csak a továbbhaladás helyes irányát mutatja. Az útra kinek-kinek magának kell rátalálnia.

Gecse Gusztáv

KÉRDÉSEK A VALLÁSRÓL

MÓRA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 1976

A FEDŐLAP ÉS AZ ILLUSZTRÁCIÓ
HEGEDŰS ISTVÁN MUNKÁJA

MÁSODIK KIADÁS

© Gecse Gusztáv, 1975
ISBN 963 11 0809 0

A TEMPLOM

Amikor egy repülőgép megérkezik valamelyik nagyváros fölé, és leszálláshoz készül, az ablakon kíváncsian ki-kitekintő utasok legelőször az égnek meredező templomtornyokat pillantják meg. A szántóföldeket és mezőket átszelő vonatból még alig lehet a közeledő falu vagy város házait megkülönböztetni, amikor élesen kivehetővé válik a templom épülete és kupolája. Így van ez az országúton száguldó autóssal is, a gyalogos vándor pedig egyenesen a templomtornyok szerint tájékozódik, „toronyiránt" halad, a távolból messzire látszó templom felé veszi lépteit, ha nem akar eltévedni az úton. Ez lehet az oka, hogy amikor megkérdezték egy kisfiútól, hogy mire való a templom, azt felelte: arra, hogy mutassa az utat az embereknek.

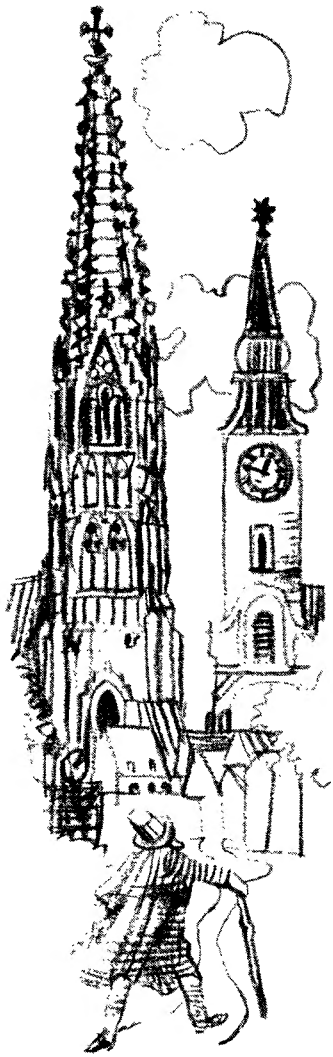

De nemcsak ez a kisfiú hitte azt, hogy a templomnak útmutató, irányjelző szerepe van, hanem a felnőttek közül is sokan – a val-

lásos emberek – így vélekednek. Ők azonban az emberi élet országútjának vándoraira, tehát az egész emberiségre gondolnak, s azt mondják, hogy a templom nyílként égre mutató toronycsúcsával arra figyelmezteti az embereket, hogy fölfelé nézzenek, és fölfelé tartsanak, azaz ne ezen a földön keressék boldogságukat, mert azt egy másik, földöntúli világban érhetik csak el.

Csakhogy gyakran még a legkisebb faluban is két vagy három templom tornya magasodik, különféle csúcsvégződéssel, az ember pedig ott állhat előttük, mint Csongor a válaszúton:

Sík mezőben hármas út,
Jobbra, balra szertefut,
A középső célra jut.

– – – – – – – – – – – – – – –

Tévedésnek hármas uta,
Utam itt ez volna hát,

– – – – – – – – – – – – – – –

A közép a biztos út,
Oh, de melyik nem közép itt?
Melyik az, mely célra jut?

Melyik templom tornya mutatja meg az embernek a helyes utat? S egyáltalán útjelző-e a templom? És nem tévútra vezet-e? Vajon a modern ember tájékozódhat-e a templomtornyok szerint életének vándorútján? Van-e, lehet-e szerepe egyáltalán a templomnak a modern ember életében? Ezekre a kérdésekre keresünk korszerű választ, kielégítő feleletet.

**Egyik templom tornyán keresztet,
a másik templom tornyán kakast látok.
Hányféle templom van tulajdonképpen?**

A kérdés indokolt, de egyben nagyon nehéz is. Hiszen annyiféle templom van, ahány vallás. A templom ugyanis a vallásos emberek gyülekezőhelye, ahol meghatározott időközönként közösen imádkoznak-énekelnek, és szertartásaik szerint magasztalják istenüket, tőle valamit kérnek, vagy neki valamiért hálát adnak. De nagyon sokféle vallás van, következésképpen sokféle módon keresik a vallásos emberek az istennel, az istenekkel vagy az isteni lényekkel a kapcsolatot. Ezért van az, hogy a templomok nem egyformák: külsejük is, belsejük is eltér egymástól, aszerint, hogy milyen módon tartják bennük szertartásaikat a vallásos emberek, illetve hogy milyen vallás hívei gyülekeznek bennük.

Milyenek mégis a legismertebb vallások templomai?

Ismerünk római katolikus templomokat – ezek tornyán legtöbbször kereszt látható, bejáratuk mellett pedig feszület (kereszt, a megfeszített Krisztus szoborként megformált testével) áll. A görögkeleti templomok gyakran hagyma alakú tornyaira rendszerint kettős keresztet helyeznek. Ennek bejárata mellett is találunk feszületet, de ezen Krisztus keresztre feszített teste nem szobor alakú, hanem lapos lemezre van festve. Az evangélikus templom szintén a tornyán levő keresztről ismerhető meg, valamint a bejárata fölötti, bibliából vett felírásról: „Erős vár a mi Istenünk." A református templom tornyán van az a bizonyos kakas, gyakran pedig csillag,

sokszor pedig buzogány. Ezek mind keresztény templomok, azok közül is csak a nálunk legismertebbek. A zsidó templomnak vagy zsinagógának nincs tornya, mégis könnyen megismerhető hatágú csillagos díszeiről és héber betűs feliratáról. A buddhizmus istentiszteleti helye a kupola alakú sztupa vagy pagoda. Az iszlám (mohamedán vallás) szent helye a mecset, amelynek tornyát minaretnek hívják. Innen szólítja imára a müezzin a mohamedánokat.

Mikor jött divatba a templomépítés szokása?

Mivel a templom az isten vagy az istenek nyilvános tiszteletére szánt épület, az emberek akkor kezdtek templomokat építeni, amikor már kialakult és megerősödött körükben az istenekbe vetett hit. Ez az őstársadalom felbomlása, az osztálytársadalmak kialakulása utáni időszakban következett be. Amikor megjelent a földi társadalomban a személyes vezetés és parancsolás gyakorlata, megjelent az égi világban is (tulajdonképpen az emberek képzeletében) a személyes, emberi, uralkodói tulajdonságokkal rendelkező istenek sokasága is. Ezek tiszteletére építették az első templomokat.

Az ősembernek nem is voltak templomai?

Templomai nem voltak az ősembernek, de már az újkőkorban is (kb. 10 ezer évvel ezelőtt) építettek őseik szellemei számára emlékműveket és lakóhelyeket, ahol szertartásokat is tartottak. Minden bizonnyal ilyen emlékművek voltak a menhirek, vagyis azok a hatalmas, függőlegesen felállított kövek, amelyeket olykor kettős

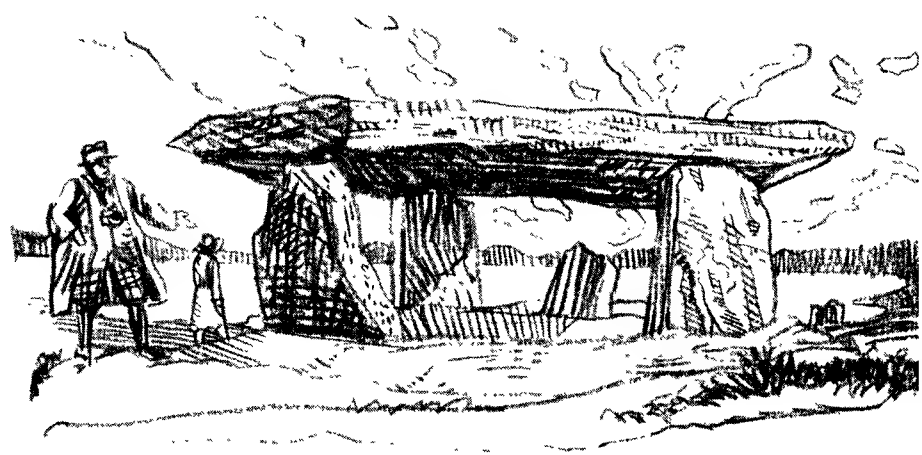

sorokban vagy félkör alakban helyeztek el (ez esetben cromlechnek hívják őket), s közepére oltárt építettek. Ilyen volt továbbá a dolmen, amely rendszerint két vagy három függőlegesen felállított kőoszlopból és egy ráfektetett kőlapból állt, és amelyet temetkezőhelyül is használtak.

Olykor a dolmen oldalát is kőlappal zárták el. Az ősi elképzelés szerint a dolmen belső részében tartózkodott az elhunyt ős lelke vagy szelleme.

A piramisok templomok vagy királyi temetkezőhelyek voltak?

Az egyiptomi óbirodalom (kb. i. e. 2650 -2300) hatalmas, gúla alakú piramisai elsősorban síremlékek voltak, amelyekben a fáraók bebalzsamozott holttestét őrizték. Voltak azonban a piramisoknak olyan helyiségei is, amelyekben halotti szertartásokat tartottak, sok esetben pedig körülöttük emeltek a halotti kultusz céljaira szolgáló épületeket. A piramisok ugyanakkor a fáraók hatalmát és dicsőségét is hirdették. Mivel pedig

az egyiptomiak hite szerint a fáraó a Nap fia, aki halála után maga is Nappá (istenné) változik, az emlékére és tiszteletére emelt piramisok egyben a napisten tiszteletére épült templomoknak is tekinthetők. Leghíresebbek a gizehi piramisok (Kheopsz, Kefren és Menkauré fáraó piramisai). A piramisok körül terült el az előkelők sírjait, az ún. masztabákat magába foglaló temető, a „holtak városa".

Milyen híres egyiptomi templomokat ismerünk?

A piramisok mellett – mint láttuk – az Óbirodalomban a fáraó halotti kultuszát szolgáló emléktemplomok is épültek, amelyek közül Kefren gizehi temploma maradt fenn a legépebben. E templomtól északra áll a híres gizehi szfinx, a fáraó hatalmának oroszlántestű, emberfejű, monumentális jelképe. A Középbirodalom (kb. i. e. 2000–1600) időszakából egyedül a fayumi templom maradt fenn viszonylagos épségben. Az Újbirodalom (kb. i. e. 1600–1000) két leghíresebb temploma Luxorban és Karnakban található. A két templomot szfinxekkel szegélyezett út köti össze egymással. E templomok egyrészt a fáraók palotáira emlékeztetnek, hiszen elsődleges céljuk éppen a fáraó hatalmának dicsőítése volt. Ugyanakkor e templomok a világmindenség másolatai is, azé a világmindenségé, amelyet az egyiptomiak képzeltek el. E templomokban tartották az egyiptomiak káprázatos szertartásaikat, amelyeknek középpontjában a napisten (Ámon-Ré) dicsőítése állt.

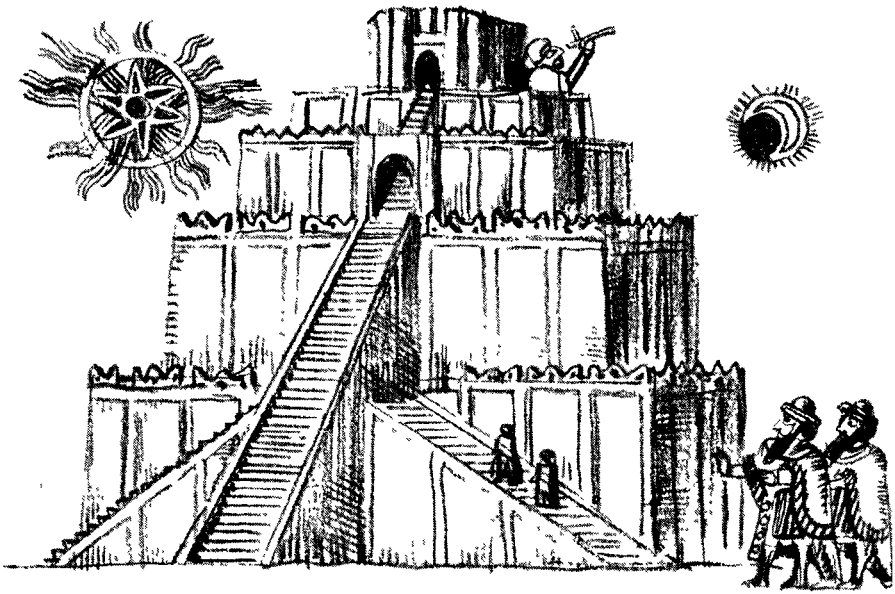

A „bábeli torony" is templomi célokat szolgált?

A Bibliából ismert „bábeli torony" leírása és mítosza valóban egy híres mezopotámiai toronytemplomnak, a Marduk isten tiszteletére az i. e. második évezred elején épült babiloni templomnak az emlékét őrizte meg. A hét vagy kilenc emeletből álló, emeletenként más-más színűre festett babiloni templomokat (a zikkuratokat) lépcsőzetes toronyformában építették. A legfelső emeleten őrizték az istenség szobrát, ott tartották az évenként megismétlődő szertartásokat, de innen, a zikkurat tetejéről végezték a papok a csillagászati megfigyeléseiket is.

És mik voltak a „hallgatás tornyai"?

Az iráni (perzsa) vallás tanítása szerint az embernek kerülnie kell minden tisztátalant, és meg kell akadályoznia azt is, hogy a tiszta a tisztátalannal bármilyen módon érintkezzék. Mivel pedig a holttest tisztátalan, a föld, a víz, a tűz pedig tiszta tehát a tetemnek ezekkel nem szabad érintkeznie –, különleges temetkezési módot választottak. Kerek, tölcsér alakú tornyokat, ún. dakmákat építettek, amelyeknek tetején kör alakban három sor mélyedést készítettek. Ezekbe helyezték a halottakat: a külső kör mélyedéseibe a férfiak, a középső kör mélyedéseibe a nők, a belső kör mélyedéseibe a gyermekek tetemei kerültek. Ily módon a holtak a ragadozó madarak martalékaivá váltak, és nem érintkeztek a tiszta elemekkel. A „hallgatás tornyai" ma is megtalálhatók az iráni vallás híveinél, a tűzimádó pársziknál.

És a sztupák?

A sztupák az indiai buddhizmus vallási épületei. E hatalmas, félgömb alakú emlékművekben helyezték el Buddha vagy a buddhista szentek ereklyéit. Vallási célú gyülekezőhelyül a buddhisták barlangcsarnokokat is építettek. A sztupa mélyen a föld alá nyúló alapja az anyaölet, kupolája az égboltot, négyfelé nyíló kapuja pedig a világtájakat jelképezi. A sztupák a buddhizmus terjedésével megjelentek Ázsia más vidékein is, míg Indiában újjáéledt a korábbi vallás, a brahmanizmus (hinduizmus), amelynek szent helyei az óriási méretű, aprólékosan és gazdagon díszített, kőből vagy téglából épített templomok.

A zsidóknak nincs templomuk, csak zsinagógájuk. Ez mit jelent?

A templom - különösen az ókorban - az áldozatbemutatás színhelye volt. A jeruzsálemi zsidó templomban is különféle áldozatokat mutattak be Jahve tiszteletére. A jeruzsálemi templomot azonban i. sz. 70-ben elpusztították, és azóta fel sem építették. Így tehát igaz az, hogy a zsidó vallás híveinek nincs áldozatbemutatásra szánt épülete, temploma. Vallási jellegű összejöveteleiket és istentiszteleteiket a zsinagógákban tartják, ahol azonban nem mutatnak be áldozatot. Ebben az értelemben mondhatjuk azt, hogy a zsidó vallás istentiszteleti helye a zsinagóga és nem a templom. Manapság azonban az áldozatbemutatás nem elengedhetetlen velejárója a templomnak. Sok olyan vallási épületet ismerünk, amelyben nincs áldozatbemutatás, mégis templomnak hívjuk. Ezért nem helytelen, ha a zsinagógát is templomnak nevezzük.

És mi volt a szent sátor?

A zsidók vallási életének központja honfoglalásuk előtt, sőt még letelepedésük után is hosszú ideig – a templom felépítéséig – a szent sátor volt. Leírását a Bibliából ismerjük. A szent sátor két részre oszlott. Udvarában állt az áldozati oltár, amelyen az áldozati állatokat égették el Jahve isten tiszteletére; az udvarban tartózkodott a nép is. A szentélybe csak a papság léphetett be. A szentély szintén két részből állt, a szent helyből és a szentek szentjéből, a legszentebb helyből. A szent helyen is álltak oltárok. Itt volt az illatáldozat oltára és az áldozati kenyerek asztala. A

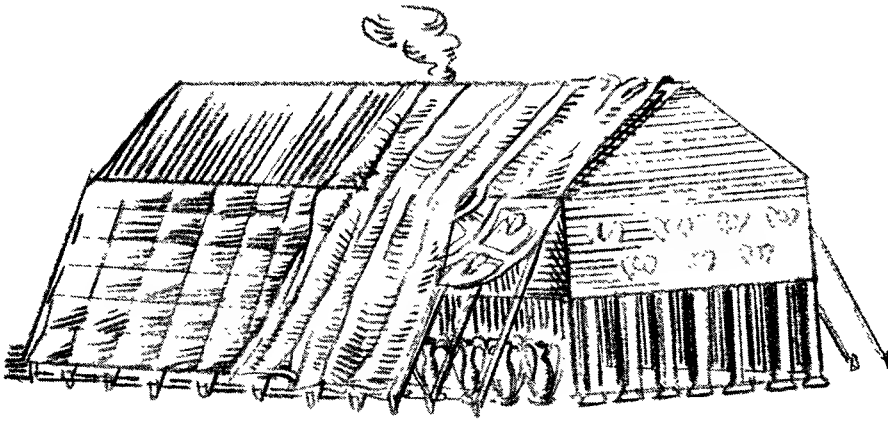

legszentebben volt a frigyláda, az istenség (Jahve) lakóhelye. A legszentebb helyre a papság sem léphetett be. Ide csak a főpap tehette be a lábát, ő is csak évenként egyszer, az engesztelés napján. A nomád körülmények között élő zsidók vándorlásaik során a szent sátort mindenüvé magukkal vitték. Ha tábort vertek, a szent sátort a tábor közepén helyezték el. Honfoglalásuk és végleges letelepedésük után a szent sátort Silóban állították fel.

Mikor építettek a zsidók templomot maguknak?

Palesztinában történt letelepedésük után – érthető módon – istenüket is helyhez kötötték. Azt is méltatlannak tartották, hogy míg más isteneket kőből épült templomokban imádnak, addig ők csak sátorban tisztelik istenüket. Ezért elhatározták, hogy más népekhez hasonlóan, ők is építenek kőtemplomot Jahve tiszteletére. Dávid király ezért gyűjtést rendezett a nép körében a templomépítés céljaira. Ám a templomot mégsem ő, hanem fia, Salamon király építtette fel Jeruzsálemben, az ország fővárosában, az i. e. X. században. Sok ezer ember hét és fél évig dolgozott a templom építésén. Beosztása

éppen olyan volt, mint a szent sátoré. Hatalmas udvarának első része a pogányok számára készült, a második részében a zsidó nők tartózkodtak, míg a harmadik részébe csak a zsidó férfiak léphettek be. Maga a templomépület két részből állt: a szentélyből és a szentek szentjéből. Ez volt a papok, illetve a főpap vallási tevékenységének a színtere. A templomot gazdag aranydíszítés tette káprázatossá. Felszentelése hét napig tartott.

Igaz az, hogy Salamon templomát a babiloniak lerombolták?

Valóban, i. e. 587-ben Nabukodonozor babilóniai seregei ismételten betörtek Palesztinába, elfoglalták a déli országrész, Judea fővárosát, Jeruzsálemet, falait pedig lerombolták. A templom is a lángok martaléka lett. A templom kincseit és edényeit Babilonba szállították. Sőt a nép egy részét is fogságba hurcolták („babiloni fogság").

A fogságban is építettek templomot a zsidók?

Ott erről szó sem lehetett. Igaz, vallási jellegű összejöveteleiket itt is megtartották. Erre a célra azonban nem templomot, hanem zsinagógákat, gyülekezőhelyeket építettek. Zsinagógáikban nem mutattak be áldozatokat mint a jeruzsálemi templomban , hanem csak közösen imádkoztak, és táplálták hazatérésük reményét. A zsinagógaépítés szokását a fogságból való hazatérésük után is megtartották.

A templomot fel sem építették többé?

De igen! I. e. 538-ban Kürosz perzsa uralkodó, aki megdöntötte Babilónia uralmát, hazaengedte a zsidókat fogságukból, s ők tüstént hozzáfogtak a templom újjáépítéséhez. E második templom szegényesebb volt a salamoni templomnál, Nagy Heródes azonban i. e. 20-ban nagyszabású átalakítási, bővítési munkálatokba kezdett. Alig fejezték be az újjáépítést, kitört a zsidó háború, amelynek során Jeruzsálemmel együtt a templom ismét elpusztult. A várost meghódító római katonák – Titus parancsa ellenére – i. sz. 70-ben felgyújtották a templomot, és az a lángok martaléka lett.

A görögöknek is voltak templomaik?

Természetesen a görögök is építettek templomokat isteneik tiszteletére. Úgy tartották, hogy a templomok az istenek lakóhelyei. Ezért azokat nem a híveik számára építették, hanem azért, hogy bennük elhelyezhessék az istenek szobrait és oltárait. A hívek a templomon kívül gyülekeztek. Minden isten számára építettek lakóhelyet, sőt a városok azon versengtek, hogy minél több istenség számára építsenek templomot. A szertartások bemutatására szolgáló templomokon kívül a görögök körében nagy népszerűségnek örvendtek a különböző szentélyek. Híres volt Aszklépiosz isten epidauroszi szentélye, ahova főleg a betegek zarándokoltak, csodás gyógyulást remélve; Zeusz dódónéi vagy Apollón delphoi szentélye, ahol jóslással foglalkoztak, valamint Zeusz olümposzi szentélye, a négyévenként rendezett olimpiai játékok központja.

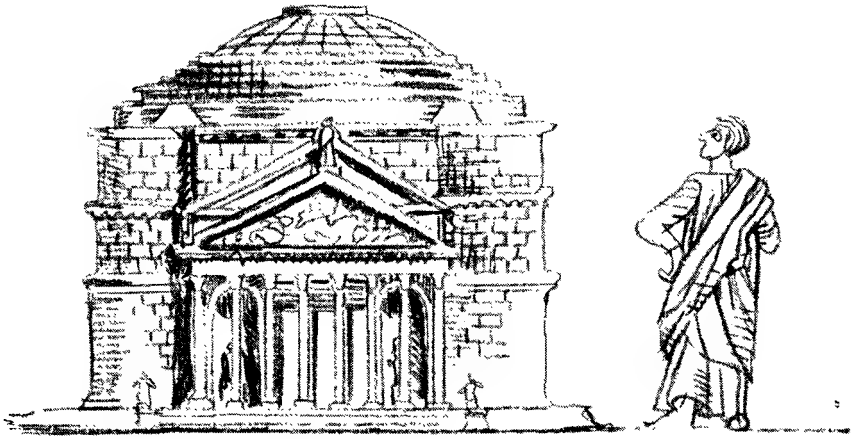

És a rómaiak?

A rómaiaknak kezdetben nem voltak templomaik. Jóslásaikat és az ég megfigyelését az ősi időkben egyszerű körülkerített helyen végezték. Később, görög mintára, ők is kezdtek templomokat építeni isteneiknek. Legrégibb és legfőbb templomuk a Juppiter tiszteletére épített capitoliumi szentély volt Rómában, legnagyobb hírnévre pedig a római Pantheon, az összes istenek temploma emelkedett, amelyet az i. sz. II. században építettek.

A keresztények mióta építenek templomokat?

Az i. sz. I. század közepe táján létrejött első keresztény gyülekezetek tagjai elsősorban a zsidók közül kerültek ki, ezért rendszeresen részt vettek a zsinagógai istentiszteleteken. De külön összejöveteleket is tartottak egy-egy tehetősebb hivő magánházának nagyobb helyiségében. Attól kezdve, hogy véglegesen elszakadtak a zsidó

vallástól, nem jártak többé a zsinagógákba, hanem minden istentiszteletüket a magánházaknál végezték, amelyek közül néhányat véglegesen vallási célokra rendeztek be. Istentiszteleteket a városokon kívül elterülő temetőkben is tartottak. Erre a célra ott kis, félkör alakú épületeket emeltek. Az üldözések időszakában a föld alatti temetkezőhelyeket, az ún. katakombákat keresték fel ünnepeiken. A nyugalmasabb időszakokban - a III. században már templomokat is építettek. Ez a szokás a IV. században, Constantinus császár uralkodásától kezdve vált általánossá, aki biztosította a keresztények számára a szabad vallásgyakorlást, sőt adományaival támogatta is a templomépítkezéseket. Templomaikat szívesebben hívták bazilikának, hogy megkülönböztessék más vallások kultuszhelyeitől.

Mit kell tudni a katakombákról?

A katakombák a keresztényüldözések időszakában a keresztények föld alatti temetkezési helyei voltak, amelyeket istentiszteleti célokra is használtak. A legtöbb katakomba Itália városaiban, főleg Róma környékén található. Itt a föld alatti folyosók hossza több száz kilométerre tehető. A tekervényes, gyakran több emeletes föld alatti folyosók oldalfalába temették az elhunytak hamvait. Egyes helyeken a falba nagyobb üregeket vájtak, és a folyosót is szélesebbre képezték ki. E részeket festményekkel, feliratokkal díszítették, és istentiszteleti célokra rendezték be. Istentiszteleteiket rendszerint valamelyik vértanú sírja fölött tartották. A katakombákban a keresztények biztonságban érezhették magukat, mert a temetkezőhelyek a római törvények védelme alatt állottak. Ahogy megszűntek az üldözé-

sek, és lehetőség nyílt templomépítésre, fokozatosan elfelejtődtek a katakombák, legtöbbjének a bejárata is eltorlaszolódott. A XVI. század végén egy katakomba beomlott. Ez az esemény a katakombák világa felé fordította az emberek figyelmét. Számos tudós vállalkozott a katakombák feltárására. Munkálkodásuk eredményeképpen sok ókeresztény temetkezőhely vált közismertté, így pl. a híres Domitilla-, Priscilla- és Callixtus-katakomba.

Mi a mecset?

A mohamedán vallás követői (az iszlám hívei) a mecsetekben gyülekeznek napjában többször is , hogy kötelező imáikat elmondják. A mecset tehát a mohamedánok temploma. A mecsetet nem tartják az istenség lakóhelyének, áldozatokat sem mutatnak be, szertartásokat sem végeznek benne. A mecseteket azzal a céllal építették, hogy ott a hívek Mekka felé fordulva egyszerű imával dicsőítsék istenüket, Allahot, és kifejezzék teljes odaadásukat, engedelmességüket. Mivel az ima hatékonyságának elengedhetetlen feltétele, hogy azt a szent város, Mekka felé fordulva mondják (térden állva, illetve földig borulva), a mekkai szentély irányában imafülkét helyeznek el. A mecsethez torony is tartozik. Ezt hívják mina-

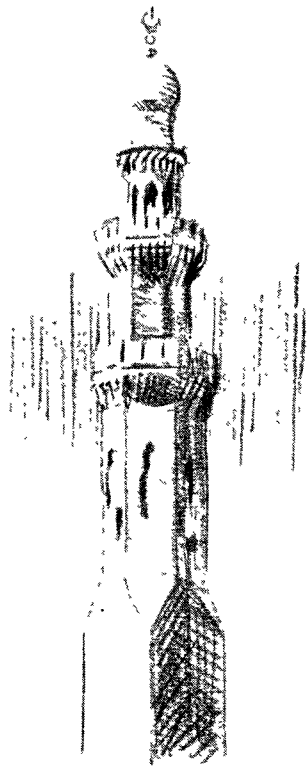

retnek. A minaret tetején egy csigalépcsőn elérhető körerkély látható. Az erkélyre nyíló kijárat Mekka felé tekint. Erről az erkélyről jelzik a közös ima időpontját, innen hívják imára a mohamedán hivőket.

Mi a különbség a templom és a kápolna között?

E megkülönböztetés a keresztény katolikus vallásban használatos. A templom itt olyan istentiszteleti célokra szánt épület, amelyet azért építettek, hogy oda bárki beléphessen vallási igényeinek a kielégítésére. A kápolnát is istentiszteleti célokra építették, de nem minden hivő számára, hanem valamely személy, család vagy kisebb közösség használatára. A mindennapi szóhasználatban a kis istentiszteleti helyiséget hívják kápolnának, függetlenül attól, hogy milyen közösség számára építették.

Melyek a főbb templomépítészeti stílusok?

Az ókeresztény korban a római vásárcsarnokok mintájára épült bazilikákban tartották az istentiszteleteket. A téglalap alaprajzú bazilikát kettő vagy négy oszlopsor három vagy öt részre (hajóra) osztja. A középső hajó (a főhajó) szélesebb és magasabb a mellékhajóknál. A főhajó félkör alakú, félkupolás fülkében (apszis) végződik. Az apszis és a hajók közé a fő- és mellékhajókra merőlegesen rendszerint egy kereszthajót is iktattak. A hajókat vízszintes gerendamennyezet födi. A bazilikának vele egybeépített tornya nincs. A harangok elhelyezésére különálló harangtorony (campanile) szolgál.

A bizánci stílus a IV. századtól kezdődően fejlődött ki Keleten. Fejlődésének virágkorát a VI. században, Konstantinápolyban, a régi Bizáncban érte el. A bizánci stílusú templom fő jellemzője a központi kupolás elrendezés. Itt a hajók egy kupolás csarnok köré csoportosulnak.

A román stílus a XI–XII. századi Nyugat-Európa templomépítészetére jellemző. Az ókeresztény bazilikát fejleszti tovább. Az apszis és a kereszthajó közé nagy szentélyt építenek, ez alatt kriptát képeznek ki. A szentély magasabb a templom egy vagy több hajójánál, ily módon mindenünnen jól látható. A román templom falai vastagok, félkörívesen záruló ablakok törik át. A tornyok itt a templom szoros tartozékai. Leggyakoribb a kéttornyú román templom, ahol a tornyok a nyugat felé tekintő homlokzat két oldalán állnak, de vannak négytornyú templomok is, olykor pedig a főhajó és a kereszthajó metszéspontjait is toronyszerűen képezik ki.

A gót stílus a XII. században keletkezett Franciaországban. A gótikus templomokban a román épületek félköríves építészeti és díszítőelemei helyett csúcsíves megoldásokat alkalmaztak (csúcsíves stílus). A boltozatokat itt nem a falak, hanem a falhoz épített támasztópillérek tartják. Ezért a falak vékonyabbak, magasba törőek, hatalmas, festett üvegablakok tagolják. A gótikus templomok nyugati homlokzatának két sarkán van a két torony, de nem ritka az sem, hogy a homlokzat közepén csak egy torony emelkedik a magasba.

A reneszánsz stílusa XV. században keletkezett Itáliában. A művészek úgy érezték, hogy a középkorban feledésbe merültek a régi, ókori művészet értékei, ezért tudatosan az antik művészet felé fordultak, és tervszerűen kezdték felhasználni annak elemeit. A reneszánsz

templom központi elrendezésű, az épület minden része a hatalmas kupolának van alárendelve.

A késői reneszánsz művészet alapján bontakozott ki a barokk stílus, amely a XVII–XVIII. században egész Európában uralkodóvá vált. Fő jellemzője a gazdag díszítés, aranyozás, a csavart oszlopok, a hullámos vonalak általában a nagy mozgalmasság. Azt is megfigyelhetjük, hogy a barokk templomnak nincsenek mellék- és kereszthajói. Ehelyett oltárfülkék teszik a templombelsőt rendkívül mozgalmassá. A legújabb korban a templomépítészet is alkalmazkodik a technikai lehetőségekhez. Vasbeton szerkezetek felhasználásával a templomot nagy csarnokká alakítják. Arra törekszenek, hogy a templom arányos, világos és egyszerű legyen (modern stílus).

Hány részből áll a katolikus templom belseje?

A katolikus templomnak három része van: az előcsarnok, a hajó és a szentély. Az előcsarnoknak a korai kereszténységben volt nagy szerepe: itt tartózkodtak a keresztségre készülők és a nyilvános vezeklők. Mivel ma már ez a szokás nincs meg a kereszténységben, a templom előcsarnoka rendszerint kis méretű. Hajónak a templom azon részét nevezik, ahol a hívek tartózkodnak. Azért nevezik hajónak, mert a vallásos emberek úgy gondolják, hogy segítségével az élet viharain könnyen átjuthatnak a túlvilági boldogság partjaira. Mint láttuk, egy templomnak lehet több (három, öt, sőt hét) hajója is. Ezek közül a középső a főhajó, a többi mellékhajó. A templom harmadik része a szentély, ahol a szertartásokat végzik. A szentély a hajónál néhány lépcsővel magasabban fekszik, és rendszerint

rács választja el a templom híveknek fenntartott részétől. A legújabb katolikus szokások szerint a rácsnak nincs jelentősége, ezért azt gyakran el is távolítják.

Milyen berendezési tárgyakat találunk a katolikus templomokban?

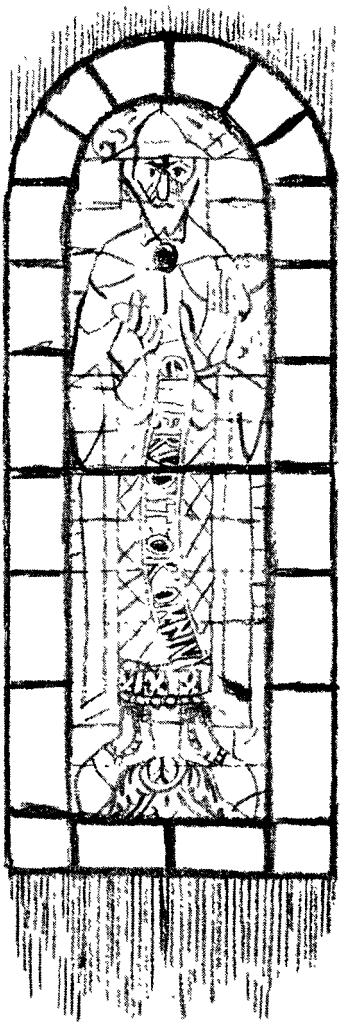

A szentélyben van az oltár (főoltár), amely a legújabb időkig a szentély végén, a fal mellett állott, és asztal vagy koporsó alakja volt. Néhány éve azonban ezt az oltárt nem használják, hanem a szentély elejére helyezett asztal mellett, a hivőkkel szembefordulva végzik a szertartásokat. Ezt a változtatást azért hajtották végre, hogy a pap közelebb kerüljön a hivő néphez, azt jobban bekapcsolja a szertartásokba. Azt remélik, hogy ezzel is gátolhatják a vallási közömbösséget. Az előcsarnokban vízmedence áll. Régen ez kézmosásra szolgált, ma szenteltvíz van benne, amellyel a hívek templomba lépésükkor meghintik magukat. A templom hajójában bronzból, márványból vagy terméskőből készített keresztkút áll, rendszerint Keresztelő Szent János képével díszítve. Ugyancsak itt áll a hívek fölé emelkedő szószék és a

templom falához illesztett (egy vagy több) gyóntatószék. A legtöbb templom hajójában padok is vannak, ahol nemcsak ülni, hanem térdelni is lehet. Sok templomban, a szentélyben levő főoltáron kívül mellékoltárok is vannak, ezeket is a hajóban helyezik el. A templom bejárata, illetve előcsarnoka fölött emelkedik a kórus, az énekesek helye. Itt áll az orgona is. A templom belsejét rendszerint festett üvegablakok, olaj- és falfestmények díszítik, összefüggő sorozatban mutatva be a főbb bibliai elbeszéléseket. A templom melléképülete a sekrestye, ahol a templomi ruhákat és szereket őrzik. A templom mellett vagy vele egybeépítve rendszerint tornyot vagy tornyokat (kettőt, négyet, olykor ötöt, hatot vagy hetet) látunk. Ebben vannak a harangok.

Milyen célt szolgálnak a templomi harangok?

A harangok az istentisztelet kezdetét jelzik, és a hívek összehívására szolgálnak. Az első keresztényeket egyenként hívták az istentiszteletre, később pedig trombitával jelezték az istentisztelet kezdetét. Az V–VI. századtól kezdve jött divatba az a szokás, hogy csengő-, illetve harangszóval adtak jelt a híveknek. Keleten a harangok használata csak a XI. században terjedt el, addig kalapáccsal ütött faszerszámmal hívták össze a híveket. Egy templomnak rendszerint legalább három harangja van, a nagy (öreg) harang, a középső és a kis harang, amelyet lélekharangnak is neveznek, mert vele harangoznak az elhunyt hívek lelki üdvéért. A harangok hangja egymással valamilyen zenei összhangban van (pl. do-mi-szó).

A keleti templomok miben térnek el a nyugati templomoktól?

A templomstílusokról beszélve már láttunk bizonyos külső eltéréseket a nyugati (katolikus) és a keleti (görögkeleti vagy ortodox) templomok között. A templomok belsejét tekintve még több bár nem lényeges – különbséget is megfigyelhetünk. A keleti templom is három részből áll. E három rész azonban sokkal jobban elkülönül egymástól, mint azt a nyugati templomokban láthattuk. Az előcsarnokot a hajótól fal választja el, amelyen keresztül három ajtó vezet a templom belső részébe. A szentély és a hajó között ugyancsak fal húzódik, az ún. képes fal vagy ikonosztáz. A képes falon szintén három ajtó nyílik. A középső főajtót királyi kapunak hívják, mert ezen a papokon kívül csak a királyoknak, fejedelmeknek, uralkodóknak szabad a szentélybe lépni. Az ajtókon és az ajtók körül bibliai jelenetek ábrázolásai láthatók.

A protestáns templomok sokban különböznek a katolikus vagy görögkeleti templomoktól?

Igen, mert más e templomok rendeltetése. Míg a nyugati és keleti templomokban tartott istentiszteletek központja az áldozatbemutatás, a mise szertartása, addig a protestáns templom az imádkozás, a tanítás (az evangéliumhirdetés) és az úrvacsoraosztás színtere. Ezért az előbbi templomokban a legfontosabb berendezési tárgy az áldozati oltár, aminek a református templomokban nincs jelentősége, hiszen itt az istentisztelet gerince a prédikáció lett, amelyet imák és énekek előznek meg és követnek, az úrvacsoraosztáshoz pedig asz-

talt használnak. Az evangélikus templomban van ugyan oltár, de nem áldozatbemutatásra, hanem a szertartás végzésére szolgál. A protestáns templomokat nem díszítik a szentek képei, általában sokkal egyszerűbbek, mint a katolikus vagy az ortodox görögkeleti templomok.

Sokan járnak nálunk templomba?

A múlthoz, nagyapáink idejéhez viszonyítva lényegesen megcsappant a templomjárók száma. Az is tény – ezt számos felmérés igazolja –, hogy a templomi szertartások iránti érdeklődés fokozatosan csökken. Azt azért mégsem mondhatjuk, hogy a templomjárók száma elenyészően csekély. Ma is vannak még szép számmal, akik szükségét érzik annak, hogy gyakran vagy rendszeresen részt vegyenek a templomi szertartásokon, istentiszteleteken. Ezek túlnyomó többsége az idősebb korosztályhoz tartozik.

Hogy tekintsen a templomra az, aki nem vallásos?

Először is megértéssel. Értse meg, hogy ma még lehetnek és vannak is olyan emberek, akik igénylik a templomi szolgálatokat, számukra szükség van tehát templomokra. Másrészt gondoljon arra, hogy a templomok között nagyon sok az értékes műemlék. Évszázadok kultúrájának kincseit őrzi nem egy, hű képet ad kora építészetéről, szobrászatáról, festészetéről, iparművészetéről. Ezeket védeni kell még akkor is, ha már senki sem tart bennük istentiszteletet. Ugyanez mondható

sok templom képeiről, szobrairól, berendezési tárgyairól is. Végül juttassa eszébe a nem vallásos embernek a templom azt is, hogy az embereknek a világról, az emberről alkotott véleménye nem egyforma, hanem sok tekintetben eltér egymástól. Igaz, a világról helyesen csak egyféleképpen lehet vélekedni. Két- vagy többféle igazság nem létezik. A modern embernek modern módon, korszerűen kell a világban tájékozódnia. Ám ezt a korszerű világnézetet az ember nem találhatja meg a templomok ódon falai között - azokon kívül kell keresnie.

A VALLÁS

Bár a templomok között sok olyan van, amely művészeti értékkel rendelkezik, mégsem dísznek építették őket. A templomok építői és építtetői a vallásos emberek számára emelték e díszes épületeket. Még akkor is a hivőkre gondoltak elsősorban, amikor a templomot nem az emberek befogadására, hanem az istenség (vagy istenek) számára építették lakóhelyül. Hiszen ebben az esetben is figyelemmel kellett lenniük azokra az emberekre, akik az illető isteneket tisztelték, és időnként „otthonában", lakóhelyén – a templomban – felkeresték. Még inkább tekintettel kellett lenniük a vallásos emberekre azoknak a templomépítőknek, akik a templomot a hivők gyülekezőhelyének szánták.

A templom tehát mindaddig, míg eredeti célját teljesíti, elválaszthatatlan a hivők közösségétől. Azoktól a vallásos emberektől, akik körülötte vagy benne gyülekeznek, hogy vallási igényeiket kielégítsék.

De kik ezek az emberek? És miért érzik szükségét annak, hogy templomba járjanak, és ott különféle szertartásokon, imákon vegyenek részt? Egyáltalán mi a vallás, milyen szerepet tölt be az ember, az emberiség történetében?

Azt tudom, hogy a vallásos emberek járnak templomba, csak azzal nem vagyok tisztában, hogy mitől lesz valaki vallásos. Úgy gondolom, hogy a tudatlanság a vallásosság szülője.

Sokan gondolják, hogy az ember nem ismerve a természeti jelenségek valódi okait, természetfölötti lények, istenek művének tartotta e jelenségeket, így született meg a vallás. Ebből azt a következtetést vonják le, hogy a tudás bővülésével és terjedésével a vallásnak fokozatosan meg is kell szűnnie. Annyi kétségtelen, hogy a vallás és a tudomány kibékíthetetlen ellentmondásban áll egymással, és ezért a műveltség terjedése a vallás fokozatos visszavonulását eredményezi. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a vallás oka pusztán a tudatlanság, elhalásának pedig elegendő feltétele a tudás. Mindössze arról van szó, hogy a vallás létrejöttében tudati folyamatok is szerepet játszanak. Nagyon helytelen lenne azonban, ha úgy vélnénk, hogy a vallás a tudatlanság következménye, a vallásos emberek pedig tudatlanok.

Ha nem a tudatlanságból származik a vallás, akkor csakis a félelem hozhatta létre.

Így gondolkodott már az ókori költő és filozófus, Lucretius is, amikor *A természetről* című költeményében a következőket írta: „Először a félelem alkotta az isteneket, amikor kegyetlen villámok hullottak az égből." Azóta is sokan mondják azt, hogy a villámlás, mennydörgés, földrengés és más természeti katasztrófák félelmet keltettek az ősemberben, és arra késztették, hogy e jelenségek vélt előidézőit, a haragvó szellemeket, túlvilági lényeket kiengesztelje. Kétségtelen, hogy a féle-

lemnek minden vallásban nagy szerepe van (a halálfélelem pedig nagyon is erősítheti az egyes emberek vallásosságát), mégsem mondhatjuk, hogy a rendkívüli természeti jelenségektől való rettegés volt a vallás létrehozója. Annyit mégis meg kell engednünk, hogy az emberek mindennapjaiban tapasztalt erőtlenség és kiszolgáltatottság szülhetett olyan képzeteket, hogy az ember feje fölött befolyásolhatatlan vagy csak vallási eszközökkel befolyásolható erők, isteni lények működnek. De ez nem teszi indokolttá, hogy azt állítsuk: a vallás a félelem szülötte.

Akkor igazuk van a hittankönyveknek, amelyek azt állítják, hogy a vallás természetfölötti, isteni eredetű?

Igaz, hogy a vallások hirdetői és a vallásos emberek is a saját vallásukat isteni eredetűnek hiszik, és minden egyéb, az övékkel ellenkező vallást babonának, álval-

lásnak, sőt nemegyszer az istenellenes hatalom, a sátán alapításának tartják. De talán éppen ez a magatartás is mutatja, hogy a vallások eredetét nem a természetfölötti világban kell keresnünk. Továbbá: egyetlen olyan vallás sincs, amelyről egy másik vallás tudósai ne bizonyították volna be, hogy nagyon is „emberi" eredetű. Ebből is az következik, hogy tévúton járnak azok, akik természetfölötti, isteni eredetűnek tartják a vallást.

Lehetséges, hogy a vallás az „örök emberi természet" szükségszerű velejárója?

Valóban, egyes filozófusok, sőt filozófiai irányzatok is azt tartják, hogy a vallás a lélek (az értelem, az akarat, az érzelemvilág) természetes igénye, következésképpen az ember őseredeti tulajdonsága, amelynek hiánya éppen ezért természetellenes. Ennek a véleménynek azonban ellentmond az egész vallástörténet, amely azt tanúsítja, hogy a vallás éppen akkor jut nagy szerephez az emberiség történetében, amikor korlátozottak az emberi viszonyok, s így az „emberi természet" szabad kibontakozása előtt leküzdhetetlen vagy leküzdhetetlennek látszó akadályok állnak.

Miben keressük hát a vallás forrását?

Ha az emberi világ, a társadalom keretei között az ember számára saját erői korlátozottnak tűnnek, ha tevékenységének eredményét nem képes helyesen megismerni, kiszámítani és értékelni (mert ki van szolgáltatva a természetnek, vagy mert legyőzhetetlennek látszó társadalmi erők gátolják ebben), olyan élményekre tesz

szert, hogy körülötte minden tőle függetlenül, elvont és örök törvények szerint történik és érvényesül, azaz világon kívüli, „természetfölötti", isteni erők irányítják a világ és a társadalom sorsát („ember tervez – isten végez"). E külső erőket – amelyekben a befolyásolhatatlannak és ezért megismerhetetlennek látszó emberi viszonyok tükröződnek – az ember saját képére formálja: megszemélyesíti őket, értelemmel és akarattal, célkitűző tevékenységgel rendelkező lénynek képzeli el.

A vallási eszmékben és hiedelmekben tehát az ember fölött uralkodó természeti és társadalmi erők jelennek meg fantasztikus formában, mint természetfölötti lények vagy erők, amelyek – a hiedelem szerint – az emberek sorsára döntő befolyást gyakorolnak. Ezért az embernek ki kell fejeznie tőlük való függőségét, de ugyanakkor azt is el kell érnie, hogy e természetfölöttinek képzelt lények jóindulatát, segítségét megnyerje a földi világ, a földi ember számára. Így aztán a vallásban egyszerre jelentkezik az ember felett vakon ható erőkkel szembeni tehetetlenség és e vakon ható erők befolyásolásának az igénye.

Ez azt is jelenti, hogy a vallás nem szükségszerű kiegészítője az emberi társadalomnak?

Éppen erről van szó. A vallásnak akkor van létezési lehetősége, amikor a társadalom bizonyos problémái a valóság keretei között megoldhatatlanoknak bizonyulnak, ha az ember fölött olyan vakon ható, a tudatban fantasztikusan tükröződő erők uralkodnak, amelyek gátolják az emberi tevékenység sikeres kibontakozását. Ez így volt eddig minden megelőző társadalomban. Az emberiség azonban – a szocialista forradalmak

révén – megkezdte egy olyan társadalom megvalósítását, ahol az ember tevékenysége, fejlődése előtt korlátlan lehetőségek nyílnak. Ilyen viszonyok között nincs szükség többé a vallási kiegészítésre. Ezért már az új társadalom építésének időszakától kezdődően fokozatosan meg is szűnik a vallás. Engels ezt a következőképpen mondja: Amikor az ember nem csupán tervez, de végez is, eltűnik az utolsó idegen hatalom az ember életéből, amely visszatükröződik a vallásban. Ezzel együtt azonban eltűnik maga a vallási visszatükrözés is, abból az egyszerű okból, hogy nem lesz többé mit visszatükröznie.

Milyen szerepet töltött be a vallás a történelem folyamán?

Erre a kérdésre nem lehet egy szóval válaszolni. Mindenekelőtt azt kell itt eszünkbe idézni, hogy a vallás a megelőző korokban szükségszerűen jelent meg, mint a társadalmi viszonyok fantasztikus kiegészítője, szentesítője. Ez azt is jelenti, hogy a történelem folyamán, egészen a proletariátus megjelenéséig, a társadalmi mozgalmak is vallási formában jelentkeztek. A haladó mozgalmak is és a visszahúzó törekvések is. Ily módon nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy a vallás gátolta vagy segítette a társadalom fejlődését. Voltak időszakok, amelyekben bizonyos vallási formák ösztönözték az előremutató társadalmi folyamatokat. Ugyanakkor ennek az ellenkezője is elmondható. Sőt azt tapasztaljuk, hogy a hivatalos vallási formák rendszerint a fennálló hatalom szolgálatában állnak, amelyeknek érdekük, hogy a viszonyokat tartósítsák, és minden változástól megóvják. Ilyen esetekben a nem hivatalos, a

tiltott és üldözött vallások (pl. az eretnekmozgalmak) állhatnak a haladás szolgálatában. De azt is említsük meg, hogy a fennálló hatalmi viszonyok vallási védelme is lehet haladó, mint az pl. a magyar államalapítás esetében történt.

Mikor keletkezett a vallás?

A vallás első, kezdetleges nyomaival már az őstársadalomban találkozhatunk. Ezt természetesnek találhatjuk, hiszen az ősi közösségekben a termelőerők alacsony színvonala következtében korlátozottak voltak az emberek lehetőségei. Az őstársadalom embere szüntelenül azzal az élménnyel találta szemben magát, hogy tevékenysége leküzdhetetlen akadályokba ütközik, hogy kitűzött célját nem vagy alig tudja megvalósítani. Ennek következtében elhatalmasodott benne az a meggyőződés, hogy feje fölött befolyásolhatatlan és megismerhetetlen erők működnek, amelyeknek kiszámíthatatlan jóindulatát csak vallási eszközök, vallási gyakorlat révén lehet elnyerni.

Milyen volt az ősemberek vallása?

Ez a kérdés már nagyon régóta foglalkoztatja a vallás történetét kutató tudósokat. Csakhogy az ősemberek vallásának a kiderítése nagyon nehéz. Az ásatások révén napvilágra került régészeti emlékek keveset mondanak az ősközösségi társadalom emberének vallási hiedelmeiről. A ma élő természeti népek vallásos hiedelmeinek az ismerete is szükséges ahhoz, hogy az őstársadalom emberének vallási életére, szokásaira kö-

vetkeztethessünk. Mielőtt tehát bármit mondhatnánk az ősember vallásáról, azt kell tudnunk, hogy a ma élő ún. természeti népek milyen vallási szokásokat követnek. Ezek után a régészeti leletek könnyebben értelmezhetők, és viszonylag pontos kép alakítható ki az őstársadalom vallási hiedelmeiről is.

Milyen hiedelmeik vannak a ma élő természeti népeknek?

Ausztrália, Óceánia, Ázsia, Amerika és Afrika elmaradt népeinek vallási szokásai közül a néprajzkutatók tanúsága szerint legelterjedtebb a totemizmus, a mágia, a mana-hit, a fetisizmus és az animizmus. De találkozhatunk körükben a természeti jelenségek (Nap, Hold, Föld, csillagok stb.) kultuszával is, és azt látjuk, hogy vallási életük szervezésében, irányításában rendszerint nagy szerepük van a varázslóknak vagy sámánoknak.

Ezekről jó lenne többet tudni. Például mi a totemizmus?

A totemizmus az a vallási hiedelem, amely szerint az emberi közösséget szoros, rokoni kapcsolatok fűzik valamely állathoz, növényhez, ritkábban élettelen tárgyhoz (pl. kőhöz) és ezen keresztül egymáshoz is. A totem mint a közösség őse határozza meg az ember életét, biztosítja jövőjét. A totemizmus létrejötte a primitív gazdálkodással, a vadászattal és a gyűjtögetéssel magyarázható. Egy-egy embercsoport (nemzetség) gyakorlatra tett szert valamely állat elejtésében, valamely növény begyűjtésében. A vadászat sikerétől, a gyűjtés

eredményességétől függött, hogy a közösség élelemhez jut-e vagy nem, hogy életét képes-e fenntartani vagy sem. Az embercsoport tagjai tehát ténylegesen függtek az illető állattól vagy állatoktól, illetve növényektől. Ezen ősi viszonyok között azonban az emberek más kapcsolatot nem ismertek, mint a rokoni köteléket (a társadalomban ekkor még nem volt alá- és fölérendeltségi viszony). Ezért az állatot vagy növényt, amelytől életük függött, nem is tudták másként elképzelni, csak mint rokonukat, mint az embercsoport szülőjét, ősét, atyját.

Ahhoz, hogy a kezdetleges vadászeszközökkel rendelkező ember a zsákmányt el tudja ejteni, sok tudnivalóra és nagy ügyességre volt szüksége. Ha a csoport tagjai közül valamelyik ifjú elsajátította mindazokat az ismerteket, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy a vadásztársadalom teljes értékű tagja lehessen, bonyolult beavatási szertartásokon kellett átesnie, amelyek révén azonosult a totemmel (a totemállattal), és a közösség teljes értékű tagjává vált.

A totemizmus szoros velejárója a tabu, a totemállat elfogyasztásának a tilalma. A közös munkán és fogyasztáson alapuló társadalomban magától értetődött, hogy az elejtett vadat nem fogyaszthatták el a vadászat színhelyén. Mindaddig, amíg a közös szálláshelyre nem vitték a zsákmányt, az érinthetetlen volt. Csak ily módon lehettek a csoport tagjai biztosak abban, hogy nem-

csak saját szerencséjükre és erejükre támaszkodhatnak az életükért folytatott nehéz harcban, hanem számíthatnak a közösség erejére és munkájára is. Ez a fogyasztási tilalom később – amikor már nemcsak egyetlen vagy néhány állat vadászatában értek el sikereket – kizárólag a totemmel kapcsolatban maradt fenn oly módon, hogy nemcsak a vadászat színhelyén, hanem másutt sem volt szabad azt elfogyasztani. Gyakran az illető állat vadászata is tilos volt. Csak bizonyos – ünnepi – alkalmakkor lehetett vadászni rá, s ekkor egyes részeit szertartásos módon meg is ehették.

Voltak-e totemisztikus hiedelmei az őstársadalom emberének is?

A régészeti leletek alapján úgy tűnik, igen. Erre utalnak azok a kb. nyolcvanezer évvel ezelőttről származó medvekoponyák, amelyek a svájci Drachenloch-barlangból kerültek elő. Eleinte azt hitték, hogy e barlang, amelyben 23 medvekoponyát találtak, előttük a medvék keresztbe rakott lábszárcsontjaival, valamiféle húsraktár volt, esetleg egy hajdani nagyszabású lakoma színhelye. A gondosabb vizsgálat azonban megállapította, hogy e leletek az ősember medvekultuszával (azaz totemizmusával) állottak összefüggésben. Ezt a feltevést igazolták a máshonnan előkerült hasonló leletek is, így pl. a magyarországi istállóskői barlang koponyaleletei. De az ősközösségi társadalom totemizmusára utalnak azok a barlangrajzok, illetve barlangi festmények is, amelyek túlnyomórészt szintén állatokat ábrázolnak.

Mi a mágia?

A mágia azt a hiedelmet jelenti, amely szerint különféle gyakorlatok, külső jelek, mozgások, cselekedetek alkalmazásával befolyásolni lehet a természetet, az embereket, az állatokat, sőt még a képzeletbeli természetfölötti lényeket, a szellemeket is, s ezáltal ki lehet pótolni, meg lehet toldani az ember korlátozott erejét. A mágia leggyakrabban a vadászattal és a földműveléssel állt kapcsolatban. A vadászat sorozatos sikertelensége arra késztette a primitív vadászokat, hogy fegyvereik erejét mágikus módon növeljék. Ezért az elejtendő állatot lerajzolták, és e rajz körül mágikus táncokat lejtettek. Az időjárást, a jó termést szintén mágikus módon, ún. termékenységi varázslatokkal próbálták befolyásolni. A természeti népek mágikus eszközökkel igyekeztek megszabadulni valóságos vagy vélt ellenségeiktől is. Ugyancsak mágiával (varázslattal, kuruzslással) igyekeztek elhárítani maguktól a betegséget vagy azok okozóit, a gonosz szellemeket. A mágia kellékei a különféle állati és emberi csontok, a koponya, a fogsor, a haj, a fejbőr. De érdekes alakú kövek, meteoritok, ételmaradékok stb. is elősegíthetik a primitív fantázia szerint a természet meghódítását.

Van-e valamilyen bizonyítékunk arra, hogy az ősember is ismerte a mágiát?

Természetesen van. Éppen a már előbb említett barlangi rajzok és festmények jó része is azt mutatja, hogy az ősember is mágikus eszközök és gyakorlatok igénybevételével próbált egyre nagyobb hatalomra szert tenni a természet fölött. A dárdákkal és szigonyokkal átdö-

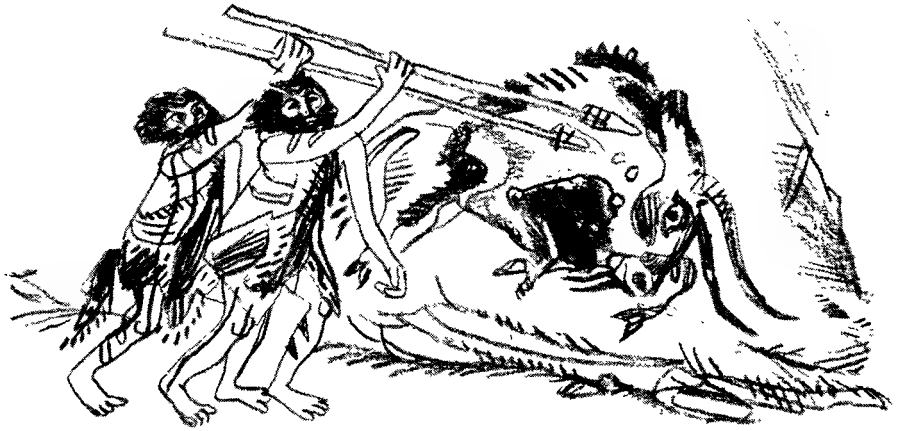

fött bölények, a haláltusájukat vívó ragadozó állatok rajzai - és más hasonló ábrázolások ezen állatok könnyebb és biztosabb elejtését voltak hivatva mágikus úton elősegíteni. Egy franciaországi barlangban dárdákkal megszurkált állatokat ábrázoló agyagfigurákat is találtak. E leletek - számos hasonló lelettel együtt - azt bizonyítják, hogy az ősember a vadászat előtt lejátszotta a bekövetkező eseményeket, át- meg átszurkálta az elejtendő állatok képeit vagy agyagszobrait, hogy ezáltal előidézze vagy elősegítse az illető állatok valóságos elejtését.

Mi a mana-hit?

A természetnek kiszolgáltatott ember tudatában a természet elleni küzdelemben elért bizonytalan sikerei is fantasztikus módon tükröződtek. Úgy gondolta, hogy eszközeiben, amelyekkel mindennapi sikereit elérte, titokzatos erő lakozik. E titokzatos, személytelen, természetfölötti erő a mana. Manája lehet tehát a használati tárgyaknak, a köveknek, növényeknek, állatoknak, sőt egyes embereknek is. A mana-hittel a kutatók először

a múlt század végén találkoztak a melanéziaiaknál, azóta azonban másutt is felfedezték a nyomait. Feltételezik, hogy az őstársadalom emberei is úgy gondolták: bizonyos használati eszközök vagy szokatlan külsejű tárgyak, esetleg emberek, rendkívüli erővel, manával rendelkeznek.

Mi a fetisizmus?

A fétisek az ősi elképzelés szerint természetfölötti erővel rendelkező tárgyak, a mana birtokosai, ezért tiszteletet érdemelnek. A ma élő természeti népek körében a fétist olykor találomra választják, máskor mesterségesen formálják. Csak addig tartják maguknál, részesítik tiszteletben és használják fel a természet vagy a „természetfeletti" világ befolyásolására, varázslásra, ameddig hatékonynak bizonyul. Ha erejét veszti, ha eltávozik belőle a mana, egyszerűen eldobják, és új fétist választanak vagy készítenek maguknak. Nem kétséges, hogy az őstársadalomban a fetisizmus általánosan ismert vallási forma volt.

Mi az animizmus?

A primitív körülmények között élő emberek a természettel vívott harcuk közben a természetet lelkekkel és szellemekkel népesítették be. Ez az animizmus. Az a hit is kialakult körükben, hogy az emberben is működik egy magasabb rendű erő, a lélek. Ezt a lelket hol az ember hasonmásának képzelték, azaz pontosan olyannak (legfeljebb valamivel kisebbnek), mint amilyen a tulajdonosa, hol pedig az ember árnyékának

vagy ahhoz hasonlónak tartották. Gyakran a lélegzettel is azonosították az ember lelkét. Megfigyelték, hogy az ember addig él, ameddig lélegzik. Ebből arra következtettek, hogy a lélek, az ember belső éltető eleme nem más, mint maga a lélegzet, a levegő. Sok olyan kifejezést ismerünk és használunk még ma is, amely az ősi lélek-lélegzet hiedelem emlékét őrizte meg számunkra. Ilyenek: „kilehelte a lelkét" vagy „elszállt belőle a lélek, a pára". A lelket gyakran azonosították a vérrel. Ez is a primitív megfigyelés alapján történhetett. Akinek kifolyik a vére, az biztosan meghal, abból biztosan eltávozik a lélek. Ez nem történhetne meg, ha nem a vérben lakozna az ember lelke, vagy ha éppen nem a vér volna maga a lélek. A lelkekbe, szellemekbe vetett hittől egyenes út vezet a közösség őseinek a kultusza felé is, akiknek szelleme a természeti népek hiedelmei szerint valahol (esetleg az utódokban is) tovább él, és tiszteletet érdemel. A lélekről keletkezett elképzelések a túlvilágról alkotott hiedelmek kialakulását is elősegítették. Hiszen ha az ember lelke vagy szelleme a halál után is tovább él, akkor annak valahol tartózkodnia is kell. Tartózkodási helye a túlvilág.

Hogyan születtek meg a lelkekkel, szemekkel kapcsolatos elképzelések?

A primitív lélekelképzelések kialakulásában igen nagy szerepük volt az álomjelenségeknek. Az emberek megfigyelték, hogy alvás közben, miközben álmodnak, egyszerre két helyen „tartózkodnak": ott, ahol álomra hajtották fejüket, és ugyanakkor ott is, ahová álmukban elkalandoztak. Az alvó és álmodó ember környezete azt bizonyította, hogy alvás közben nem hagyta el a

helyét, ő viszont „tudta", hogy álmában másutt járt. Ezen nem szabad csodálkoznunk, hiszen ébrenlét és álom között gyakran még a művelt ember is nehezen tesz különbséget, a kisgyermek pedig rendszeresen úgy beszél az álmairól, mintha azok eseményei a valóságban történtek volna meg vele. Ily módon jutott a természeti körülmények között élő ember előbb-utóbb arra a meggyőződésre, hogy testében van valami, ami képes azt elhagyni, tehát nincs elválaszthatatlanul összekötve vele. Ugyanakkor ennek jelenléte szükséges az élethez, hiszen működése nélkül tehetetlen, szinte élettelen az ember (pl. alvás közben). Ehhez járult az a tapasztalat, hogy ez a benne levő, de álmában gyakran eltávozó lélek csodálatos, fantasztikus cselekedetek végrehajtására képes. Olyanokat művel, amiket ő éber állapotban soha nem tudna megtenni. Ebből arra következtetett, hogy ez a különleges létező – a lélek – hatalmasabb az embernél, a testnél. Az ember álmaiban gyakran találkozott elhunyt társaival is, azokkal, akiknek testét látta mozdulatlanul, élettelenül. Joggal gondolhatta tehát, hogy a halott nem halt meg egészen, legalábbis álomlelke valahol biztosan tovább él. Ezt bizonyítják az ősi közösségek temetési szokásai is.

Miről tanúskodnak a temetési szokások?

A lélek- és túlvilághit (az animizmus) kialakulására elsősorban a temetési szokások utalnak. Ha tehát az ősember, az ősközösségi társadalom szellem-, illetve lélekhitét vagy túlvilági elképzeléseit meg akarjuk ismerni, akkor először is az ősi temetési szokásokat kell megvizsgálnunk. Ezzel kapcsolatban azt tapasztaljuk, hogy a régészet a neander-völgyi típusú ember előtti

időből, a korai őskőkorból egyetlen olyan leletet sem talált, amely arra utalna, hogy az akkor élt emberek eltemették volna halottaikat, tudatosan gondoskodtak volna elhunytjaikról. Abban az időben a véletlen (pl. a vízár) juttatta a holttesteket lelőhelyükre. Továbbá nem találhatók a holttestek mellett olyan jelek (eszközök, ételek stb.), amelyek emberi gondoskodásra, tudatos temetkezésre utalnának. Ezzel szemben a régészek húsz olyan temetkezési helyet találtak, amelyekben neander-völgyi emberek szándékosan odahelyezett maradványait lelték fel. Mindez azt tanúsítja, hogy kb. 100–50 ezer évvel ezelőtt élt neander-völgyi ősember volt az első, aki valamilyen formában már gondoskodott elhunytjairól. Ettől kezdve a holttestekről való tudatos gondoskodás nyomai egyre általánosabbak lesznek. A sírokat kezdik kövekkel szegélyezni, a holttestek köré kőszerszámokat és csontokat (ételmaradványokat) helyeznek, sőt olykor az elhunytak testét valamiképpen fel is díszítik (pl. nyakukat ékes kőlánccal veszik körül). A holttesteket vagy alvó, vagy guggoló helyzetben fektették egymás mellé. A holttestet nemegyszer pirosra festették, és csoportos temetkezésre is találtak példát a régészek. Temetkezési helyül vagy a

barlanglakást használták fel, és a tűzhelyek közvetlen közelében temették el a halottakat, vagy a barlangon kívül (rendszerint a legközelebbi folyón vagy patakon túl) temetkeztek. Hol a már kész, természet alkotta mélyedéseket használták fel temetkezőhelyül, hol pedig komoly erőfeszítésekkel külön sírgödröket ástak. Mi késztette a neander-völgyi embert erre a gondoskodásra? Ennek alapja és elsődleges magyarázata minden bizonnyal a közösség általános magatartási szabályában keresendő, amely megkövetelte mind az élőről, mind pedig az elhunytról való gondoskodást. Számos jel alapján azonban arra is következtethetünk, hogy az elhunytakról való gondoskodás ebben az időben már az életről és a halálról való téves elképzelésekkel szoros összefüggésben állott. Így például az a tény, hogy a holttest mellé fegyvereket és szerszámokat helyeztek, hogy a holttestet gyakran pirosra festették, hogy meghatározott irányban és helyzetben temetkeztek, arra utal, hogy a neander-völgyi ember fantáziájában már fokozatosan megjelentek a halál utáni életről és a lélekről alkotott téves elképzelések első csírái.

Milyenek lehettek ezek az első elképzelések?

A túlvilághit megszületését követően az emberek – a régészeti leletekből és néprajzi leírásokból ítélve – minden bizonnyal úgy hitték, hogy a holtak lelke a holtak körül, a nemzetség vagy törzs lakóhelye közelében tartózkodik. Ezen a másik világon mindenkinek egyforma a sorsa, hasonlít a földi körülményekhez, bár valamivel jobb, biztonságosabb annál. Így a viszonylag érintetlen őseredetiségben megmaradt népek (pl. a szemangok és az afrikai batvák) hiedelmei szerint a túlvilágon nincs

különbség jók és rosszak között, mindenkinek egyforma a helyzete, azaz körükben ismeretlen a pokol és a mennyország képzete. A lélek élete a ma élő természeti népek elképzelései szerint gyakran nem is örök. Egyszer – bár nem tudni, mikor – annak is meg kell halnia. Ilyenek vagy ehhez hasonlóak lehettek az ősközösség embereinek elképzelései is.

Az ősközösség embere nem is félt az elhunytak szellemeitől?

Éppen úgy tűnik, hogy félt. Erre utalnak mind az őskori, mind pedig a mai primitív temetési szokások is. A Maláj-félszigeten élő szemangok rendszerint patak- vagy folyóparton ássák meg a sírokat, mert azt hiszik, hogy a félelmetes lelkek nem tudnak a vízen átkelni. Az ausztráliai kulin törzseknél pedig az a szokás, hogy a holtakat összezsugorítják, összekötözik, és így gúzsba kötve, mintegy megbénítva helyezik a földbe. Számos ma élő ún. primitív nép halottégetési szokásának is az a hiedelem a magyarázata, hogy a lélek a tűzzel egyesül, és így többé nem térhet vissza. A temetési szertartások nagy része is az elhunyt lelkének a távoltartására, gyakran pedig megtévesztésére szolgál. Az Andaman-szigetek lakói például a haláleset után nyomban jajveszékelni kezdenek. Nemcsak a fájdalom miatt, hanem elsősorban azért, hogy az elhunytnak megmutassák, mennyire keseregnek elvesztésén. Úgy gondolják, ezzel is sikerül megakadályozni a halott lelkének ártó szándékú visszatérését. Ehhez hasonló lehetett az őstársadalom embereinek a magatartása is. Hiszen ott is divatban volt a zsugorított, összekötözött vagy folyón túli temetkezés. Arra is tudunk példát, hogy az elhunyt

sírja fölé hatalmas követ helyeztek – nyilván azzal a céllal, hogy megakadályozza a halott vagy a lélek visszatérését.

Kik a sámánok vagy varázslók?

A sámánizmus napjainkban is megtalálható elsősorban Észak-Szibéria népeinél, de Ausztrália, Amerika és Afrika őslakóinak vallási hiedelmei között is. A sámán vagy varázsló elsődleges feladata a gyógyítás, a veszélyek elhárítása. Erre a feladatra azért képes, mert rendkívüli erő, mana lakozik benne. Ez teszi képessé a sámánokat a primitív elképzelés szerint arra is, hogy kapcsolatot teremtsenek a jó és ártó szellemekkel. A kapcsolatteremtés rendszerint dobpergéssel és énekléssel kísért tánc közben történik. A sámánság örökletes tevékenység, amelyet gyakorolhatnak nők is, férfiak is. A sámánizmusnak a magyarság ősvallásában is nagy szerepe volt. A régészeti leletek pedig azt tanúsítják, hogy az ősközösségi társadalom későbbi időszakában is ismerték és igénybe vették a gyógyító képességgel és szelleműző hatalommal rendelkező különlegesnek hitt embereknek, a sámánoknak a segítségét. A sámánizmusból fejlődött ki a későbbiek folyamán a vallások papi intézménye. Természetes, hogy a sámánizmus csak akkor alakulhatott ki, amikor a munkamegosztás és a több termelés következtében egyesek felszabadultak a termelő tevékenység alól.

Mit értünk a természeti jelenségek kultuszán?

A földművelés és az állattenyésztés szélesebb körű elterjedésével (az újkőkorszakban) alakult ki a természeti jelenségeknek, a Napnak, a Holdnak, a csillagoknak és különösen a Földnek a tisztelete. A Nap adja a termékenységet, a Föld mint anya szerepelt a földművelő közösségek embereinek képzeletében, a Holdat és a csillagokat pedig az időjárás változásaival és az idő múlásával hozták kapcsolatba. A Földközi-tenger medencéjében és a vele határos területeken különleges szerepre emelkedett a Földanya-istennő kultusza. A Földanyában nemcsak a föld termékenységét, hanem általában a nőiséget és az anyaságot személyesítették meg és tisztelték. Az újkőkor földművelő társadalmaiban alakult ki a meghaló és feltámadó istenek tisztelete is, amely egy-egy tragikus sorsú istenség, például a napisten halálán és újjászületésén (feltámadásán) keresztül fejezte ki és szimbolizálta a természet évenként megismétlődő körforgását. A Nap tavaszi-nyári uralmát őszi-téli halála követi, majd jön a tavaszi újjászületés, a feltámadás, és kezdődik a folyamat elölről. A meghaló és feltámadó istenekről számos mítosz keletkezett és terjedt el a Földközi-tenger medencéjében.

Milyen mítoszok szereplői a meghaló és feltámadó istenek?

A későbbi időben feljegyzett mítoszok közül Egyiptomban az Ozirisz-mítosz, Mezopotámiában a Tammúz, Szíriában Adónisz, Föníciában Alijan-Baál mítosza terjedt el. Ezek közül legismertebb az Ozirisz körül kialakult mítosz. Ozirisz, a napisten mindaddig zavar-

talanul uralkodik a Földön, amíg sógora és egyben legnagyobb ellensége, Széth meg nem irigyli hatalmát. Széth csellel megöli Oziriszt, testét pedig koporsóba zárja. A koporsót a tengerbe veti, a hullámok Büblosz városához sodorják. Közben Ozirisz felesége, Ízisz, karján gyermekével, Hórusszal keresésére indul. Meg is találja férjét, de a rosszindulatú, gonosz Széth ismét közbelép: a tetemet szétvagdalja, és a sivatagba szórja. Az anya és gyermeke tovább keresik azonban Oziriszt, míg végül meg is találják darabjait. Hórusz összeilleszti atyja testrészeit, és új életre támasztja. Nem nehéz felismerni e mítoszban – az előbb elmondottak alapján – a Nap minden évben megismétlődő sorsát.

Számos ősi vallási formát ismertünk meg. Ilyen sokféle vallást gyakoroltak az őstársadalomban?

Nem egészen. Nem szabad azt gondolnunk, hogy az eddig ismertetett különféle vallási formák és gyakorlatok egymástól függetlenül terjedtek el. Az ősi vallási formák nem elkülönülten, nem tiszta formában éltek, hanem egyik átszőtte a másikat, sőt gyakran egyik el sem képzelhető a másik nélkül. Tulajdonképpen azt is mondhatjuk, hogy mindegyik felsorolt forma (a totemizmus, a fetisizmus, az animizmus, a mágia és a sámá-

nizmus) a mana-hit egy-egy változata. Hiszen mindegyik arra a hiedelemre épül, hogy létezik egy emberfeletti erő vagy hatalom, amely hol így, hol úgy nyilatkozik meg, s amelyet különféle úton-módon az ember szolgálatába is lehet állítani. Segítségével sikeressé lehet tenni a vadászatot vagy halászatot, el lehet űzni a betegségeket és az ellenséget. Ez az erő azonban személytelen, nem lehet neki nevet adni, nem lehet ábrázolni. Nem lehet rá azt mondani, hogy isten, akinek van állandó tartózkodási helye, akinek ki lehet ismerni szokásait, akit meghatározott módon kell tisztelni. A személyes istenek megszületésének a feltételei csak később, az osztálytársadalom keretei között érlelődnek meg. Bár csírái – mint a meghaló és feltámadó istenek mítoszaival kapcsolatban láttuk – az őstársadalom végső, bomlási szakaszában már fellelhetők.

Mondhatjuk-e tehát, hogy a vallás az ősközösségi viszonyok között született meg?

Ezt jogosan mondhatjuk, bár azt is hozzá kell tennünk, hogy a vallás e kezdeti, csíraszerű formáihoz képest sokat változott a történelem folyamán. Mégis: az emberi erőtlenség és kiszolgáltatottság ettől az időtől fogva készteti az emberiséget arra, hogy ezt a kiszolgáltatott állapotát valamilyen módon, legalább a képzelete – azaz a vallás – segítségével törekedjék áthidalni, gyöngeségét megkísérelje a vallás eszközeivel kipótolni. Sőt azt is megfigyelhetjük, hogy az ősi időkben megszületett formák a későbbi vallásokban is tovább élnek, és napjaink vallási szokásai között is fellelhetők.

Milyen ma is élő vallási szokásokról lehet kimutatni, hogy ősközösségi eredetűek?

Ilyen nagyon sok van. Kezdjük mindjárt az imádsággal, amely minden vallás elengedhetetlen velejárója, s amely nem más, mint a szavak mágikus erejébe vetett hit. A dicsőítő ima isten dicsőségét is képes emelni, a káromkodás beszennyezheti magát az istenséget, a kérő imával befolyásolni lehet az égieket, az átokmondással pedig kárt lehet okozni az ellenségnek – a hivő ember gondolkodásmódja szerint. Ugyancsak a mágia késői maradványai a különféle szertartások, amelyek során a mozdulatoknak (áldó mozdulatoknak, kezek kiterjesztésének vagy összekulcsolásának) van emberfölötti hatása. A totemizmus maradványai a különféle állatjelképek (szentlélek = galamb, Krisztus = isten báránya), a különféle étkezési tilalmak és böjtök és a beavatási szertartásokra visszavezethető keresztség, bérmálás vagy konfirmáció. Az érmék, amulettek, ereklyék és más hasonló kegytárgyak tisztelete és használata a fetisizmus és mana-hit mai megnyilatkozásai. Az pedig természetes, hogy a szellemekbe, angyalokba, lélekbe és a túlvilágba vetett hit – amelyek minden mai vallásnak is szerves tartozékai – az ősi animizmus módosult formái.

A VALLÁSOK FEJLŐDÉSE

Az ősközösségi társadalom felbomlása, az osztályviszonyok kialakulása a vallási jelenségvilágot átalakította. Az új viszonyok között már nem elsősorban a természet, hanem a társadalom vakon ható erőivel szemben való tehetetlenség és kiszolgáltatottság, illetve az ennek megszüntetésére irányuló törekvés lesz a vallás fő forrása és fenntartója.

Azt is megfigyelhetjük, hogy ettől kezdve a vallásban – csakúgy, mint az élet egyéb megnyilvánulásaiban – az ellentétes érdekű osztályok, a kizsákmányolók és kizsákmányoltak harca is meghúzódik. A mindenkori kizsákmányolók arra törekszenek, hogy a fennálló és nekik kedvező viszonyokat olyanoknak állítsák be, mint amelyek megfelelnek az isten vagy az istenek akaratának, éppen ezért bűnnek számít azokat megváltoztatni vagy bírálni. Ezzel szemben az elesettek, a kizsákmányoltak rendszerint nem nyugszanak bele abba, hogy az igazságtalannak megismert társadalmat az uralkodó osztályok vallása isteni eredetűnek hirdesse. Tiltakozásul új, népi kultuszok követőivé válnak, és azt tanítják, hogy a fennálló rend istenellenes, meg kell tehát változtatni.

Természetes, hogy az ilyenféle tanítások ellen az uralkodó osztályok keményen és kegyetlenül felléptek. Ez azonban nem tudta tartósan elfojtani az olyan vallási eszmék terjedését, amelyek éppen a gazdagoknak és kizsákmányolóknak helyezték kilátásba a pokol büntetéseit és kínjait.

Mikor jelent meg a személyes isten hite a vallásokban?

A személyes, ember alakú istenek megjelenése szoros összefüggésben állt a földi társadalomban az osztályviszonyok kialakulása révén beállott változásokkal. Amint megjelent a földi társadalomban a személyes, emberi vezetés és parancsolás gyakorlata, megjelent az égi világban is a személyes, emberi tulajdonságokkal rendelkező istenek sokfélesége is. Ezek az istenek olyanok, mint az emberek, mint az uralkodók, csak sokkal nagyobbak és erősebbek azoknál. Még bűneik is „isteni" méreteket öltenek. Így Zeusznak, a görögök főistenének elég csak a fejét megmozdítania, hogy megrendüljön az Olümposz, az istenek égbe nyúló világa. Arész, a hadisten úgy ordít a harcban, mint tízezer ember. Zeusz gyermeke pedig, a furfangos Hermész, már csecsemőkorában képes elhajtani az istenek gulyáját, mégpedig ravaszul hátrafelé léptetve a teheneket, hogy a nyomok visszafelé vezessenek.

A sokistenhit vagy az egyistenhit jellemezte a korai osztálytársadalmak vallásait?

A korai osztálytársadalmak vallásait kivétel nélkül a sokistenhit, a politeizmus jellemezte. Az első városállamokban, de a későbbi államalakulatokban is, nagyon sokféle istent tiszteltek. Az egymástól elkülönült területeknek és a különféle foglalkozást űzőknek külön isteneik voltak. Úgy képzelték, hogy a fölöttük uralkodó istenek ugyanúgy államot alkotnak, mint a földi emberek. Az istenállam élén áll az istenek királya (a görögöknél Zeusz), akit népes isteni tanácsadó testület vesz körül. Az istenek körül szolgaszemélyzet teljesít szolgálatot: isteni vagy félisteni lények, akik között található cseléd, pohárnok, múzsa, orvos és sok más szolgálattevő. De az istenek között megtalálhatók a természeti jelenségek megszemélyesítői, a különféle foglalkozások oltalmazói és segítői, a háborúk irányítói, a béke őrei, az alvilág urai stb. Fokozatosan olyan népes isteni világ alakult ki az ókori népek vallásaiban, hogy a papok is alig tudtak rendet teremteni az istenek között. Az istenek általában jól élnek égi szállásukon, bár olykor az ő életüket is megzavarják a háborúk, veszekedések, civakodások. Gyakran van összetűzés az öreg istenek és gyermekeik között. Máskor az isteni házaspárok kapnak hajba egymással. Az ugariti (föníciai) mitológia a következőképpen írja le Baálnak, a termékenyítő esőistennek és Mótnak, a forrásokat kiapasztó halálistennek a szüntelen harcát:

Egymásra pattantak, mint a kavicsok, az erős Mót, az erős Baál,
Összedöfködtek, mint a vadbikák, az erős Mót, az erős Baál,

Marták egymást, mint a kígyók, az erős Mót, az erős Baál,
Rugdosták egymást, mint a paripák, a fürge Mót, a fürge Baál.

Aistleitner József fordítása

Amikor azonban béke és nyugalom uralkodik körükben, akkor meglátogatják egymást, lakmároznak, szórakoznak, mulatoznak, mint például a mezopotámiai mítoszokban:

Seregeltek a nagy istenek, gyülekeztek,
Ansar köré, Ubsukinnába;
egyetlen sors-intéző isten se maradt el.
A gyülekezet csarnokában megölelték-csókolták egymást,
csettintve leültek a lakomához,
haraptak a kenyérből, bort kevertek.
Az édes bor félelmüket elűzte,
gajdoltak, rikkantgattak, úgy vedelték;
torkig teltek borral, szívük szállva szállott...

Enuma elis (Részlet)
Rákos Sándor fordítása

A főbb istenek időnként tanácskozásra ülnek össze, hogy döntsenek a világ és az emberek sorsáról. Egyszóval azt képzelték, hogy az istenek pontosan úgy kormányozzák és irányítják a világot, amint a földi hatalmasságok saját birodalmukat.

Úgy tudjuk, hogy nemcsak az isteneket ruházták fel a földi királyok vonásaival, hanem a királyokat is istenként tisztelték.

Valóban megfigyelhető, hogy már a törzsfőnök is úgy szerepel, mint a mana hordozója, vagyis mint aki különleges hatalom birtokosa. Ez az elképzelés az első államalakulatokban is tovább él, bár ott úgy módosul, hogy a király rendszerint valamelyik istenség leszármazottja, aki éppen ezért csodálatos módon született, és halála után az istenek közé távozik. A görögöknél Nagy Sándorról tudjuk, hogy indiai hadjárata után megkövetelte alattvalóitól, hogy az isteneknek kijáró térdhajtással köszöntsék. Az pedig közismert, hogy a római császárok is istenként tiszteltették magukat. Caligula császár (i. sz. 37–41) a nyilvánosság előtt az istenek jelmezeiben mutatkozott; Néró (i. sz. 54–68) pedig még hozzátartozóit is az isteneknek kijáró tisztelettel vétette körül. Később, a kereszténység elterjedése után, a császárok már nem lehettek istenek, mert ez összeférhetetlen lett volna a keresztény vallás egyistenhitével. Hatalmukat azonban továbbra is istentől származtatták. A keresztény középkor királyai is „isten kegyelméből" uralkodtak a népek felett.

Hogyan született meg az egyistenhit?

A legtöbb ókori vallásban megfigyelhetjük, hogy fejlődésének egy bizonyos szakaszában egy isten kiemelkedik a többi közül, egyesíti magában a többi isten tulajdonságait, és kizárólagos jogokat követel magának a tisztelet terén. Ez a jelenség minden esetben az egységes világbirodalmak kialakulásával áll összefüggésben.

Amikor egy erőskezű uralkodó kezébe ragadja a hatalmat a Földön (azaz egységes birodalmat hoz létre), ugyanezt teszi egy isten is (annak a városállamnak az istene, amelynek királya a birodalmat megalapította) az égben. Az egyistenhit megszületése tehát a földi központosítási törekvésekkel áll szoros összefüggésben, annak tükröződése, de egyben szentesítése is.

Milyen példát lehet találni erre?

A számos példa közül talán a legkifejezőbb Marduk főistenné válásának a története. Marduk eredetileg egy kis városkirályságnak, Bábelnek az istene volt. Amikor azonban Hammurapi, az i. e. XVII. században Bábel fővárossal megalapította az Óbabiloni Birodalmat, Marduk az összes isten királya lett. Vagyis ugyanúgy magához ragadta az uralmat az égben, mint Hammurapi a földön. Marduk hatalmának, istenkirályi méltóságának az igazolására született meg korábbi mítoszelemek felhasználásával az *Enuma elis eposz,* amely egyrészről a világ keletkezését beszéli el, másrészről viszont leírja azt az istenek között dúló harcot is, amelynek győzelmes megvívása révén Marduk főisteni rangra emelkedik, és hatalmat nyer az egész világmindenség felett.

Készítettek lakást, fejedelmit, Marduknak;
uralkodóként ült le a tanácsban.
„Dicsőséges az istenek között;
páratlan sorsú, anui parancsú!*
Te legnagyobb az istenek között;
páratlan sorsú, anui parancsú!
Mától szavad másíthatatlan:
bárkit lesújthat s fölemelhet;
hamit mondasz, változhatatlan; parancsod porba szögez, föld alá nyom.
Senki az istenek közül határaidat át ne lépje!

– –

Ó, Marduk, légy istápolónk, segítőnk –
ímé, minden hatalmat rádruházunk!...

Rákos Sándor fordítása

És mi lett a többi istennel?

Természetes, hogy az egyik isten vezető szerepre emelkedése a többi isten háttérbe szorulását hozta magával. A korábban jelentős istenségek mellékes szerepet kaptak az istenek új világában. Azoknak a városállamoknak az istenei pedig, amelyeknek földi lakói ellenzéki magatartást tanúsítottak az új birodalommal szemben, mint lázadó istenek, akár el is veszíthették isteni rangjukat, és ördögökké, ellenlábas szellemekké váltak.

E folyamatnak érdekes példája figyelhető meg az ókori Egyiptom istenvilágában. A földi központosítási törekvésekkel párhuzamosan itt is megindult a küzde-

*Anui jelentése: isteni

lem az égi istenek világában a korlátlan hatalomért. Amikor a birodalom fővárosa Memphisz lett, egész Egyiptom főistenévé a memphiszi Ptah emelkedett. Amikor Héliopolisz lett az ország fővárosa, Ptah helyébe Ré, a héliopoliszi napisten lépett. Amikor pedig a thébai dinasztia kezében összpontosult a hatalom, és a birodalom központja Théba lett, Ámon, thébai istenség szerezte meg az összes isten fölötti hatalmat. A korábban nagy népszerűségre emelkedett Ré hatalmát azonban nem tudta megtörni. Ezért magába olvasztotta tulajdonságait, megkapta hatalma jelképeit, sőt nevét is, és a továbbiakban Ámon-Ré néven uralta az istenek és az emberek világát. A papi osztály hatalmától tartva, IV. Amenofisz fáraó Ámon-Rét megfosztotta hatalmától, és helyette egy másik napistenség, Áton kultuszát akarta államvallássá tenni. Áton tiszteletére fényes templomokat építtetett, Ámon-Rének pedig még a nevét sem volt szabad kiejteni. IV. Amenofisz halála után azonban lerombolták Áton templomait, és visszaállították Ámon-Ré kultuszát. Tutankhaton fáraó még a nevében sem tűrte Áton istent, ezért nevét Tutankhamonra változtatta. Ilyen folyamatok minden ókori vallás történetében előfordultak.

Ebből az következik,
hogy az istenek tisztelete, a vallás az uralkodók,
az uralkodó osztályok szolgálatában állott?

A „hivatalos", állami istenekkel, az államvallással kapcsolatban valóban ez a helyzet. Hiszen az uralkodó az istenektől kapta hatalmát, az ő nevükben és akaratuk szerint kormányozta birodalmát. A fáraó például Ámon-Ré gyermeke. Alattvalóitól ezért – mint láttuk –

istennek kijáró tiszteletet követel. Az istenség pedig büszke arra, hogy a fáraókban az ő vére csörgedez. Ugyanakkor az istenek általában a gazdagoknak, az uralkodó osztály tagjainak a barátai. A bibliai Jób-könyv is azt írja, hogy „nem veti el Isten a hatalmasokat, hiszen maga is hatalmas".

A fennálló rend, a földbirtokos arisztokrácia érdekeinek a védelme sajátos módon érvényesül az olümposzi Zeusz-vallásban. Az olümposzi istenvilágban rend uralkodik, amelyen Zeusz őrködik. Az isteneknek megvan a feladatuk, amelyet el kell látniuk, megvan a szigorúan megszabott hatáskörük, amelyet nem szabad túllépniük, és megvan állandó tartózkodási helyük, amelyet nem szabad elhagyniuk. Így Poszeidón, a tengerek istene csak ritkán hagyhatja el a tenger mélyén díszlő aranyos palotáját, hogy az olümposzi istenek közé látogasson, Hádész pedig, az alvilág istene egyáltalán nem léphet sötét és vigasztalan birodalmából az istenek derűs, boldog, gondtalan világába. A világban tehát – tanítja a Zeusz-vallás – egyszer s mindenkorra adott rend és mérték uralkodik, amelyen még az istenek sem tehetik túl magukat büntetlenül, még kevésbé tehetik meg ezt az emberek. Csak magukra haragítják az isteneket, ha változtatni akarnak sorsukon, de céljukat el nem érhetik. A legokosabb tehát belenyugodni az adott helyzetbe, és teljesíteni az istenek akaratát, amely a fennálló rend és mérték betartását és megőrzését követeli.

És mi lett a sorsuk a „lázadó" isteneknek?

Görögországban azt is tapasztalhatjuk, hogy az olümposzi istenek tiszteletével szemben kialakul a kereskedők, kézművesek, földművesek körében egy népi színe-

zetű vallásosság, amely nemcsak az olümposzi istenekkel áll szemben, hanem az általuk szentesített társadalmi rendet, az arisztokrácia uralmát is bírálja. Ilyen volt mindenekelőtt a Dionüszosz-kultusz, amely az olümposzi Zeusz-vallás mértékével és rendjével szemben a mértéktelenséget és rendetlenséget eszményítette. Azt vallotta, hogy a társadalomban nincs olyan mérték és megváltozhatatlan rend, amely az istenektől származna. Nem igaz az, hogy öröktől fogva mindenkinek kiszabták társadalmi helyzetét és sorsát az istenek. Ezért ünnepeiken valóságos orgiákat rendeztek, gátlástalanul viselkedtek, ezzel is tiltakozva az olümposzi rend ellen.

Ugyancsak az arisztokrácia vallását bírálták és a zsarnokság ellen emelték fel szavukat azok, akik az istenek harcában Prométheusz pártjára álltak. Az arisztokrácia ellenfelei között sokan voltak olyanok, akik úgy tartották, hogy Prométheusz, az emberszerető titán helyesen cselekedett, amikor az emberek számára ellopta az istenektől a tüzet, és megtanította az emberi nemet a különféle mesterségekre. Mindezt azért, hogy ne legyenek kiszolgáltatva az istenek, elsősorban Zeusz zsarnokságának, hanem a maguk erejéből is fönnmaradhassanak.

Azt is helyeselték, hogy Prométheusz becsapta Zeuszt, sőt az embereket is megtanította arra, hogy miként játsszák ki a zsarnok természetű istenséget. Zeusz ugyanis áldozatot követelt az emberektől, arra kényszerültek, hogy legszebb állataikat felajánlják az istenség oltárán. Prométheusz azt tanácsolta az embereknek, hogy két halmot készítsenek az áldozati ajándékból. Az egyikbe az ehetetlen és élvezhetetlen belső részeket, a zsíros darabokat tegyék, de kívülről ínycsiklandozó hússzeletekkel borítsák, míg a másik halmot éppen for-

dítva ,készítsék el, kívül legyenek a kevéssé tetszetős darabok, és belül az ehető, finom részek. Miután elkészítették a két húshalmot, szólítsák fel Zeuszt – tanácsolta Prométheusz az embereknek –, hogy válasszon, melyiket kívánja magának. Zeusz nem vette észre a csapdát, és az élvezhetetlen, de tetszetős kupacot választotta. Meg is haragudott az emberi nemre, de különösképpen Prométheuszra, súlyos büntetést szabott ki rá.

Az itt elmondottak és az ehhez hasonló mítoszok azt mutatják, hogy nem mindenki fogadta el a hivatalos kultuszformákat és vallásokat, mert nem értett egyet azzal a renddel, amelyet képviseltek és védelmeztek.

Hogyan hatottak az osztályviszonyok a szellem- és démonhitre?

Az osztályviszonyok kialakulásával lényegesen módosult a szellem- és démonhit is. Korábban, az őstársadalom viszonyai között a szellemek és démonok közömbösek voltak, azaz nem tartották őket sem jóknak, sem rosszaknak. Most azonban két táborra szakadnak: A jó és rossz szellemek táborára. A jó szellemek a kizárólagos hatalomra

törő istenség szolgái, miniszterei, küldönccei, írnokai, angyalai, míg a rossz szellemek vagy démonok a lázadó és ellenséges istenek kiszolgálói. Mind a jó, mind pedig a rossz szellemek körében – akárcsak a földi társadalomban – megindul egy alá-fölé rendelődési folyamat. A jó szellemek (angyalok) ura a jó isten, míg a rossz szellemek királya a rossz isten vagy a sátán, az ördögök fejedelme lesz. Mindez a földi viszonyokat, a társadalom sokoldalú rétegződését tükrözi.

Változott-e a túlvilághit az osztályviszonyok kialakulása következtében?

A földi társadalom két részre (két alapvető osztályra: a kizsákmányolók és kizsákmányoltak osztályára) szakadásával az égi világ is két részre vált: a gazdagok életét tükröző boldogság honává (mennyország) és az elesettek viszonyait kivetítő gyötrelmek színhelyévé (pokol). A túlvilág kettéválása nem egy csapásra történt. A gazdasági és társadalmi viszonyok megváltozását csak lassan és zavarosan követték a túlvilági életről alkotott új elképzelések. A kezdeti időszakban a túlvilági boldogság jutalma azokat illette meg, akik a közösség anyagi érdekeiért a legtöbbet fáradoztak. Ezek nemegyszer mint ősök és hősök vallásos tiszteletben is részesültek. A közösség érdekei ellen vétőket fenyegették a túlvilág gyötrelmeivel. A társadalmi ellentétek kiéleződésével erőteljesebben rajzolódott ki a pokol és a mennyország képe is. A túlvilági boldogság kezdetben csak a gazdagok kiváltsága volt. A rabszolgának például örülnie kellett, ha a túlvilágon is urának szolgája lehetett. Ily módon a kizsákmányoló osztályok a túlvilághitet is hatalmuk megalapozására használták. Ám

maguk az elnyomottak is gyakran a túlvilág hitében találták meg nyugalmukat, a földi igazságtalanságtól való szabadulásuk reményét. Ezért a túlvilágról alkotott képzeteket igyekeztek a maguk érdekei szerint alakítani, és gyakran a gazdagok számára helyezték kilátásba a pokol kínjait.

Van olyan vallás, amely nem hisz a túlvilágban?

Az emberek hajlamosak arra, hogy vallás és túlvilághit között szoros összefüggést keressenek és lássanak. Sokan úgy képzelik, hogy a vallások központi tanítása éppen a túlvilággal kapcsolatos, s hogy a vallásos emberek a túlvilág reményében és érdekében tartják be a vallási előírásokat. Pedig a vallások története arról tanúskodik, hogy a túlvilághit csak bizonyos típusú vallások szoros tartozéka, illetve hogy kifejlett formában a vallások történetének csak egy bizonyos fejlődési szakaszában jelenik meg. Mezopotámia legkorábbi – általunk ismert – lakói pl. nem hittek a túlvilági igazságszolgáltatásban, nem reméltek semmiféle halál utáni jutalmat, és nem féltek a síron túli büntetéstől sem. Úgy képzelték, hogy az isteneknek itt a földön kell megjutalmazniuk vagy megbüntetniük az embereket. A legnagyobb isteni jutalom a földi jólét és hosszú élet, a legnagyobb büntetés a nyomorúság és a korai halál. Maguk az istenek is meghalhatnak, de az élet ételének és italának az élvezetével biztosíthatják maguknak az örök életet. Ha ember jutna e csodaszerek birtokába, ő is halhatatlan lehetne. Adapa és Gilgames már-már elérték a halhatatlanságot, de törekvésük végül is kudarcba fulladt. Csak a későbbi időben alakult ki az a hiedelem, hogy az uralkodók – mint az istenek kiválasztottai vagy le-

származottai – a haláluk után is megkülönböztetett helyzetbe kerülnek. Fokozatosan megszületett az egyszerű emberek túlvilági életének a hite is. Az ő halál utáni sorsuk azonban igen sivár, szomorúságát a földi életben végzett jó cselekedetek sem enyhíthetik. Ehhez hasonló fejlődésen csaknem minden ókori vallás túlvilághite átesett.

Mi a lélekvándorlás?

Az i. e. I. évezredben Indiában született meg a brahmanizmus, amelynek központi tanítása a reinkarnáció, vagyis a lélekvándorlás hite. Eszerint az ember lelke a halál után nem pusztul el, hanem újjászületik. Hogy valaki állatként vagy emberként, szolgaként, szabad termelőként vagy éppen az uralkodó kasztokhoz tartozóként születik újjá, az az előző életének cselekedeteitől függ. Akik sorsukat az életben megadással viselik, a társadalom (a kasztrendszer) törvényeit pontosan be-

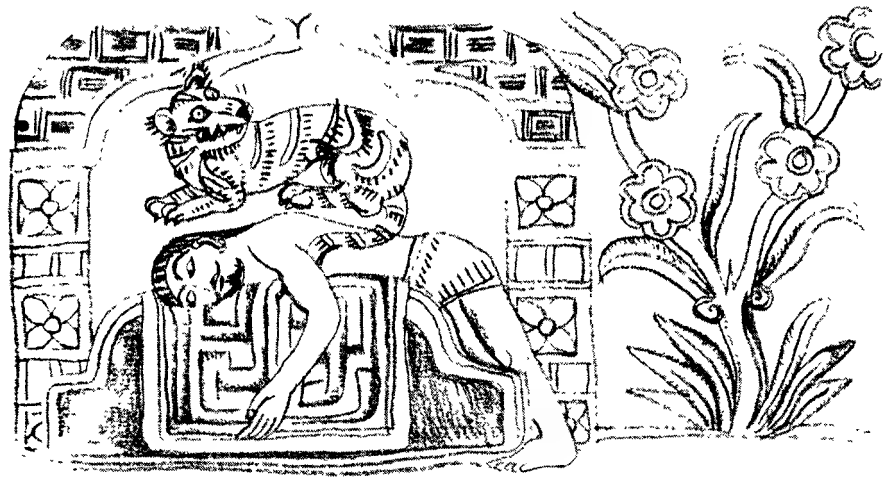

tartják, azok – a papok közvetítésével – a következő életükben akár papként, sőt felsőbbrendű szellemként is újjászülethetnek. Ez azonban kiszámíthatatlan, csak annyi biztos, hogy az újjászületések láncolata végtelen, soha meg nem szűnik, az ember élete a lélekvándorlás révén szüntelenül újrakezdődik. A brahmanizmus reinkarnáció-tana ily módon szintén nem nevezhető túlvilághitnek, hiszen nem egy másik, boldog vagy szenvedésekkel teli világról szól, hanem ennek a földi világnak, a földi életnek a körforgását vallja. Még akkor is, ha szabályozásában a papi áldozatbemutatásnak - a hiedelem szerint – döntő szerep jutott.

A nirvána sem túlvilághit?

A nirvánáról, a halál utáni teljes megsemmisülésről szóló buddhista tanítás, amely szintén Indiában született meg az i. e. VI. században, ugyancsak nem nevezhető túlvilághitnek. A buddhizmus ugyanis olyan földi életre hívja fel követőit, amelynek végén nem valamiféle örök boldogság következik, hanem a semmiben való feloldódás. A buddhizmus szerint az egész élet szenvedés. Ezen a brahmanizmus reinkarnáció-tana sem segít, hiszen az újjászületéssel megint csak a szenvedés kezdődik elölről. Az egyetlen megoldás az lenne, ha az embernek sikerülne megszabadulnia a szüntelen újjászületések kötelezettségétől; ha elérhetné azt, hogy többé ne kelljen megszületnie. Ezt a lehetőséget kínálja híveinek a buddhizmus, amikor azt tanítja, hogy akinek sikerül magából az életvágyat kiirtania, az előbb-utóbb kiszabadul a kényszerű és újabb szenvedéseket hozó újraszületések láncolatából, és eljuthat a nemlét állapotába, a nirvánába.

Mivel magyarázható a nirvánáról szóló különös tanítás?

Mind a nirvána, mind pedig a reinkarnáció az ókori Kelet „mozdulatlan" társadalmi viszonyaival áll szoros összefüggésben. Keleten a gazdasági és társadalmi viszonyok évezredeken keresztül nem változnak lényegesen, hanem szüntelenül megismétlik önmagukat. Ez tükröződik a brahmanizmusban, ahol a világfolyamat és az emberi lélek is szüntelen körforgásban van. Ám nemcsak tükrözi ezeket a viszonyokat a brahmanista tanítás, hanem egyben szentesíti is isteni világtörvényre vezetve vissza a megváltoztathatatlannak tűnő földi viszonyokat, a kasztrendszert. A buddhizmus igazságtalannak, az isteni törvénnyel ellentétesnek tartotta a kasztrendszert, megváltoztatását azonban lehetetlennek látta. A mozdulatlanságban tespedő, a szenvedéseket újra- és újraszülő, a semmilyen kibontakozást nem ígérő társadalomból csak egyetlen kivezető utat látott: az élettől való elfordulást, az újjászületések kötelezettségétől való megszabadulást, a teljes megsemmisülést, a nirvánát. A buddhizmus – szembefordulva a reinkarnációt befolyásoló brahmanista papsággal – az egyes emberre bízta saját jövő sorsának irányítását.

És mi a magyarázata a boldogságot ígérő túlvilágképnek?

Míg Keleten merev, mozdulatlan társadalmak jöttek létre, és ennek megfelelően alakultak a vallási viszonyok is (mint a reinkarnációval és a nirvánával kapcsolatban már láttuk), addig Nyugaton a korán kialakult földmagántulajdon, az óriási vagyoni különbségek és az ezzel együtt járó osztályharc az antik (görög és ró-

mai) társadalmat mozgékonnyá és változékonnyá tette. Nyugaton az emberek a változás és mozgás élményével találkoztak, mert nem tűnt öröknek és változatlannak a társadalom rendje, hanem éppen fordítva: itt úgy látszott, hogy a világ, a társadalom örökké változik, örökké alakul és halad előre, egyre jobb és tökéletesebb formák felé. Ez az élmény nem maradhatott hatástalan a nyugati társadalmak vallásaival kapcsolatosan sem. Ezért a nyugati vallások nem a szüntelenül ismétlődő keserű újjászületés, nem is az ettől megváltást ígérő nirvána, a teljes megsemmisülés hirdetői, hanem azt tanítják, hogy a távoli jövő boldog lesz mindenki számára, s hogy a halál sem foszthatja meg az embert attól a reménytől, hogy valamikor részese legyen a jövő boldog társadalmának. Az elhunytak ezért valahol, a világmindenség egy távoli pontján vagy arra várnak, hogy elérkezzék a boldogság korszaka, amelynek ők is részesei lehetnek, vagy – egyes elképzelések szerint – ők máris eljutottak oda, ahová mindenkinek törekednie kell, az örök béke és boldogság honába. Így válik érthetővé, hogy miért tér el egymástól a keleti és nyugati típusú vallások túlvilágelképzelése, de egyben az is, hogy a túlvilághit hogyan tükrözi és miként fejezi ki a földi vágyakat és viszonyokat.

Mit tudott a világról az őstársadalom embere?

Az őstársadalom embere oly mértékben ki volt szolgáltatva a természet erőinek, hogy sem ideje, sem pedig lehetősége nem volt arra, hogy önmagáról, a világról és az embernek a világban betöltött helyzetéről, szerepéről elgondolkozzék. Ehhez az őstársadalom késői szakaszában érlelődtek csak meg a feltételek, akkor,

amikor az embereknek már állandóbb és viszonylag nyugalmasabb lakóhelyük volt, amikor már bizonyos eszközök készítésével kapcsolatban megszülettek az első „ülőfoglalkozások". Hogy ebben az időszakban az ember hogyan vélekedett a világról, milyennek képzelte azt, és hogyan értékelte önmagát, arról semmilyen adattal nem rendelkezünk. A világkép első megjelenési formái az osztályviszonyok létrejöttének következtében öltöttek írásos formát. Ezért az ókori elképzelésekről már meglehetősen sokat tudunk.

Milyen volt az ókori világkép?

Az ókori elképzelés szerint a világmindenség három részre oszlik: a felső világra, vagyis az égre, ahol az istenek lakoznak; az alsó világra, vagyis a Földre, amely az emberek lakóhelye, és a föld alatti térségekre, a halottak birodalmára.

A világmindenség központja, a Föld, a hatalmas óceán közepén nyugszik, és olyan, mint egy lapos tányér. Szilárdságát a hegyek lábai adják, amelyek a Föld alá nyúlnak tartóoszlopokként. A szárazföld szőrzete a füvek és a fák, amelyek azonnal megjelentek rajta, amint kiemelkedett a tenger mélyéből.

A tenger alatt hatalmas mélység tátong, amely beletorkollik a falakkal és folyóval körülvett alvilágba, ahol az elhunytak élik az árnyéklelkek sivár és unalmas életét. Itt élnek az alvilági istenek, és itt a székhelye a föld alatti vizek istenének is

A lapos, tányérszerű földkorong fölé hatalmas, sátorszerű kupola feszül, az égboltozat vagy mennyezetlap. Ez választja el az alsó világot a felső világtól. Erre a mennyezetlapra vannak illesztve az égitestek, a Nap,

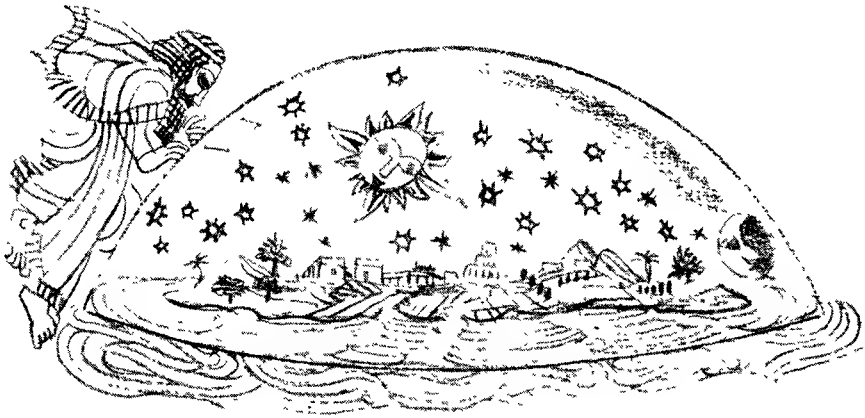

a Hold és a csillagok, ezeknek meghatározott pályát kell bejárniuk. A Nap szekéren jár, este a tengerbe bukik, ott alszik díszes sátrában, reggel pedig felkel, és folytatja előírt körútját. Amikor halad, akkor világít. Ha alszik, vagy valamilyen okból kifolyólag megáll, akkor sötétség borul az egész Földre. Az égboltozaton nemcsak utak vannak, hanem raktárak is, amelyekben a viharokat, szeleket, felhőket, jégesőket, villámokat őrzik.

Az égbolt nincs elérhetetlen magasságban, hiszen a magas röptű madarak szárnyukkal súrolhatják. Fölötte vizek vannak, az égi óceánok, amelyeken az istenek közlekednek hajóikkal, hogy egymást meglátogassák. Az égboltozaton zsilipek is vannak. Ezek nem engedik, hogy a felső vizek lezúduljanak az alsó világra. De ha az istenek megnyitják az ég ablakait és csatornáit, akkor az égi óceán vize eső formájában lehull a Földre. E zsilipeken keresztül, amelyek egyúttal ablakok is, az istenek gyakran kinéznek, és figyelik a földi emberek életét. Nemegyszer egymást taszigálva tolonganak az ablak rései körül: ilyenkor jó illatú áldozat füstje száll föl az ég felé, amelyre úgy gyülekeznek az istenek, mint a legyek.

Ez a világkép, amelyet az ókori ember látszat szerint alakított ki magának, ha nem is pontról pontra, de nagy vonásaiban megegyezik minden ókori nép felfogásával és a vallási hiedelmek közé is bevonult.

Feledésbe merült ez a világkép az ókori birodalmakkal és kultúrákkal együtt?

Nem egészen, hiszen e világkép lényeges vonásai a Bibliába is bekerültek, és annak közvetítésével a középkorban is uralkodók voltak. Az ókori tudomány minden nagy csillagászati és földrajzi eredménye ellenére a középkori térképek is hasonló felfogást tükröznek. A görög tudósok például korán felismerték, hogy a Föld aligha lehet valóban korong alakú, mert ha korong volna, mi magyarázná azt a jelenséget, amelyet pedig minden hajós észlelt, tudniillik, hogy a part nem látszik a tenger minden pontjáról, és hogy a távozó hajónak először az alja tűnik el, s csak később válik láthatatlanná a vitorlája. Hasonló megfigyeléseket a szárazföldön is tettek. Sokat töprengtek rajta, mi lehet az oka annak, hogy nagyobb távolságról a hegyeknek csak a csúcsát lehet látni. Ezek és az ehhez hasonló megfigyelések és tapasztalatok korán meggyőzték az ókori tudósokat arról, hogy a Föld nem lehet tányér vagy korong alakú, hanem csak „gömb" alakja lehet.

Igen régen kezdtek gondolkozni azon is, hogy menynyivel egyszerűbb lenne, ha nem a nagy távolságra levő Nap forogna a Föld körül, hanem a Föld forogna a saját tengelye körül. Arisztarkhosz az i. e. III. században pl. így tanította, sőt azt is állította, hogy a Föld nemcsak saját tengelye körül forog, hanem a csillagokkal együtt a Nap körül is kering. Ezért a tanításáért

azonban istentelenséggel vádolták őt is és mindazokat, akik másként gondolkoztak a világmindenségről, mint ahogy azt a mítoszok vagy a vallásos iratok tanították. Ezért van az, hogy a világmindenség valóságos vagy a valóságot megközelítő magyarázata nem terjedhetett túl a tudósok szűk kis körén.

Mikor diadalmaskodott végül is a tudomány a vallás által szentesített kezdetleges, ókori világkép felett?

A középkorban, a kereszténység világméretekben történő elterjedésével még kevesebb lehetőség adódott arra, hogy a tudósok más világképet tanítsanak, mint amelyet a Biblia és rajta keresztül az egyház szentesített. Ismerünk olyan középkori világábrázolást, amelyen az látható, hogy valaki kidugja fejét az égboltozaton, és megnézi a felső világot. A Földről alkotott elképzelések hasonlóan kezdetlegesek voltak. A XIV. századból származó Herefordi térkép szerint a Föld ismeretlenebb vidékeit szörny alakú, uszonyos vagy féllábú emberek népesítik be; másutt olyan emberek élnek, akiknek kutyafejük van, vagy akkora az alsó ajkuk, hogy azt napernyőnek használják. Vannak olyan vidékek is e térkép szerint, ahol fej nélküli emberek laknak, akik szemüket és szájukat a mellükön hordják. Csak a XVI–XVIII. században, Kopernikusz, Kepler és Galilei munkássága nyomán kezdődött el az a folyamat, amely végül is a tudományt juttatta diadalra az ókori eredetű, kezdetleges, látszat szerinti világkép felett.

Mikor született meg a világ teremtésének hite?

Az őstársadalom emberei még nagyon messze voltak attól, hogy a világ és az ember elé valamiféle világon kívüli és világ fölötti szellemi lényt helyezzenek, amelynek minden és mindenki a létét köszönheti. A kezdeti időszakban oly szoros a kapcsolat az ember és a természet között, annyira a természet részének érzi magát az ember, hogy fel sem merülhet tudatában olyan gondolat, amely máshonnan eredeztetné az emberi közösséget, mint a természettől. A teremtés hitének a megszületéséhez is az osztályviszonyok létrejötte, a fizikai és a szellemi munka elszakadása volt szükséges. Az osztályviszonyok és a munkamegosztás révén az emberek nagy többsége olyan munkatevékenység végzésére kényszerült, amelyet nem érezhetett magáénak, nem szívesen, csak kényszerűségből végzett. Ezért nem is érezte magát alkotónak, sőt magát az alkotást sem tartotta emberi képességnek, hanem olyan tulajdonságnak, amely csak valamely istenséget illethet meg. A mindennapi tapasztalat is hozzásegítette ehhez a hiedelemhez. Azt látta ugyanis, hogy a földi viszonyok között is van a „teremtésnek" (a termelésnek) egy (vagy kevés) kizárólagos ura, irányítója és élvezője: a termelőeszközök birtokosa. Nem lehet másként – gondolta – a nagy világmindenségben sem. Ott is kell lennie egy legfőbb irányítónak, akitől minden függ, és akinek minden és mindenki a létét köszönheti. S mivel a társadalom életében a fő szerepet a szellemi munkát végzők játszották, úgy képzelték, hogy a világ teremtője sem lehet más, csak szellemi lény.

Honnan ismerjük a rég múlt idők embereinek teremtéselképzeléseit?

A legkorábbi teremtéselképzelésekről a különböző népek hagyományaiban fellelhető teremtéselbeszélések (teremtésmítoszok) értesítenek bennünket. Ezek legtöbbször írásos formában jutottak el hozzánk, így gyakran jóval fiatalabbak annál a kornál, amelyben megszülettek. Egy-egy városállam vezető szerephez jutásával tudatosan is átdolgozták e mítoszokat, és a hatalomra kerülő városállam istenségét helyezték a teremtési folyamat élére. De az ismeretek bővülése is szükségessé tette, hogy bizonyos módosításokat hajtsanak végre az ősi elképzeléseken. Az átalakulásnak, illetve az átalakításnak a nyomai azonban legtöbbször pontosan kimutathatók, a kezdeti elképzelések helyreállíthatók.

Milyenek voltak az ősi teremtéselképzelések?

A legkorábbi elképzelések szerint a világot nem kellett teremteni senkinek, mert annak ősformája, a zűrzavaros káosz mindig létezett. Az őskáoszból emelkednek ki fokozatosan az istenek, majd az ő közreműködésükkel megszületik a mai világ. Az istenek az első elképzelések szerint csupán a szétválasztás feladatát végzik el: elválasztják a szárazföldet a víztől, az eget a földtől, és rendet teremtenek a kiismerhetetlen őskáoszban. Később bizonyos díszítőtevékenységet is rájuk ruháznak a mítoszok: nekik kell felékesíteniük az eget csillagokkal, a földet növényekkel, a tengert halakkal stb. A semmiből való, parancsszóra történő teremtés fogalma akkor vonul be a mítoszok teremtéselbeszélései közé,

amikor a földi egyeduralkodó mintájára valamelyik istenség kezébe ragadja az égiek fölötti kizárólagos hatalmat, és egyben a világmindenségnek is egyedüli urává, létrehozójává válik. A teremtésmítoszok ezen a fokon megmerevedtek, amint annak a társadalomnak a szerkezete is lényegileg ugyanaz maradt (kevesek korlátlan uralma a többség fölött), amelyben megszülettek, s amelynek viszonyait torz módon kifejezik.

Honnan származik az ember a vallási elképzelés szerint?

A teremtésmítoszok az embert is az istenek vagy valamely isten teremtményének tartják. Az egyiptomi mítoszok egy része pl. Ré napisten könnyeiből származtatja az embert, más mítoszok szerint pedig a Nílus-isten formálta meg az embereket agyagból, fazekas módjára. A görögöknél egyik elképzelés szerint maga Zeusz teremtette az embert, másik elképzelés szerint Gaia, a Földanya volt az, aki az embert és a többi élőlényt létrehozta. Arról is olvashatunk a görög mítoszokban, hogy a végzet szabta meg az ember megjelenésének az idejét. Amikor eljött az általa előírt idő, az istenek megformálták az embert a Föld belsejében földből és tűzből.

Általában mindazok az istenek, amelyek részt vettek a világalkotásban, valamiképpen részeseivé váltak az emberteremtésnek is. Az istenek az embert nem céltalanul hívták létre. Azért teremtettek embert, hogy legyen valaki a Földön, aki dolgozik, és szolgálja őket.

A Biblia is így tanítja?

A Biblia, amely a zsidó vallás teremtéselképzelését őrizte meg számunkra, s amelynek tanítását sokan még ma is világnézetük, vallásuk alapigazságai között tartják számon, hasonlóképpen vélekedik. Igaz, amikor a bibiliai teremtéselbeszélést írásba foglalták, már sokat módosult az ósémi mitológia – a bibliai tanítás alapja –, lényegében azonban mindazokat az elemeket magában foglalja, amelyek az összes többi ókori (főleg ókori keleti) mítoszban fellelhetők. Ezért a Biblia tanítását a világról és az emberről ugyanúgy kell felfognunk, mint a többi ókori mitikus elbeszélést.

Hogyan írja le a Biblia a világ teremtését?

A világ teremtését a Bibilia hat nap keretében mondja el. Az eget és a Földet Elohim (isten) az idő kezdetén teremtette meg. Ez a kezdeti időben létrehozott világ azonban rendezetlen, kaotikus volt: a Földön kietlenség és pusztaság honolt, a mélységek fölött pedig sötétség uralkodott. Isten szellője azonban ott lebegett a vizek felett, készen arra, hogy elindítsa a rendezetlen káosz rendezett kozmosszá alakításának folyamatát, amely hat részletben, hat nap alatt le is zajlott. Első nap isten megteremtette a világosságot: „És mondá

Isten: Legyen világosság! És lőn világosság. És látta az Isten, hogy a világosság jó, és elválasztotta a világosságot a sötétségtől. Elnevezte Isten a világosságot nappalnak, a sötétséget pedig éjszakának. És lett este és reggel, első nap." Második nap az isten az égboltozatot teremtette meg, és elválasztotta azokat a vizeket, amelyek az égboltozat alatt voltak, azoktól a vizektől, amelyek az égboltozat fölött foglaltak helyet. Harmadik nap elválasztotta a szárazföldet a tengertől, azután így szólt: „Hajtson a Föld gyenge és maghozó füvet és gyümölcshozó fát, amely gyümölcsöt hoz neme szerint, amelyben benne van a magja a földön. És így lett." A negyedik napon megteremtette az isten a Napot, a Holdat és a csillagokat, hogy válasszák el a nappalt az éjszakától, határozzák meg az évszakokat, a napokat és az éveket, hogy világítsanak az ég boltozatán, és így fényessé tegyék a Földet. Az ötödik napon az isten

a vízi élőlényeket és a Föld felett röpködő szárnyasokat teremtette meg. A hatodik napon a különféle szárazföldi állatok megteremtésére került sor. Majd amikor látta isten, hogy mindez jó, megteremtette az embert is a saját képére. Férfivá és asszonnyá teremtette őket, és megparancsolta nekik, hogy szaporodjanak és sokasodjanak, töltsék be a Földet, és hajtsák azt uralmuk alá. Hetedik napon befejezte isten teremtő tevékenységét, megnyugodott minden munkájától, majd megáldotta és megszentelte nyugodalmának napját.

Ha figyelmesen elolvassuk a Biblia teremtéselbeszélését, észrevesszük, hogy ugyanazokat a vonásokat viseli magán, amelyeket minden ókori teremtésmítosz tartalmaz. Így a teremtési folyamat kezdete itt is a káosz, a kaotikus mélység, a sötét, áthatolhatatlan tenger. E káosz csak akkor lehet kozmosszá, azaz rendezett világgá, ha isten mindent a helyére tesz, ha a nem összetartozó dolgokat elválasztja egymástól. Az „elválasztás" folyamata kerek három napig tart a bibliai elbeszélés szerint. S ha azt tapasztaljuk, hogy Egyiptomban is, a sumér mitológiában is a levegő ura választotta szét az eget és a Földet, nem ütközhetünk meg azon, ha a bibliai elbeszélés isten szellőjét (a magyar fordításban isten lelkét) szerepelteti mint szétválasztó erőt. Ha három napig tartott a Biblia istenének a szétválasztás folyamata, akkor pontosan három napig tart a feldíszítés művelete is. A negyedik, ötödik és hatodik napon szereli fel isten az eget és a Földet és a tengereket; és teszi alkalmassá arra is a világot, hogy az ember megjelenjék benne. Mindez azonban megerősít bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy a bibliai teremtéselbeszélést sem kell másként kezelnünk és értelmeznünk, mint bármelyik más ókori keleti teremtésmítoszt: a Biblia ugyanúgy a primitív ember elképzelését

közvetíti – s ezért alkalmatlan arra, hogy a modern ember világnézetének alapja legyen –, mint az összes többi, általunk ismert ókori teremtéstörténet.

És mit tanít a Biblia az ember eredetéről?

Az ember teremtéséről a Bibliában két leírás olvasható. Az egyik szerint isten (Elohim) a hatodik napon teremtette meg az embert, akkor, amikor már készen volt az egész világmindenség. Amikor már mindent megteremtett és felszerelt, feldíszített isten, elhatározta, hogy embert is teremt, akinek uralkodnia kell a Földön, elsősorban az állatok felett. A másik elbeszélés szerint viszont isten (Jahve Elohim) – itt tehát az istennév is más – nem akkor teremti meg az embert, amikor már minden készen és rendben található, hanem éppen az embernek kellett megjelennie ahhoz, hogy az első növények kisarjadjanak. „Amikor megteremtette Isten (Jahve Elohim) az eget és a Földet, egyetlen bokor sem volt a Földön, és semmiféle fű nem sarjadt, mivel Isten nem küldött esőt a Földre, és nem volt ember, aki megművelje a Földet. És forrás tört fel a Földből, és megöntözte az egész Föld színét. És megformálta Isten az embert, a port a földből, és belefújta orrába az élet leheletét, és az ember élőlény lett."

Az ember teremtéséről szóló kétféle elbeszélés azt mutatja, hogy a Bibliában két, különböző forrásból eredő elképzelés kapott helyet. Az egyik (az első) szerint az ember a Föld ura – elsősorban az állatok fölötti hatalom révén –, a másik elképzelés szerint viszont az ember a Föld szolgája csupán, akinek verejtékes munkája – földművelő tevékenysége – szükséges ahhoz, hogy az élet meginduljon. Az első elbeszélés a honfogla-

ló, diadalmas harcokat vívó pásztor-nomád héberek öntudatát tükrözi, míg a második elbeszélés a letelepült és földműveléssel foglalkozó, elnyomott és kizsákmányolt nép elképzelését fejezi ki.

A Biblia szerint hogyan keletkezett az asszony?

A Biblia az első asszony teremtéséről is két változatot közöl. Az első változat szerint (a hatnapos teremtés keretében) egyszerre hozta létre isten az asszonyt a férfival. A második változat viszont bizonyos időt tételez fel a férfi és a nő teremtése között, nem is keveset. Az Édenkertben egyedül élő férfi nem érezte jól magát, nem talált magához illő társat az állatok között, ezért isten elhatározta, hogy teremt a számára megfelelő segítőt. „Ezért az Úristen mély álmot bocsátott Ádámra, mikor az elaludt, kivevé egyik bordáját, s hússal tölté ki helyét. Aztán asszonnyá építé az Úristen a bordát, melyet Ádámból kivett, és odavezeté Ádámhoz." A második elbeszélés szerint tehát Éva, az asszony Ádám testéből való, feladata pedig az, hogy a férfi segítője legyen. Az asszony teremtésének kétféle leírása mögött is eltérő társadalmi háttér húzódik meg. Az egy teremtői ténykedés következtében férfiúvá és asszonnyá formált ember teremtési mítoszának gyökere olyan időkre nyúlik vissza, amikor a nő ugyanolyan szerepet töltött be a termelésben, mint a férfi, következésképpen társadalmi helyzete sem volt alacsonyabb rendű, mint a férfié. Ezzel szemben a második leírás már lényeges különbséget tételez fel és tanít a férfi és a nő között. Itt az asszony nem egyenrangú társa a férfinak, hanem csak hozzá illő segítője, aki mindenestül függött tőle, hiszen csontjából származik. Ez az elbeszélés tehát a föld-

művelő állapotait tükrözi, ahol az asszony jelentősége csak másodlagos, társadalmi helyzete alantasabb, mint a férfié.

Igaz-e, hogy az első emberek valamilyen bűnös cselekedettel magukra haragították az istent?

A Biblia szerint isten, miután megteremtette az embert, és rábízta a „Gyönyörűség Paradicsomát", hogy őrizze és művelje azt, egyben azt is megparancsolta neki, hogy a kert közepén álló fáról, a tudás fájáról ne egyék, mert ha arról eszik, meghal. Évát, az első asszonyt azonban elcsábította a kígyó, megszegte isten parancsát, evett a tiltott fának gyümölcséből, sőt Ádámnak is adott belőle. Isten ezért felelősségre vonta az első embereket, és megbüntette őket, a kígyóval együtt. Az embereknek el kellett hagyniuk a Paradicsomkertet, ahol mind ez ideig gondtalanul élhettek. A föld ettől kezdve nem adja ingyen termését, hanem fáradságos munkával kell az embernek megdolgoznia minden betevő falatért, élete minden napján, mindaddig, amíg vissza nem tér a földbe, amelyből isten megalkotta.

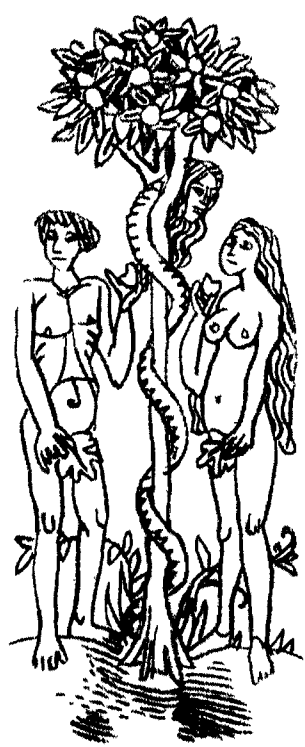

Tudom, hogy ez nem történt meg a valóságban. Mi hívta hát létre ezt és a többi hasonló mítoszt?

Valamennyi bűnbeesésmítosz szerint valamikor volt egy ősi, boldog állapot, amikor az emberek gondtalanul éltek. Ez az eredeti paradicsomi korszak azonban megszűnt, helyét a kemény munka, a sok szenvedés, a kiszolgáltatottság korszaka foglalta el. Volt tehát olyan időszak, amikor harmónia uralkodott az emberiség életében – és ez volt a természetes állapot –, aztán történt valami az emberrel, a társadalommal, és ez a boldogság elveszett. Az eredeti boldog állapot, az „aranykor", amely az ősszülők, az ősi idők emberének osztályrésze volt mindaddig, míg a bűnt el nem követték, a mítosz nyelvén az ősközösségi viszonyokat jelenti. E távoli korszak idealizáltan, megszépítve maradt meg az emberiség emlékezetében. Ez a boldog, idealizált ősállapot valamilyen megmagyarázhatatlan okból kifolyólag felbomlott. Az ember nap mint nap azzal a tapasztalattal találja szembe magát, hogy a világban minden a feje tetejére állt, minden az ember ellen fordult. Hogyan és miért történt mindez? Erre a nyugtalanító kérdésre ad fantasztikus feleletet a bibliai bűnbeesés-elbeszélés és minden más hasonló mítosz a maga sajátos kifejezési módján. Istentől vagy az istenektől nem származhat a jelenben tapasztalt sok erkölcsi és fizikai rossz, az égbekiáltó társadalmi igazságtalanság, hiszen isten a vallási tanítás szerint jó, és a világot is jónak teremtette. De ha isten nem lehet felelős a világban meglevő sok rosszért, akkor csakis az embert lehet okolni érte. Az ember bűne és lázadása az oka minden rossznak és bajnak. Bajt hozó bűnös tette némileg azzal menthető, hogy külső csábításnak, az istenellenes, lázadó hatalom ösztönzésének engedve hajtotta végre.

A mítoszok arról is beszélnek, hogy az istenek elpusztították a bűnös emberiséget.

Csaknem minden nép mítoszai között fellelhetők olyanok, amelyek valamilyen világkatasztrófáról beszélnek. Úgy tudják, hogy az istenek, megsokallván az emberek bűneit, valami módon – rendszerint vízözönnel – elpusztították az egész emberiséget, és csak néhány kiválságos embernek kegyelmeztek. A Biblia szerint is így történt. A bűnök sokasága miatt megharagudott isten az emberiségre, és elhatározta, hogy eltörli az embereket a Föld színéről. „Minden testnek elérkezett a vége előttem: megtelt a Föld gonoszsággal általuk, és én elpusztítom őket a Földdel." Noé és családja azonban kegyelmet talált isten előtt. Ezért megparancsolta Noénak, hogy építsen bárkát, amelybe belefér a családja és minden állatból egy-egy pár, illetve a „tiszta" állatokból hét-hét. Előírta a bárka méreteit és készítési módját is. Mikor Noé az isteni előírásoknak megfelelően elkészítette a bárkát, és bevonult abba családjával és az állatokkal együtt, megnyíltak az ég csatornái, feltörtek az alsó vizek is, és a 40 napig tartó esőzés és vízár elpusztított minden élőlényt az egész Földön. Oly nagy volt a vízözön, hogy még a legmagasabb hegyek csúcsai is víz alá kerültek.

Az eső elállta után 40 nappal Noé egy hollót és egy galambot bocsátott ki a bárkából, de mindkét madár visszatért, mert a hatalmas vizeken sehol nem találtak leszállásra, pihenésre alkalmas helyet. Egy héttel később ismét kibocsátott egy galambot, ez is visszatért, de egy olajágat hozott már a csőrében. Ez azt jelentette, hogy a vizek már apadnak. A következő héten szárnyra bocsátott galamb nem tért vissza többé, mert már volt hová leszállni, és ennivalót is talált magának a Földön.

Ekkor Noé kijött a bárkából, hálaáldozatot mutatott be istennek. Isten örömmel fogadta Noé áldozatának kedves illatát, és elhatározta, hogy többé nem bocsát vízözönt a Földre. Ennek az ígéretnek a zálogaként tűnt fel a szivárvány az égen, amely nem egyéb, mint isten íja, amelyet haragja megszűntének, „fegyverletételének" jelképeként akasztott a felhőkre.

Valóban volt vízözön?

Joggal kérdezhetjük, hogy a csaknem minden népnél fellelhető vízözönmítoszok nem valamely valóságos „vízözön", tényleges vízkatasztrófa emlékét őrzik-e. Arról persze szó sem lehet, hogy egy esetleges vízkatasztrófa földrajzilag és néprajzilag egyetemes méreteket öltött volna, azaz kiterjedt volna az egész Földre és minden emberre, amint azt például a Biblia tanítja.

Akkora vízmennyiség ugyanis, amekkora az egész Föld elborításához szükséges, a természet törvényei szerint nem keletkezhet. De eső sem eshet negyven napig az egész Földön, hiszen az esőhöz éppen az szükséges, hogy különböző hőmérsékletű és légáramlásbeli viszonyok uralkodjanak az egyes földterületeken. Nincs azonban kizárva, hogy a számos változatban fennmaradt vízözönmítoszok ténylegesen megtörtént, ha nem is általános vízkatasztrófára (jégkorszak végi vagy egyéb áradásokra) való közös emlékezésnek a mitikus nyomait őrzik.

Ám van e mítoszoknak ennél sokkal fontosabb társadalmi mondanivalójuk is. Fantasztikus kifejezési módjukkal nemcsak geológiai, hanem sokkal inkább társadalmi katasztrófát tükröznek. Azt a bizonyos értelemben tragikus eseményt, amelyet az őstársadalom osztályokra bomlása, a kizsákmányoló kisebbség megjelenése jelentett az emberiség nagyobb többsége számára. Elpusztult az egyik világ, és született egy új. Ebben az új világban azonban csak annak van létjogosultsága, aki tud engedelmeskedni, aki lázadás nélkül és alázatosan elismeri a vezetők (isten vagy istenek) uralmát. Ily módon a vízözönmítoszok ugyanazon a társadalmi talajon születtek meg, mint a Paradicsom-történetek.

Igaz-e, hogy a bibliai vízözönmítosz mezopotámiai eredetű?

Ma már nem kétséges, hogy a bibliai vízözön-elbeszélés a mezopotámiai Gilgames-eposz átdolgozása. A Gilgames-eposz azt mondja el, hogy főhőse, Gilgames, a „kétharmad rész isten és egyharmad rész ember" hogyan próbálta kalandos utazások során megsze-

rezni a halhatatlanságot. Eközben Utnapistim a következőképpen mesélte neki el a vízözön történetét. Az istenek tanácsa elhatározta, hogy vízözönt bocsát a Földre, és elpusztítja az egész emberi nemet. Utnapistimnek azonban megkegyelmeztek az istenek, és megparancsolták neki, hogy építsen bárkát, amelyben elhelyezheti családját, szolgáit, néhány kézművest és a szükséges állatokat. Miután elkészült a bárka a megadott méretek szerint, Utnapistim beköltözött, Éa isten pedig bezárta a hajó ajtaját. Másnap szörnyű vihar tört ki. Dörgött és villámlott, úgyhogy az istenek félelmükben szűköltek, mint a kutyák. Az eső pedig szakadt hét napon és hét éjjelen át. A hetedik napon kisütött végre a nap, a vihar elült, az ár apadni kezdett, a bárka pedig fennakadt a Niszir hegy tetején. Ekkor Utnapistim kibocsátott egy galambot és egy fecskét, amelyek azonban visszatértek, mert a vízhegyektől borított Földön nem találtak alkalmas helyet a leszállásra. Kis idő múlva egy hollót indított útnak. Ez már nem tért vissza többé. Erre Utnapistim minden állatot szabadon engedett, kiszállt a bárkából, áldozatot mutatott be az isteneknek, akik mint a legyek, úgy tolongtak az oltár körül, hogy érezzék az áldozat jó illatát. Éa isten ekkor megáldotta Utnapistimet és családját, örök életűvé tette őket, majd figyelmeztette az isteneket, hogy máskor ne pusztítsák el az egész emberiséget, csak a bűnösöket.

A görög mítoszok is beszélnek vízözönről?

A keleti vallásokhoz hasonlóan a görög mitológiából sem hiányzik a vízözönről szóló mítosz. A vízözönre azért került sor, mert az emberek szembefordultak az istenekkel, és bűnt bűnre halmoztak. Maga Zeusz is

meggyőződött az emberek gonoszságáról, amikor álruhában körüljárta a halandók lakóhelyeit. Az istenek tanácsa nem helyeselte egyöntetűen Zeusz tervét, amely szerint el kell pusztítani az egész emberiséget. Attól tartottak sokan, hogy isteni létük csorbát szenved, ha nem lesznek emberek, akik áldozatot mutatnak be dicsőítésükre. Zeusz azonban megnyugtatta őket, hogy az elpusztult gonosz és bűnös emberiség helyett olyan nemzedéket fog teremteni, amely nem fordul el isteneitől, és nem feledkezik meg a kötelező áldozatokról sem. Első terve szerint tűzzel, villámokkal akarta megsemmisíteni a halandókat. Ettől a szándékától azonban elállott, mert attól félt, hogy a lángoktól még az éter is meggyullad, és megsemmisül az egész világmindenség. Ekkor azt határozta el, hogy vízbe fojtja az emberiséget. Megparancsolta a szeleknek, hogy gyűjtsék össze a felhőket, és árasszák el a Földet zuhogó esőkkel. Zeusz testvére, Poszeidón is részt kért magának a pusztító munkából: megparancsolta a folyóknak, hogy lépjenek ki medrükből, és pusztítsanak el mindent és mindenkit, ami vagy aki útjukba kerül. El is pusztult minden a Földön, csak Deukalión és felesége, Pürrha menekült meg a szörnyű katasztrófából. Zeusz azért könyörült meg rajtuk, mert bűntelenek és istenfélők voltak. Csónakjuk a csillagok közé nyúló Parnasszosz csúcsán akadt fenn.

Milyen hatással volt az osztályviszonyok kialakulása a szertartásokra?

Az osztályviszonyok kialakulása nem hagyta érintetlenül a kultusz területét sem. Az ember fölé hatalmasodó személyes istenek – akárcsak a földi uralkodók – tiszte-

letet követelnek maguknak. Láttuk, ha az ember elhanyagolná vagy éppen elmulasztaná az istenek tiszteletét, szörnyű büntetésben lenne része. A szertartások közül a legfontosabb az áldozatbemutatás, amelynek során az ember valamit az istenségnek ajándékoz, rendszerint az ajándék teljes megsemmisítése révén. Ezzel tudja az ember leginkább kifejezni függőségét, de ez a legmegfelelőbb módja annak is, hogy az ember az istenséget kiengesztelje, vagy tőle valamit kérjen. Hogy mit, mikor és hogyan kell áldozni, azt bonyolult szertartási szabályok írták elő. A legfontosabb szabály az volt, hogy a feláldozott dolog hibátlan legyen. Az áldozat anyaga lehetett ember, állat (véres áldozat), étel és ital (vérontás nélküli áldozat). A véres áldozatot olykor elégették az oltáron. Ez esetben – úgy hitték – az áldozati ajándék tűzzé és füstté válva mindenestül az istenség színe elé száll. Máskor az áldozati állat egyes részeit égették csupán el, míg az el nem égetett részeken a papság és az áldozatot bemutató, az állatot szolgáltató személy osztozott.

Kik végezték az áldozatbemutatás szertartását?

Erre a feladatra külön testület jött létre, a papság. Már az őstársadalomban megindult az a folyamat, amelynek következtében a varázslót, a sámánt megkülönböztették a közönséges emberektől.

Részben mivel féltek tőlük, hiszen úgy vélték, hogy titokzatos hatalom birtokosai, részben pedig azért, mert úgy érezték, szükségük van rájuk, hiszen csak rajtuk keresztül teremthetnek kapcsolatot az égi hatalmakkal. Az osztályviszonyok kialakulása után belőlük szerveződött meg a hivatalos, az áldozatbemutatásra egyedül hivatott és alkalmas papi testület, amely a munkamegosztás révén már elkülönülhetett a termelésben részt vevő emberektől, és betölthette feladatát. A papi testület tekintélyét növelték a hatalmas templomi birtokok, a papi rend politikai súlya, valamint az a körülmény, hogy rendszerint a papok művelték a különféle tudományokat is, elsősorban a csillagászat tudományát, amelynek az öntözéses gazdaságban, a földművelő társadalmakban általában nagy jelentősége volt.

Mikor jelenik meg a vallás kritikája?

A valláskritika megjelenése is szoros összefüggésben áll az osztályviszonyok kialakulásával. Kezdeti formában e kritika nem jelent mást, pusztán annyit, hogy egyik mítoszt bírálják a másikkal, egyik isten viselt dolgait szembeállítják a másikéval. Főleg akkor és ott nem tudott kilépni a valláskritika a mítosz, a vallás keretei közül, ahol nem volt elég erős az az osztály vagy réteg, amely szemben állott az uralkodó osztállyal, a kizsákmányoló papsággal és annak vallásával. A következő fokozat az, amikor bizonyos kételyeket fejeznek ki egyesek a vallási, a mitikus tanítások igazságtartalmával szemben. Mint Egyiptomban történt, ahol több olyan irodalmi alkotás is keletkezett, amely kétségbe vonja, hogy léteznék túlvilág, vagy mint Mezopotámiában, ahol nem is egy mű hirdeti: teljesen mindegy

az ember szempontjából, mutat-e be áldozatot az isteneknek, vagy nem.

„Hé, szolgám, engedelmeskedj!"
„Igen, uram, igen!"
„Hozz csak vizet iziben, kézmosóvizet –
áldozni akarok istenemnek!"
„Áldozz, uram, áldozz!
Vidámszívű az, aki áldozik, jótét lélek:
kincset gyűjt odatúl!"
„Hé, te szolga!
Mégsem áldozom én!"
„Ne áldozz, uram, ne áldozz!
Így legalább megtanítod azt a kutya istent,
hogy fusson utánad,
ahelyett hogy: ‚imádj alázattal!',
‚törődj bele akaratomba!',
vagy valami hasonlót követelne tőled!"

Az úr meg a szolgája (Részlet)
Mezopotámia, i. e. II. évezred
Rákos Sándor fordítása

Magasabb szintre emelkedik a valláskritika az antik (görög-római) világban, ahol korán kialakult egy olyan kereskedő- és kézművesréteg, amely elég erővel rendelkezett ahhoz, hogy a földbirtokos arisztokráciával szembeforduljon, és eközben az arisztokrácia hatalmát szentesítő hivatalos vallást is bírálja. Itt a naiv mítoszoktól eltérő világmagyarázatot alkottak, és kétségbe vonták, hogy a világot teremtenie kellett valakinek. „Ezt a kozmoszt (világot) itt, amely ugyanaz mindenkinek, sem isten, sem ember nem alkotta, hanem volt mindig, és van és lesz örökké égő tűz, amely fellobban

mértékre, és kialszik mértékre" (Hérakleitosz, i. e. VI–V. század).

A görög valláskritika területén a legnagyobbat Démokritosz alkotta az i. e. V. században. Azt tanította, hogy a világ nem más, mint atomok, tovább nem osztható anyagi részecskék végtelen halmaza. Ezek az atomok az űrben helyezkednek el. E kettőn – tehát az atomokon és az űrön – kívül más nem létezik. Ily módon Démokritosz tanítása szerint úgyszólván nem marad hely az istenek és a túlvilági lények számára. Hasonló gondolatokat fejtegetett késői tanítványa, a római Lucretius (i. sz. I. század), aki tanítását verses formában népszerűsítette is, azt hirdetvén, hogy a félelem és a tudatlanság a vallás szülője. Ha az ember megismeri a természetet, megszabadul oktalan félelmeitől, és nem hisz többé az istenekben.

Űzzék hát az iszonyt és lelkünkből a sötétet
Már ne a nappal csillámló dárdái s a napfény,
Ámde a Természet szemlélete s ésszerűsége!
S ebben az első és legfőbb számunkra e törvény:
Nem születik soha semmi a semmiből, isteni szóra!
Persze az embereket most mind leigázza a rémség,
Mert hisz egen-földön látják, sok olyasmi esik meg,
Hogy nem tudnak rá magyarázatot adni eszükkel.
Azt gondolják hát, felsőbb hatalom cselekedte.
Míg ha belátjuk: a semmi nem is hozhat soha semmit
Létre, különbül látjuk a célt is, amely fele tartunk,
És átláthatjuk, mi keletkezhet micsodából
És mi módon kelhet elő isten műve nélkül.

Titus Lucretius Carus: A természetről (Részlet)
Meller Péter fordítása

A ZSIDÓ VALLÁS ÉS A BIBLIA

Sokak számára kérdés lehet, hogy vajon mindazon általános törvényszerűségek, amelyeket az ókori vallásoknál megfigyeltünk, érvényesülnek-e a zsidó vallással kapcsolatosan is. Hiszen míg az ókori népek vallásai oly szorosan összekapcsolódtak egy-egy nép vagy államalakulat történetével, hogy azok újjászerveződésével vagy megszűntével maguk is feledésbe merültek, addig a zsidó vallás, ha sokszorosan változva is, de mind a mai napig fennmaradt. Továbbá az időszámításunk kezdete körüli időben a zsidó vallásból hajtott ki a kereszténység is, amely már ki is tört egy kis nép szűk keretei közül, és egyetemes igényekkel lépett fel: mindenki számára hirdeti tanait, és az egész emberiség számára rajzolja meg programját. Ez a körülmény azt sugallhatja, hogy a zsidó vallás esetében a megszokottól eltérő

törvényszerűségek érvényesülnek. Indokolt tehát, hogy a zsidó vallás történetével külön is foglalkozzunk.

Ha pedig arra gondolunk, hogy a zsidó vallás keretei között keletkezett a Biblia, amely nemcsak a későbbi vallásfejlődésre, hanem a kultúrára, különösen a képzőművészetre és az irodalomra is nagy hatást gyakorolt, akkor ismét csak arra a következtetésre kell jutnunk, hogy korszerű ismereteinkhez és világszemléletünkhöz elengedhetetlenül hozzátartozik annak a világnak és vallásnak az ismerete, amelynek terméke a Biblia.

Az következik-e mindebből, hogy valóban igazuk van azoknak, akik szerint különleges vallásként, vagy mint a vallásos emberek teszik, isteni eredetű vallásként kell kezelnünk a bibliai zsidó vallást? Vizsgálódásunk éppen azt fogja bizonyítani, hogy a zsidó vallás fejlődése sem történt másként, mint a társadalmi-történeti mozgások és változások függvényeként. Nincs benne semmi „isteni" vagy „természetfeletti", nagyon is emberi szükségletek, nyomorúságok és vágyak tükröződnek benne.

Kiknek a vallása a zsidó vallás?

Az ókori zsidó vallás követői az arábiai félsziget északi részén fekvő, Kánaánnak vagy Palesztinának nevezett országban élő izraeliek vagy héberek voltak. Nem ők voltak ennek a területnek az őslakói, hanem az i. e. IV. évezred vége felé ideköltözött sémi nyelven beszélő kánaániak. Kánaánba az i. e. XIV. század körül magukat hébereknek nevező sémi törzsek települtek, ezek kelet felől, Mezopotámia irányából érkeztek, és földműveléssel foglalkoztak. Az i. e. XIII. században dél felől, Egyiptom irányából is érkezett erre a területre

egy sémi törzsi csoport, az izraeli törzsek csoportja. A két, ellentétes hagyományokkal rendelkező törzsi csoport összeolvadt egymással, sőt törzsi szövetségükbe bevonták a már őslakóknak számító kánaáni földművelő törzseket is. A törzsszövetség mintegy három évszázad alatt teljesen uralma alá vonta az országot. Az i. e. X. században Saul és Dávid tevékenysége révén egységes állam, királyság jött létre ezen a területen. Az állam teljes kiépítése Salamon király (kb. i. e. 961–922) nevéhez fűződik. Salamon halála után az általa kiépített elnyomó rendszerrel szemben felkelés tört ki, amelynek következtében az ország két részre szakadt. Az északi országrész, Izrael és a déli országrész, Judea szüntelenül torzsalkodott egymással, s a viszály következtében a hódító politikát folytató Asszíria i. e. 771-ben leigázta előbb Izraelt, majd i. e. 586-ban az Asszíria örökébe lépő Újbabiloni Birodalom bekebelezte Judeát is. Ezzel az ország önállósága évszázadokra megszűnt.

Mind az északi, mind pedig a déli országrészből elhurcolták a lakosság nagy részét. Az Izraelből elhurcoltak beolvadtak a Tigristől keletre fekvő területek lakosságába. A Judeából Dél-Mezopotámiába telepített lakosság nagy része, miután a perzsák megdöntötték az Újbabiloni Birodalmat, visszatért hazájába, ott azután perzsa uralom alatt ugyan, de önkormányzatban éltek. A perzsa fennhatóságot a görögök uralma váltotta fel, majd rövid ideig tartó önállóság után az ország i. sz. 6-ban részben, 44-ben pedig teljesen római provincia lett. I. sz. 68-ban a zsidók felkeltek a római elnyomás ellen, a felkelést azonban leverték, s a zsidók államiságát végleg megszüntették.

Milyen kultuszokat találtak a honfoglaló héberek Kánaán területén?

Kánaán lakóinak vallási képzetei szerint a világot különféle istenek, úgynevezett élek népesítik be, akik az égboltozaton, a hegyek tetején, sziklákban, forrásokban, kutakban, fákban vagy kövekben lakoznak. Igen elterjedt volt körükben Asztartének, a termékenység istennőjének és Resefnek, a villámlás és a zivatar istenének a kultusza is. A kánaáni közösségek isteneiknek díszes templomokat építettek, ahol gyakran embert – főleg gyerekeket – is áldoztak a vérszomjas istenség, Moloch tiszteletére.

Mit tudunk az ósémi vallásról és mitológiáról?

A harmincas években egy véletlen folytán fény derült az ósémi vallás és mitológia alapelemeire. A mai Rasz Samra (Szíria állam) területén egy földműves föld alatti folyosóra bukkant, amelynek végén boltozott sírkamra állott. A felfedezést követően ásatásokat kezdtek ezen a vidéken. Mindjárt a munkálatok megkezdésekor – egy hatalmas temetőre, „holtak városára" bukkantak, amelyet az i. e. II. évezredben hasz-

náltak temetkezőhelyül. A későbbiek során az i. e. XV. század környékéről templomot találtak, amelynek soklépcsős feljárata előtt oltár, körülötte pedig szobrok állottak. A templom mellett több raktárszerű helyiség is napvilágra került, amelyekben különböző használati tárgyak mellett ismeretlen nyelven és írással készített agyagtáblák voltak. A szöveget megfejtették, s megtudták, hogy a Rasz Samra helyén föltárt város azonos az egyik legrégibb föníciai várossal, Ugarittal. De a leletek sokkal jelentősebbek voltak vallástörténeti szempontból: olyan ósémi mítoszok, himnuszok és verstöredékek jutottak a tudósok birtokába, amelyek alapján képesek vagyunk viszonylag teljes képet alkotni a kánaáni sémikkel rokon s hitvilágukhoz igen közel álló föníciaiak ősi vallási hiedelmeiről.

Az ugariti főistenek Él és Aséra. Él, a teremtő, az esztendők atyja, az „öreg isten" az északon levő világhegyen lakik. Innen erednek a világ folyói, sőt itt a két óceán (az alsó és a felső óceán) „kifolyása" is. Él felesége, isteni társa Aséra, akinek lakása a tenger, s aki a többi isten anyja.

Él és Aséra gyermekeinek – tehát az alsóbb rendű isteneknek – a száma hetven. Ezek közül a legjelentősebb Mót, az alvilág és a halál kegyetlen istene, akinek kedvenc tartózkodási helye minden szemétdomb és rom. A másik sokat szereplő isten Baál, a föld ura, aki a felhőkön nyargal, és uralja a szeleket és a villámokat is. Felesége Anat, a termőföld úrnője. Ketten biztosítják a föld termékenységét. A szövegekben gyakran szerepel még Sapas, a napistennő, aki nemcsak az istenek világítója, hanem az alvilágba is lejár, és Istár, a hajnalcsillag hímnemű istene. Az istenek általában igen jól élnek égi lakásukban, amely pontosan olyan, mint földi templomuk. Olykor persze

civakodnak is, sőt egymás életére is törnek (Mót nemegyszer isteneket gyilkol), s megbosszulják szeretteik halálát.

És milyen volt a honfoglaló héber törzsek vallása?

A törzsi viszonyok között élő zsidók körében természetesen mindazon vallási hiedelmek megvoltak, amelyek minden ősi társadalomban megtalálhatók. Így még a későbbi idők vallási irodalmából, a Bibliából is kielemezhetők az ősi totemizmus nyomai. Legszembeszökőbb ebből a szempontból, hogy minden törzsnek van úgynevezett címerállatja, amely a hiedelem szerint különleges oltalomban részesíti törzsét. (Így pl. Juda törzse az oroszlán, Dán törzse a kígyó, Iszakár törzse pedig a szamár védnöksége alá helyezkedett.) Az ősi időkből származó mágikus szokások közül a legmaradandóbb a körülmetélés szokása lett, amely a felavatási szertartásból alakult át a későbbiek során a zsidók istene – Jahve – és a nép szövetségkötésének a jelképévé. A mana-hit tükröződik az ún. frigyszekrénnyel kapcsolatos magatartásban. A frigyszekrény vagy -láda az istenség lakóhelye, amelyet mindig magukkal vittek a nomád körülmények között vándorló izraeliták. A szabály az volt, hogy ehhez illetéktelen nem érhetett, ha mégis hozzáért volna, a frigyszekrényt körülövező és átható természetfölötti erő halálra sújtotta volna. Az ősi animizmus jele az, hogy az egész természetet benépesítették különféle jóakaratú és ártó szellemekkel (ördögökkel és angyalokkal), hogy az embert is fölruházták a szívben, a vesében vagy a vérben lakozó éltető lélekkel. A sivatagban vándorló, ősközösségi viszonyok között élő törzsek az égitesteket is vallásos tisztelettel

vették körül. Ennek nyomait őrzik pl. ünnepeik, amelyek a Hold változásaival állnak összefüggésben.

A délről érkező törzsek között legnagyobb jelentősége Jahvénak, a szél szárnyain száguldó, felhőkön utazó, zivatarban, viharban, tűzben és villámlásban megnyilatkozó viharistennek volt. Jahve az i. e. XIII. században Palesztinába bevonuló törzsszövetség főistene, aki a védnöksége alá helyezkedő törzseket hol tűzoszlop, hol pedig felhő formájában védte meg a sivatag ezer veszélyétől, de az ellenséges népek idegen isteneitől is.

Én eddig úgy tudtam, hogy a zsidók mindig egyistenhivők voltak.

A zsidók egyistenhitéig nagyon hosszú út vezet. Amikor az izraeli törzsek Palesztina területére nyomultak, ott számtalan helyi istenséggel (éllel és baállal) találkoztak. Ezeket szintén isteneknek tartották, de mint „idegen isteneket", nem imádták, hanem gyakran rossz tulajdonságokkal ruházták fel, és démonokká alakították. Majd – amint a helyi kánaáni lakossággal és a korábban kelet felől érkező törzsekkel szorosabbra fűződtek a kapcsolataik – a kánaáni élek és a velük rokon keleti Elohim tulajdonságait Jahvéra ruházták, kultuszhelyeiket Jahve számára lefoglalták. Ily módon fokozatosan való-

ban az történt, hogy a Palesztina területén élő, lassan egységessé váló nép egy istent tisztelt: Jahvét. Az élekre, illetve Elohimra vonatkozó hagyományokat pedig úgy kezdte felfogni, mint amelyek Jahve korábbi rejtett megjelenési formáinak az emlékei.

Azt mondhatjuk tehát, hogy Jahve – az előbb látott módon – fokozatosan minden más istent kiszorított az országból, és a törzsszövetség, később a királyi intézmény egyetlen istenévé vált. Ám ez korántsem jelenti azt, hogy a zsidók ebben az időben ne ismerték volna el más népek isteneit is. Úgy tartották, hogy minden népnek – akárcsak nekik – megvan a maguk különleges tulajdonságokkal felruházott istene, aki természetszerűleg – bár isten – kisebb hatalommal és erővel rendelkezik Jahvénál. Ezért is nem szabad a zsidóknak az idegen népek isteneit imádniuk. Nem azért, mert azok nem istenek, hanem azért, mert az idegen istenek imádása Jahve haragját váltaná ki. Jahve vállalta, hogy népét megóvja minden veszélyben és viszontagságban. Éppen ezért szörnyű hűtlenség és bűn lenne, ha valaki a zsidók közül „idegen istenek után sántikálna".

Az egyistenhit kialakulásában a prófétáknak is szerepük volt?

Igen, az egyistenhit kialakulása bizonyos értelemben a próféták nevéhez fűződik. A próféták a nép közül emelkedtek ki, és a nép szószólói voltak. Ihletett embereknek tartották őket, olyanoknak, akik rendkívüli módon hatásos fellépésükkel tanúságot is tudnak tenni arról, hogy nem a maguk, hanem Jahve nevében beszélnek. Salamon király uralkodásától kezdve a néppel együtt keserűen kellett tapasztalniuk, hogy a kizsákmá-

nyolás fokozódik, a nép helyzete rohamosan rosszabbodik, és csak kevesek élvezhetik Jahve királyságának áldásait. S mivel éppen Salamon külpolitikájával (Salamon számos országgal tartott politikai és gazdasági kapcsolatot) az idegen istenek kultuszának az országba való beszivárgása is együtt járt, úgy vélték, hogy minden bajnak a gyökere az, hogy a nép hűtlenné vált Jahvéhoz, és idegen istenek kultuszaihoz vonzódik. Pedig – tanításuk szerint– Jahve a szegények, az elesettek és az árvák istene. Megszűnne a szociális igazságtalanság, ha a nép hűséges lenne Jahvéhoz. Kezdetben tehát a próféták sem hangoztattak mást, csak azt, hogy a nép ne forduljon el istenétől, Jahvétól, hanem teljes odaadással imádja és szolgálja. Jahve ugyanis igazságos isten, híveit megóvja minden jogtalanságtól és igazságtalanságtól. Ezért a próféták szenvedélyesen harcoltak a kizárólagos Jahve-kultusz érvényesüléséért, az idegen szentélyek, bálványok és istenszobrok lerombolásáért és a papi kizsákmányolás megszüntetéséért.

Hogyan alakult ki végül is a zsidók egyistenhite?

A prófétai tanítás kezdetben az uralkodó körök éles ellenállásával találkozott, hiszen nyilvánvalóan ellenkezett közvetlen érdekeikkel. Ám az i. e. VII. században a zsidók helyzete válságosra fordult: az asszír terjeszkedő politika veszélyeztette a zsidó királyság önállóságát. A hódító politikát folytató asszírokkal szemben egységes fellépésre volt szükség, amelyet elősegített az egységes vallás, az egységes Jahve-kultusz. Ezért a zsidók vezetői arra kényszerültek, hogy a próféták által kidolgozott Jahve-elképzelést erőszakosan is diadalra juttassák, és ezzel az ország erejét összekovácsolják.

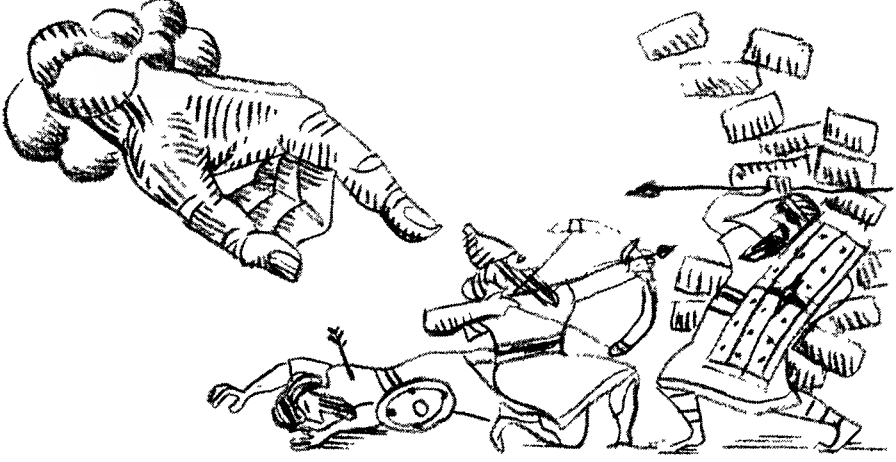

Ám ekkor a nép súlyos vallási válságba került. Azt tapasztalták ugyanis, hogy a Jahve oltalma alá helyezett seregeik szüntelenül kudarcot vallanak az „idegen istenek" által vezetett és támogatott asszír vagy egyiptomi harci szekerekkel szemben. Ebből sokan arra következtettek, hogy Jahve tehetetlen isten, hiszen nem tudja megvédeni a népét. Mások úgy vélekedtek, hogy talán nem is isten, vagy ha isten, akkor igazságtalan, hiszen ok nélkül bünteti ezt a nemzedéket, amely már hűséges szolgájává szegődött. „Atyáink ették a savanyú szőlőt, és nekünk vásik bele a fogunk" – mondották.

E vallási válságon a próféták segítették át a zsidókat. Ha eddig azt szorgalmazták, hogy a nép kötelezze el magát teljesen Jahvénak, akkor most sem tehettek mást, hiszen különben elismernék, hogy tévútra vezették követőiket. Új megoldást kellett keresniük, olyat, amely megóvja, sőt magasabbra emeli Jahve tekintélyét. Ezért arról kezdtek prédikálni, hogy a zsidó nép veresége és az asszírok győzelme nem Jahve akarata ellenére, hanem éppen azzal egybehangzóan következik be. Tulajdonképpen maga Jahve hozza ide az asszír seregeket, mert ő nemcsak a zsidók, hanem az asszírok, sőt minden nép istene – a világ istene! Nincs tehát

más isten Jahvén kívül, az idegen istenek nem istenek, hanem bálványok.

Az Úrnak új dalt énekeljetek,
Minden földek az Úrnak zengjetek.
Az Úrnak zengjetek és áldjátok nevét
És nap nap után hirdessétek
Az üdvösség hírét.
A népek közt nagyságát elmondjátok,
Csodatetteit hallják a pogányok!
Mert nagy az Úr, dicsőséges nagyon,
Félelmes minden istenek felett.
Mert a népek istenei bálványok,
Ám Istenünk alkotta az eget.

95. zsoltár (Részlet)
Sík Sándor fordítása

A bajok nem Jahve igazságtalansága, hanem a nép bűnei miatt következtek be. Mihelyt a nép megtér, elmúlnak a megpróbáltatások is. Sőt azok a népek, amelyek Jahve büntetésének eszközei voltak, mind csúfosan meglakolnak.

Ezt a gondolatot fejezi ki a híres szőlőparabola is?

Igen, Jesaja (Ézsaiás vagy Izaiás) próféta a terméketlen szőlőről szóló dalában – amely a világirodalom egyik gyöngyszeme – éppen azt akarja tudatosítani, hogy a zsidókra zúduló számtalan csapás nem véletlen műve, nem is valamely idegen, gonosz és Jahvénál nagyobb isten cselszövésének az eredménye, hanem a nép bűnének és hálátlanságának a következménye.

Hadd énekeljek kedvesemről,
szerelmesem dalát szőlőjéről!
Szőlője volt kedvesemnek
kövér hegyoldalon.
Fölásta és megtisztította a kövektől,
beültette nemes vesszővel,
közepére tornyot épített,
még sajtót is vágatott benne.
Szőlőtermésre várt
és vadszőlőt termett!
Most azért Jeruzsálem lakosai
és Juda férfiai,
ítéljetek közöttem és szőlőm között!
Mit kellett volna még tennem szőlőmmel,
amit meg nem tettem?!
Miért is vártam, hogy szőlőt terem,
hisz vadszőlőt termett?
Azért most tudatom veletek,
hogy mit teszek szőlőmmel:
Eltávolítom kerítését,
hadd legyen legelővé;
ledöntöm kőfalát,
hadd legyen letaposva.
És vadonná teszem:
nem metszik és nem kapálják, tövis, tüske veri föl.
Még a felhőknek is parancsolok,
hogy esőt ne hullassanak!
Mert a Seregek Urának szőlője
az Izrael háza,
és Juda férfiai ültetése, melyben gyönyörködni akart.
Törvénytartást várt, törvénytiprás lett,
igazságot, s lett kiáltó gazság.

A babiloni fogság milyen hatással volt az egyistenhitre?

A próféták által hirdetett egyistenhit tulajdonképpen a babiloni fogságban erősödött meg és lett a zsidó vallás szerves, elválaszthatatlan tartozékává. A fogságba hurcoltak csak úgy remélhették, hogy isten elég erős lesz megszabadításukhoz, ha őt tartották az egész világ, így Babilónia istenének is. Csak ebben az esetben teheti meg - gondolták -, hogy megelégelvén szenvedéseiket és megsokallván elnyomóik kegyetlenségeit, egy szavával megszünteti számkivetésük idejét. E hittel az a reményük is párosult, hogy leigázóikat, sőt Jahve minden ellenségét – és mindenki ellensége Jahvénak, aki nem kifejezetten őt imádja - megaláztatás fogja érni. Jahve nagy ítéletet tart majd a világ népei fölött: a maga népét felmagasztalja, naggyá és uralkodóvá teszi, míg a többi népeket a zsidók előtti meghódolásra kényszeríti.

A babiloni fogságban született a messiásvárás gondolata is?

Már a fogság előtt működő próféták is beszélnek egy elkövetkezendő boldog és békés korról, amelyet a Jahvéhoz tért nép számára Jahve felkentje, a Messiás hoz majd el. Ez a Messiás Dávid király családjából fog származni, és igazságot tesz az emberek között: „Igazságosan ítél a nincstelenek ügyében, és egyenlőség alapján dönt az ország alázatosai javára." Az eljövendő messiási ország békéjét és harmóniáját a következőképpen ecsetelte Jesaja próféta: „Akkor majd a farkas a báránnyal tanyázik, és a párduc a gödölyénél hever,

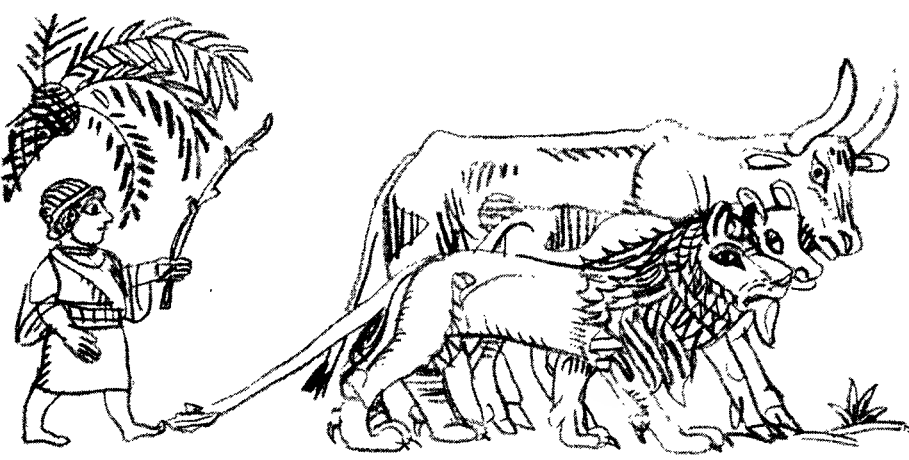

a borjú, az oroszlán, a hizlalt marha együtt lesznek, és egy kisfiú terelgeti azokat. Játszadozik a kisded a viperalyuknál, és az épp elválasztott gyermek a mérges kígyó fajzata fölé nyújtja ki kezét."

A fogságban úgy vélték, hogy a Messiás első és legfontosabb feladata az lesz, hogy megszabadítja és hazavezeti a népet Jahve nevében. Szabadulásuk után még sok változáson esett át a messiási eszme, s hol dicsőséges, Juda törzséből és Dávid házából származó királyként jelent meg a nép képzeletében, akinek Jahve hatalmat ad, hogy minden népet szolgálatára kényszerítsen, és országa soha meg ne szűnjön, hol pedig Jahve szenvedő rabszolgájának képzelték, aki az emberek gonoszságaiért és bűneiért viseli a megpróbáltatásokat.

A történelmi-társadalmi körülményektől függően változhatott a Messiásról alkotott elképzelés, maga a messiási eszme azonban széltében-hosszában elterjedt a zsidó nép körében, és a hivatalos zsidó vallásnak is központi tanítása lett. Ekkor még úgy vélték, hogy a Messiás a távoli, beláthatatlan jövőben fog eljönni.

Voltak-e ebben az időben a zsidóknak vallási irataik?

A próféták egy része már a fogság előtt írásba foglalta tanítását, intelmeit és Jahve nevében elmondott fenyegetéseit, de a jövőre vonatkozó vigasztaló szavait is. Ezeket az iratokat nagy becsben tartották, és az istentiszteleteken gyakran fel is olvasták. Az egyistenhit megerősödésével és a messiási eszme elterjedésével párhuzamosan arra is törekedtek, hogy a Jahvéra vagy a Messiásra vonatkozó írott vagy szóbeli hagyományokat is összegyűjtsék, és az istentiszteletek résztvevői számára hozzáférhetővé tegyék. A hagyományokat rögzítették, és a megszilárdult egyistenhit szellemében átdolgozták. A fogságból való visszatérés után, tehát kb. az i. e. V. században az így összeállt gyűjteményt szentnek nyilvánították, az innen kirekesztett iratokat pedig jórészt megsemmisítették. Ezzel tulajdonképpen elkészült a zsidó Biblia törzsanyaga, amelyhez a későbbiek folyamán – egészen az i. e. II. századig – még néhány további rész kapcsolódott.

Mi hát a Biblia?

Eddig már sokszor hivatkoztunk a Bibliára. Valóban ideje, hogy közelebbről megnézzük és meghatározzuk mivoltát. A mai szóhasználat szerint Bibliának azoknak a vallási könyveknek a gyűjteményét nevezzük, amelyeket a zsidó és a keresztény vallás szentnek és isteni eredetűnek tart, és ezért bennük a hitre és erkölcsre vonatkozó legfontosabb szabályokat látja. A Bibliának két fő része van: az egyik a zsidó vallás keretei között keletkezett, ez a zsidó Biblia vagy Ótestamentum, a másik – ki-

sebb – rész keresztény kezektől származik, és természetszerűleg későbbi eredetű, ez az Újtestamentum. A keresztények mind az Ó-, mind pedig az Újtestamentum iratait elismerik, és szentnek tartják, míg a zsidók csak az Ótestamentum könyveit tartják isteni eredetűnek. Mi itt, a zsidó vallással kapcsolatban, természetesen csak a zsidó Bibliáról, vagyis az Ótestamentumról beszélünk.

Milyen könyvekből áll az Ótestamentum?

Az Ótestamentum központi része a Mózesnak tulajdonított Ötkönyv vagy más néven Tóra (Tanítás könyve). Időszámításunk kezdete óta öt részre osztják ezt a könyvet, és így a mai bibliakiadásokban is öt különálló egységből áll. A Tórában olvasható a zsidók ősi elképzelése a világ és az ember eredetéről, teremtéséről, majd az emberiség mitikus őstörténetéről. Ezt követi a zsidó nép hasonlóan mitikus-legendás története egészen a Kánaánba való benyomulásig. Az elbeszélések közé ékelődik több, a zsidók életét szabályozó törvénygyűjtemény is.

A honfoglalásról, a törzsek elhelyezkedéséről, a királyság intézményének kiépüléséről, majd a kettészakadt ország párhuzamos történetéről, a fogságról és a fogságból való hazatérésről az ún. történeti könyvek beszélnek, szóbeli és írásbeli anyagokra támaszkodva. Ezekhez csatlakozik néhány epizódtartalmú mű, amelyek egy-egy erkölcsi tanulságot magába foglaló eseményt beszélnek el a zsidó történelemből.

Az Ótestamentum jelentős részét teszik ki a prófétai könyvek (négy nagyobb és tizenkét kisebb terjedelmű mű), amelyeket a próféták beszédeiből, írásaiból vagy

azok alapján állítottak össze és csatoltak a szentnek tartott többi könyv mellé. E könyvekben kísérhetjük nyomon az egyistenhit kialakulásának a folyamatát, a messiási eszme megszületését és változásait, főleg pedig a prófétáknak a szociális igazságtalanság ellen kifejtett tevékenységét.

Jaj azoknak, akik házat házhoz ragasztanak
és mezőt mezőhöz csatolnak, míg csak hely van,
mintha csak ti laknátok
egyedül ebben az országban!

– –

Jaj azoknak, akik korán reggel
részegítő ital után futnak,
szürkületig mulatnak, s bor hevíti őket.

– –

Jaj a gonosz rendeletek elrendelőinek
és az írásukkal csak terheket íróknak,
mert elhúzzák a nincstelen ítéletét
s elrabolják népek nyomorultjainak törvényes jogát.
Az özvegyek zsákmányukká válnak,
az árvákat prédául ejtik.

Végül az Ótestamentum utolsó részébe a költői könyveket és az életbölcsességeket vagy filozófiai problémákat tárgyaló iratokat sorolják. A költői könyvek közül az Énekek éneke egy ifjú és egy nő (Salamon király és Szulamit) szerelmét énekli meg költői formában, a Zsoltárkönyv pedig nagyobbrészt Jahvét magasztaló vagy Jahvétól valamit kérő, Jahve előtt panaszkodó dalokat tartalmaz.

Kik írták és mikor az Ótestamentum könyveit?

Az Ótestamentum legtöbb könyvének a szerzője ismeretlen. Igaz, a hagyomány nagy részét kapcsolatba hozza valakivel, rendszerint az ótestamentumi történetek egy-egy nagy alakjával, ám e hagyomány nem megbízható, sőt az esetek legtöbbjében a modern kritika kimutatta téves voltát is. Így pl. már régóta köztudott a Bibliával foglalkozó kutatók körében, hogy a Mózesnek tulajdonított könyveket nem írhatta Mózes, hiszen e könyvek kb. 800 évvel később keletkeztek Mózes koránál – ha egyáltalán föltételezzük, hogy Mózes élt. Vagy gondolhatunk itt a 150 énekből álló Zsoltárkönyvre is, amelyet a hagyomány Dávid királynak tulajdonít, pedig legfeljebb néhány zsoltárról feltételezhetjük csupán, hogy Dávid korából, esetleg valóban magától Dávidtól származik.

De nemcsak a szerzők bizonytalanok, hanem az egyes könyvek keletkezési idejét sem lehet pontosan meghatározni. Már csak azért sem, mert az Ótestamentum könyvei nem egységes alkotások, hanem csaknem mindegyikük számos, különféle hagyományból táplálkozó és különböző korból származó forrásra tekint vissza. A különféle hagyományokat a Jahve-kultusz szolgálatában álló papság gyűjtötte össze, rendezte és dolgozta át az egyistenhit szempontjai szerint. E munkának az első része a

fogságból való visszatérés után, az i. e. V. században történteket írja le. De még ezt követően is – egészen az i. e. II. századig – keletkeztek olyan könyvek és gyűjtemények, amelyek végül is összeépültek az Ótestamentum korábban szentesített könyveivel. Ez persze azt is jelenti, hogy az egyes könyvek, illetve gyűjtemények összeállítói távolabbi időkig visszanyúló hagyományokra, írott vagy íratlan forrásokra támaszkodtak. Azt mondhatjuk tehát, hogy az Ótestamentum közel ezer esztendő alatt keletkezett, s ily módon közel ezer esztendő gondolatait, történetét, vallási elképzeléseit foglalja magában.

Megállapítható, hogy honnan származnak az Ótestamentum egyes részletei?

Ezt nagyjában-egészében feltárta már napjainkra a kritikai bibliatudomány. Az Ótestamentum legősibb része az i. e. IX. században már írásos formában is megvolt. Ezen ősi szövegek tulajdonképpen a még távolabbi múltba visszatekintő törzsi hagyományokat rögzítik. Ezekhez csatlakozott már a VIII. században két, papi szerkesztőktől származó gyűjtemény. Ezek egyike az északi országrészben keletkezett, és jobbára a kelet felől érkezett törzsek hagyományait rögzíti, a másik pedig a déli országrészben keletkezett, és a dél felől jött törzsek hagyományait foglalja magában. A VII. században új könyvet szerkesztettek, amely a kizárólagos Jahve-kultusz és az egyistenhit szolgálatában állott. Ugyanekkor a már elkészült iratokat is átdolgozták az egyistenhit szelleme szerint, azaz a többistenhitre utaló mitikus elemeket kihagyták, vagy Jahvéval, az egyetlen istenséggel hozták kapcsolatba.

Még a fogság előtt (majd a fogság alatt és után is) számos prófétai irat is keletkezett, amelyek végleges egybedolgozása az V. században történt meg. A fogsággal kapcsolatosan azt is meg kell említenünk, hogy itt a zsidókat erős babiloni hatás érte vallási szempontból is. S bár óvakodtak attól, hogy a sokistenhivő mezopotámiai vallás elhomályosítsa bennük Jahve hitét, számos babiloni mítosz – ha átdolgozott formában is – bekerült a Bibliába. Így – mint már láttuk – a világ teremtéséről szóló hagyományok egy része, a vízözönmítosz stb. mezopotámiai eredetű, és a fogságban lett a zsidó Biblia szerves tartozékává.

Milyen nyelven írták az Ótestamentumot?

Az Ótestamentum könyvei héber nyelven íródtak, de találhatók bennük kisebb arámi részletek is. A legősibb, héber nyelven írt példányok azonban elvesztek. Hozzánk már csak másolatok jutottak el. A legrégibb héber nyelvű bibliai kéziratok a Holt-tenger melletti barlangokból kerültek elő 1947-től kezdődően. A fordítások közül legjelentősebb az ún. Septuaginta (hetvenes) fordítás, amely a Palesztinán kívül élő és héberül nem tudó zsidók számára készült görög nyelven kb. az i. e. II. században. A másik nagyon értékes fordítás már a keresztények számára készült, az i. sz. IV. században héberből latinra. E fordítás neve Vulgata (elterjedt). Természetesen az Ótestamentumból, annak héber szövegéből vagy görög, illetve latin fordításából számos modern fordítás is készült. A legrégibb fennmaradt, nem teljes magyar bibliafordítás, az ún. huszita Biblia a XV. század első harmadából való. Az első teljes magyar bibliafordítás Károlyi Gáspár nevéhez fűződik

(1590), ezt követte Káldi György fordítása (a Vulgata alapján – 1626). Napjainkban is készült több magyar bibliafordítás, mi ezekből a modern fordításokból idézünk.

A Bibliáról nagyon sokféle véleményt hallottunk. Hogyan vélekedjen róla a modern ember?

A Bibliáról valóban sok szélsőséges vélemény hangzik el. A vallásos emberek isten szavának, egy másik világ üzenetének tekintik, ezért nagy tisztelettel, tulajdonképpen vallásos áhítattal veszik körül, és minden szavát igaznak, tévedhetetlennek tartják. Következik ez abból a felfogásukból, amely szerint a Bibliának tulajdonképpen nem is ember a szerzője, hanem maga az isten, aki a vallásos ember felfogása szerint mindent a legjobban tud, és mindent úgy is közöl, amint tudja.

Ezzel szemben sokan badarságok gyűjteményének tekintik a Bibliát, vagy veszedelmes babonák tárházának. Ezért – úgy vélik – nincs is helye a modern ember könyvespolcán és olvàsmányai között.

Ám e végletes vélemények szemben állnak a modern tudományos szemlélettel. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy a Biblia, az Ótestamentum nem „isteni" alkotás, éppen ezért úgy kell kezelnünk és értékelnünk, mint bármelyik más emberi művet. De ez azt is jelenti, hogy mint emberi alkotást, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hiszen csakúgy, mint az *Iliász* vagy az *Odüsszeia* része lett az emberi kultúrának, és erősen hatott az irodalomra, a művészetekre. Sőt az is elmondható, hogy az ókori Kelet – elsősorban természetesen a zsidó nép – történetével, vágyaival, gondolataival és törekvéseivel is találkozhatunk benne, ezért szinte nélkülözhetetlen a múlt megismeréséhez. A Bibliát tehát a modern embernek ismernie szükséges, de benne nem világnézetet, nem isteni tanítást kell keresnie, hanem a rég múlt idők embereinek a gondolatait, vágyait és gyakran primitív elképzeléseit kell látnia.

A babiloni fogságból hazatért zsidóság vallása milyen új vonásokat visel?

A fogságból hazatérve nemcsak az Ótestamentumot állították össze. A nép papi uralom alá került: a hazatért zsidó közösség élén a perzsa király által elismert főpap állott. A papi irányítás következtében számos új elem épült be a zsidó vallásba. Mindenekelőtt határozottan kiépítették az egyistenhitet, és összekapcsolták a kiválasztottság gondolatával. Úgy tanították, hogy az egyetlen és kizárólagos Jahve a világ népei közül kiválasztott magának egyet, a zsidó népet. Minden más nép tévelyeg, és nem is kedves Jahve előtt, választottjai vannak egyedül az igazság birtokában, és ezért egyedül ők élvezik Jahve szeretetét és kegyelmét.

Jahve azonban feltételekhez szabja – a papi tanítás szerint – gondoskodását és szeretetét. Megköveteli, hogy kultusza kizárólagos legyen, hogy a papok által előírt szertartásokat pontosan végezzék el a tiszteletére, és egész életüket szigorúan megszabott vallási törvények szerint rendezzék be. A törvények közül a legfontosabb az, amely szerint a zsidóknak szigorúan el kell határolniuk magukat az ún. pogányoktól, azoktól a népektől, amelyek nem Jahve választottjai. Ezsdrás pap éppen ezért megtiltja a zsidóknak, hogy más népből valókkal házasodjanak, sőt azt is kikényszeríti, hogy mindazok, akiknek idegen házastársuk van, váljanak el tőle.

Ugyancsak a fogság után született meg perzsa hatásra a túlvilági igazságszolgáltatás hite is, szoros összefüggésben a zsidók kiválasztottságának hiedelmével. Ha egyszer Jahve a világ ura, és a zsidók az ő választott népe, akkor természetes, hogy igazságot szolgáltat övéinek minden miatta ért sérelemért. A mindennapi tapasztalat azonban nem igazolta Jahve igazságosságát: gyakran azt láthatták, hogy a „bűnösök" jól élnek, büntetlenül garázdálkodnak, az „igazak", a választottak pedig szenvednek, és nehézségekkel küszködnek. Az ellentmondást úgy tudták áthidalni, ha bizonyos módosításokkal átvették a perzsák túlvilághitét, azaz ha azt kezdték tanítani, hogy minden igazságtalanság csak látszólagos vagy legalábbis időleges, mert Jahve a halál után és majd a világ végén teljes igazságot szolgáltat. Akkor majd a jók elnyerik megérdemelt jutalmukat, a rosszak pedig büntetésüket.

Kik voltak a szaddukeusok és a farizeusok?

A szaddukeusok és a farizeusok két olyan zsidó vallási-politikai irányzat képviselői voltak, amelyet a fogságból hazatért zsidók sajátos körülményei hívtak életre. Bármilyen keményen határozták is el a zsidó vallási és egyben politikai vezetők, hogy minden idegen, ún. pogány hatást távol tartanak maguktól új viszonyaik között, ez egyre több nehézségbe ütközött. Amikor pedig rövid időre sikerült a Hasmoneus-dinasztiának kivívni a zsidók függetlenségét és létrehozni egy új zsidó államot (i. e. 142–63), egyre világosabbá vált, hogy lehetetlen teljesen elzárkózni a környező államoktól. A szükséges politikai szövetségek, a gazdasági kapcsolatok pedig azt eredményezték, hogy a görögös, hellenista szellem is kezdett beszüremleni az országba.

E jelenségek értékelése, a hellenista befolyással kapcsolatos magatartás választotta el egymástól a szaddukeusokat és a farizeusokat. A szaddukeusok pártja papi párt volt, amelynek vezérei a főpapokból kerültek ki, s ezért – mint az uralkodó réteg legfőbb támogatói – megértőek voltak a külső kapcsolatokat kereső politikával, és az idegen, hellenista szellem terjedését is megengedhetőnek tartották. Igaz, ragaszkodtak az Ótestamentum tanításához, de nem olyan mereven, hogy a görög kultúra értékeit elutasították volna.

Ezzel szemben a farizeusok, akik nem papok, azaz nem a szertartások végzői voltak, hanem az „Írás" (a Biblia) magyarázói, szigorúan szembefordultak minden idegen szellemmel. Ők nemcsak az Ótestamentum szentnek minősített szövegét fogadták el kötelező tanításként, hanem a Biblia híres mesterek által készített magyarázatait is. De e magyarázatok és előírások jó része azt a célt szolgálta, hogy szőrszálhasogató módon

megóvja a hithű zsidókat a bibliai törvények és tanítások megsértésétől. Hogy a bibliai törvények megsértését lehetetlenné tegyék, számos aprólékos előírásból – mint mondták – valóságos sövényt kerítettek a törvény köré. E tevékenységük célja ismét csak az volt, hogy minden idegen hatást távol tartsanak az országtól és a néptől.

A két párt villongása hozzájárult ahhoz, hogy a rómaiak i. e. 63-ban könnyűszerrel elfoglalták és provinciává tették az országot.

Kik voltak a rabbik?

A fogságból hazatért zsidók felfogása szerint csak az lehetett tökéletes, csak az nyerhette el Jahve tetszését, aki ismerte a mózesi Ötkönyvben szereplő törvényt, és annak előírásai szerint rendezte be életét. A törvény magyarázata eredetileg a papok feladata lett volna, ők azonban nagyobbrészt a templomi szertartásokkal voltak elfoglalva. A Biblia és a mózesi törvény ismerői és tanítói így egyre inkább a nem papi osztályból származó „írástudók" lettek. Az írástudók nem azzal tűn-

tek ki a többi ember közül, hogy tudtak írni és olvasni, hanem hogy ismerték az írásokat (a Bibliát, a mózesi törvényeket). Ez nem is volt egyszerű teljesítmény, hiszen a Biblia azon a héber nyelven íródott, amelyet a fogságból hazatért zsidóság már nem ismert. Ezért az írástudójelöltek – akik a legkülönfélébb társadalmi rétegből vagy osztályból kerülhettek ki – már gyermekkoruktól kezdve komoly tanulással készültek feladatukra.

Törvénymagyarázataikat a zsinagógákban tartották, amelyek egymás után épültek a városokban és a falvakban a fogság utáni korszakban. A templomba – amely Jeruzsálemben, a fővárosban állott – csak a nagy ünnepeken zarándokoltak el a zsidók. Rendszeres vallási gyakorlataikat a helyi zsinagógákban végezték, az istentisztelet központi részét az írástudók törvénymagyarázatai alkották. Az írástudók, az írásmagyarázók a nép előtt nagy tekintélynek örvendtek. Erre utal nevük is: a hívek rabbinak, azaz „mesterem"-nek szólították őket.

A rabbik le is írták írásmagyarázataikat. Az Ótestamentum minden könyvéhez több rabbi is készített magyarázatot, értelmezést. A nevesebb rabbik írásos magyarázatait az időszámításunk kezdete körül gyűjteni kezdték. E gyűjteményből alakult ki a későbbi úgynevezett rabbinikus irodalom, amely a Talmud alapja lett.

Mi a Talmud?

Az Ótestamentum egyes könyveihez fűzött kiegészítések, értelmezések, amelyeket a rabbik készítettek. Alapanyagának a gyűjtése az időszámításunk kezdete körül kezdődött el. A jeruzsálemi templom lerombolása után

(i. sz. 70.) a római hatóságok engedélyével működő jamniai zsidó vallási központ vezetői – akik a farizeusi hagyományokat követték – a gyűjtő- és rendszerező munkát kiterjesztették. Ennek eredményeképpen az i. sz. III. század elején létrejött egy új törvénygyűjtemény, a Misna (jelentése: ismétlés), majd később ennek további értelmezése és bővítése, a Gemara (jelentése: értelmezés). A kettő együtt alkotja a Talmudot (jelentése: tanulmány), amely egy rövidebb „jeruzsálemi" és egy hosszabb „babiloni" változatban maradt fenn. A hivatalos tekintélyűvé emelkedett babiloni Talmud lezárása az i. sz. VI. század elején történt meg. Ettől kezdve a Talmud nagyszámú aprólékos előírásainak, szertartásbeli szabályainak a megtartása lett a zsidó vallás követőinek a legfőbb kötelessége.

Kik voltak az esszénusok?

Korábban megismertük már a szaddukeusokat és a farizeusokat. E két vallási-politikai irányzattal, sőt a hivatalos vallással is szembehelyezkedett az esszénusok vallási közössége. Az esszénusokat ott találjuk a Szeleukidák ellen felkelő szabadságharcosok sorai között. Kezdetben az új zsidó állam, a Hasmoneus-dinasztia lelkes hívei, ám fokozatosan azt kellett tapasztalniuk, hogy a „papi fejedelmek" uralma sem hozta közelebb az igazságosnak és békésnek elképzelt isten királyságát. Ezért hátat fordítottak a társadalomnak, a hagyományos vallásnak, és a pusztában építették fel sajátos világukat. Szigorú, aszketikus életet folytattak, és vagyonközösségben éltek. Egész életüket imádságban és munkában töltötték, s mindezt a Messiás közeli eljövetelének a reményében tették. Azt tanították, hogy a világ

vége, Jahve nagy napja – amelyre szerintük az összes bibliai jövendölés vonatkozik – a közeli időre várható. Ezt azonban megelőzi a Messiás érkezése, akinek nagyon hamar, még az ő nemzedékük életében el kell jönnie, hogy megalapítsa „új szövetségét". A közösség megalapítója egy névtelen pap volt, akit irataik Igaz Tanítónak neveznek, aki szemben állott a Gonosz Főpappal, s akit az eljövendő Messiás előhírnökének tartottak. Központi településüket nemrégen találták meg és tárták fel a Holt-tenger környékén.

A holt-tengeri tekercsek az esszénusok körében keletkeztek?

A Holt-tenger északnyugati partvidékén, Khirbet Kumrán közelében 1947-ben egy beduin pásztor, elveszett bárányának a keresése közben, egy barlangra bukkant, ahol számos ép és összetört cserépkorsót, a korsókban pedig papirusz- és állatbőrtekercseket talált. A felfedezést követően régészeti ásatásokat végeztek

a környéken, meglepő eredménnyel: napvilágra került az esszénusok központi települése, amelyhez 11 barlang is tartozott. E barlangokban írásos leleteket találtak: ezek az úgynevezett holt-tengeri tekercsek, amelyeknek feldolgozása még a mai napig is tart. A tekercsek között volt számos héber nyelvű bibliai kézirat vagy kézirattöredék, amelyek révén az eddigi legrégebbi héber nyelvű szövegnél 800–1000 évvel korábbi szövegek birtokába jutott a tudomány. Rendkívül nagy azoknak a szövegeknek a jelentősége is, amelyek az esszénus szekta belső életére, eszmevilágára, tanítására és vágyaira vetnek fényt. Megismerhetjük belőlük az időszámításunk kezdete körüli időszak egyik sajátos zsidó irányzatának vallási életét és így a kereszténység közvetlen előzményét is.

Kik voltak a szamaritánusok?

A fogságból hazatért zsidók legfőbb ellenségüket a Szamaria város környékén élő szamaritánusokban látták, akiket eretnekeknek tartottak, és magukat élesen elhatárolták tőlük. A szamaritánusok népe az északi országrészben, az asszírok által el nem hurcolt zsidók és az odatelepített asszír-babiloniak keveredéséből létrejött „félzsidó" nép volt. A babiloni fogságból visszatért déli országból származó zsidók megvetették és lenézték őket. A szamaritánusok is Jahvét tartották az egyedüli igaz istennek, elismerték Mózest is, és könyveit is szentnek tartották – bár az ő szövegük nem mindenben volt azonos a zsidók által használt mózesi könyvek szövegével –, várták a Messiást is, ám a róla alkotott elképzeléseik sokban különböztek a zsidók elképzeléseitől. A szamaritánusok kultuszhelye a Garizim hegyén

állott, itteni templomukat i. e. 30-ban a zsidók lerombolták. Ezután a templom romjain végezték istentiszteleteiket, és a Garizim hegy továbbra is vallási életük központja maradt.

Mi a diaszpóra?

Amikor a babiloniak i. e. 586-ban elfoglalták a déli országrészt, Judeát és a Jeruzsálemi templomot is lerombolták, a zsidók szinte a világ minden részére szétszóródtak. Egy részüket a babiloniak hurcolták el – mint láttuk – Babilóniába, de nagy zsidó csoport került ebben az időben Egyiptomba, Kisázsiába és más területekre. A fogságból sem tért mindenki haza: nagy zsidó központ maradt Babilonban is. A Palesztinán kívül élő, de az ősi szokásokat megtartó, a felépített jeruzsálemi templommal valamilyen kapcsolatot tartó zsidó telepeket hívjuk diaszpórának. Természetes, hogy a diaszpórában, a szétszórtság állapotában élő zsidók – még ha megtartották is őseik legfőbb szokásait – hajlandóságot mutattak az idegen, a görögös kultúra befogadására. Egyiptomban korán elfelejtették a héber nyelvet, a görögre tértek át, a Bibliát is görögre fordították, és istentiszteleteiket is görög nyelven tartották.

Kik voltak a prozeliták?

Nemcsak a zsidók alkalmazkodtak az időszámításunk kezdete körüli időben a „pogány", idegen, görög műveltséghez, hanem a pogány világ is érdeklődni kezdett a zsidó vallás iránt. Mikor pedig a Bibliát lefordították görög nyelvre, egyre több ember számára vált hozzáfér-

hetővé a zsidó vallási tanítás. Akik a pogányok közül magukévá akarták tenni Jahve hitét és a mózesi törvényeket vagy azok egy részét, azokat a zsidók örömmel fogadták, és prozelitáknak, azaz jövevényeknek nevezték.

Az eddig megismert sok irányzat befolyásolta-e a későbbi idők vallási fejlődését?

E sok irányzat nem egyképpen hatott a jövő vallásaira. A szamaritánusok teljesen elszigetelődtek és fel is szívódtak a későbbiek során. A szaddukeusok - akik a papi pártot képviselték – elvesztették a talajt a lábuk alól a jeruzsálemi templom lerombolása, a templomi szertartások megszűnése után. A farizeusok azonban, akik nem a templomi áldozatokra, hanem a zsinagógák írásmagyarázatára építették istentiszteleteiket, a későbbi és a mai napig is fennálló ún. rabbinikus zsidó vallás alapjait vetették meg. Az esszénusok és a diaszpóra zsidósága – és ide lehet ebből a szempontból számítani a prozelitákat is – a kereszténység előfutárainak tekinthetők.

A bibliai zsidó vallást nem is kritizálták?

A bibliai zsidó vallás keretei között közvetlen, direkt valláskritikával nem találkozhatunk. Ám számos jel arra mutat, hogy a hivatalos vallási tanítással nem mindenki értett egyet. Bizonyos értelemben kritikai tevékenységet fejtettek ki pl. a próféták, de szembefordultak a hivatalos vallással, a főpapokkal és a templomi szertartásokkal – mint láttuk – az esszénus közösségek

és más, általunk nem említett szekták és vallási irányzatok is. Sőt a Bibliának is vannak olyan könyvei, amelyek kritikusan szemlélik a vallás képviselőinek egyes tanításait, mint pl. Jónás könyve és a Jób-könyv.

Milyen kritikai állásfoglalás található Jónás próféta könyvében?

E könyvben – amelynek mondanivalója Babits Mihályt is megihlette – arról olvashatunk, hogy Jahve, a zsidók istene Jónást Ninivébe, a pogány világ legnagyobb városába küldte, hogy bűnbánatra serkentse az ott élőket. Jónás el akar menekülni a feladat elől, ezért egy ellenkező irányba haladó hajóra száll. Vihar támad, a hajó végveszélybe kerül. A katasztrófáért Jónást okolják, és a tengerbe vetik. Itt egy cethal lenyeli, három nap múlva azonban Ninive közelében a partra teszi. Jónás prédikálni kezd, pusztulással fenyegeti Ninivét. A nép pedig megtér, bűnbánatot tart, Jahve ezért megkönyörül rajtuk. Jónás zokon veszi az isten könyörületességét,

Jahve azonban kioktatja, hogy számára a legfontosabb az ember, még ha pogány is. A pusztában árnyékot adó tök példájával bizonyítja a maga igazát.

És monda akkor az Isten: „Te szánod
a tököt, amely egy éjszaka támadt
s egy másik éjszaka elhervadott;
amelyet nem ápoltál, nem neveltél,
lombja alatt csak lustán elhevertél.

– – – – – – – – – – – – – – – – – – –

És én ne szánjam Ninivét, amely
évszázadok folytán épült vala fel?

– – – – – – – – – – – – – – – – – – –

Melyben lakott sok százszor ezer ember
s rakta fészkét munkálva türelemmel:
ő nem tudta, és ki választja széllyel,
mit rakott jobb-, s mit rakott balkezével?

Babits Mihály: Jónás könyve (Részlet)

A könyv kritikai mondanivalóját akkor értjük meg, ha arra gondolunk, hogy abban a korban keletkezett, amikor a zsidó vallás hivatalos vezetői megszakítottak a pogányokkal minden kapcsolatot, és azt tanították, hogy csak a zsidók isten választott népe, mindenki más a kárhozat fia. A Jónás-könyv költött elbeszélése ezzel a szűkkeblű papi felfogással száll szembe, amikor felteszi a kérdést: mire való ez a gőg és elbizakodottság, mikor – lám – a pogány Ninive lakói egyetlen prédikációra megtértek, és Jahve előtt megbocsátásra találtak?

Milyen valláskritika található a Jób-könyvben?

Jób – a könyv elbeszélése szerint – istenfélő, jámbor ember volt, de a megérdemelt jutalom helyett sokat kellett szenvednie. Mindenét elvesztette, testét fekélyek lepték el, amelyeket egy szemétdombon üldögélve kővel vakargatott. A könyv szerzője felteszi a kérdést: hogyan lehetséges az, hogy Jóbnak és sok más igaz embernek is sokat kell szenvednie, miközben jól élnek a bűnösök? Vajon összeegyeztethető-e ez isten igazságosságával? Meg tudná-e isten ezt az állapotot szüntetni? (Ha nem, nem lenne mindenható.) Vagy talán nem is akar ezen a helyzeten változtatni? (Akkor pedig nem szent, nem igazságos.) Ha isten nem tudná vagy nem akarná az igazságtalanságokat kiküszöbölni a világból, tehetetlen vagy igazságtalan volna, azaz nem lenne isten. De a világban sok igazságtalanság található – példa rá az istenfélő Jób szerencsétlensége. Ez azt jelenti talán, hogy nincs isten? Ezt a kérdést feszegeti a Jób-könyv, s ezzel a filozófia egyik fontos és hosszú századokon át újra és újra feltett kérdését veti fel az elsők között. S bár igyekszik megvédeni isten igazságosságát, azt tanítván, hogy a világban minden egy láthatatlan világterv szerint történik, amely végeredményben felold minden látszólagos igazságtalanságot, a könyv mégis valláskritikai jellegű kérdéseket vizsgál. Kétségbe vonja a hagyományos vallási tanítást is, amely szerint isten csak a bűnösöket bünteti, a jókat pedig megjutalmazza.

Most már sokat tudunk a zsidók történetéről. Vajon ugyanígy olvasható mindez a Bibliában is?

A Bibliának – az Ótestamentumnak – egy része valóban történeti jellegű könyveket tartalmaz, amelyekben sokat olvashatunk a zsidók történetéről. Ám e könyvekben a valóság gyakran mítosszal keveredik, és ezért csak fenntartással fogadható el. Különösen azok az elbeszélések mitikusak – és ezért a legkevésbé hitelt érdemlők –, amelyek a zsidók távoli múltjáról, a letelepedésük előtti, a homályba vesző időkről beszélnek. Ilyenek a pátriárkák története, a Mózes-történet és a honfoglalással kapcsolatos történetek.

Ki volt Ábrahám?

A Biblia tanítása szerint Ábrahámtól, az ősi időkben élt ősatyától (pátriárkától) származik isten választott népe, a zsidó nép. Ábrahámot isten választotta ki erre a szerepre: parancsot adott neki, hogy hagyja el ősei lakóhelyét, és vándoroljon családjával együtt Kánaán földjére, majd megígérte, hogy utódait nagy néppé teszi. Ígéreteit szövetséggel pecsételte meg.

Ábrahám és felesége, Sára már öreg emberek voltak, amikor az isteni ígéret teljesült. Ábrahám száz-, Sára pedig kilencvenesztendős volt, amikor megszületett gyermekük, akit Izsáknak neveztek el. Mikor Izsák nagyobb lett, isten megparancsolta Ábrahámnak, hogy áldozza fel szeretett gyermekét. Ábrahám kész volt az isteni parancs teljesítésére, ám amikor fel akarta áldozni Izsákot, megjelent isten angyala, és visszatartotta kezét, hogy ne tudja megölni gyermekét. Ekkor isten, látva Ábrahám feltétlen engedelmességét, megismételte

ígéretét, amely szerint megsokasítja Ábrahám ivadékait, „mint az ég csillagait és a tenger fövenyét".

Ábrahám, mielőtt meghalt, gondoskodott Izsáknak megfelelő feleségről: elhozatta számára a távoli, elhagyott hazából egyik rokonának a leányát, Rebekát.

Hogyan szól Ézsau és Jákob története?

Izsáknak és Rebekának két fia született: Ézsau és Jákob. Ézsau vadabb természetű, szőrös testű volt, szeretett vadászni, Jákob finomabb alkatú, szívesebben munkálkodott a ház körül. Ézsaut Izsák, Jákobot pedig Rebeka szerette jobban.

Egy alkalommal az elsőszülött Ézsau éhesen tért haza a vadászatról, és megkívánta a lencsét, amelyet Jákob evett éppen. Kért belőle, Jákob azonban csak azzal a feltétellel adta neki az ételt, ha lemond elsőszülöttségi jogáról. Ézsau pedig eladta az elsőszülöttségi jogot egy tál lencséért. Ezzel lemondott arról, hogy az atyai áldások birtokosa legyen, s ezzel ő lépjen atyja, Izsák örökébe, mint a családi-törzsi vagyon örököse és a törzs papja, az isteni ígéretek teljesítője.

Mikor Izsák megöregedett, meg akarta áldani elsőszülött fiát, Ézsaut, ám Rebeka és Jákob félrevezették a vak Izsákot: Jákob anyja segítségével betakarta kezét és nyakát két gödölye szőrével, Ézsau ruhájába öltözött, és így kérte Ézsauként az atyai áldást. Izsáknak gyanús volt Jákob hangja, amikor azonban szőrös kezét megtapogatta, megnyugodott, és megáldotta őt.

Mikor Ézsau értesült a történtekről, haragra gerjedt, és meg akarta ölni Jákobot. Ezért Jákob menekülésre kényszerült. Menekülése közben látomásban részesült. Álmában egy égig érő létrát látott, amelyen angyalok

járkáltak, majd isten szavát hallotta; Jahve megerősítette az atyjától kapott áldás ígéreteit.

Jákob húsz esztendő múlva tért vissza hazájába. Útközben rendkívüli esemény történt vele, újabb látomás kerítette hatalmába. Istennel viaskodott egy egész éjjelen át. Ezért ettől kezdve új nevet is kapott, Izrael lett – azaz istennel küzdő –, és ez lett a tőle származó nép neve is. Jákob-Izrael hazaérkezése után kibékült az akkorra már megengesztelődött testvérével, Ézsauval.

Jákob fiai; József és testvérei

Jákobnak tizenkét gyermeke született, akik közül Józsefet szerette a legjobban. Egyszer egy szép tarka köntöst is adott neki. Testvérei ezért irigykedtek rá, és gyűlölettel voltak iránta. Fokozta gyűlöletüket, hogy József eldicsekedett álmaival, amelyek szerint testvérei fölé fog emelkedni.

Mikor egyszer atyjuk ellenőrzésükre a mezőre küldte őt, ahol a nyáját legeltették, a testvérek elhatározták, hogy megölik Józsefet: „Íme, jön az álomlátó, jertek, öljük meg!" Gyilkos tervüket nem hajtották végre. Inkább eladták őt az arra vonuló kereskedőknek. Atyjuknak pedig azt mondták, hogy testvérüket vadállat ölte meg.

Józsefet a kereskedők Egyiptomba vitték, ahol Putifárnak, a fáraó udvari emberének a házába került. Putifár felesége – akinek nagyon megtetszett az ifjú – el akarta őt csábítani, József azonban nem engedett a csábításnak. Az asszony ekkor bosszúból hamisan bevádolta őt a férjénél, aki aztán börtönbe záratta Józsefet.

A börtönben álmokat fejtett meg – ennek híre a fáraóhoz is eljutott. Egyszer, amikor az udvari bölcsek nem tudták a fáraó álmát megfejteni, a fáraó Józsefért küldetett. A fáraó álmában hét kövér és hét sovány tehenet látott kijönni a Nílusból. A sovány tehenek felfalták a kövéreket. Majd hét teli és hét üres kalászt látott egy búzaszálon. Az üres kalászok elnyelték a kövéreket. József megfejtette a fáraó álmát. A hét kövér tehén és a hét teli kalász hét bőven termő esztendőt jelent, amelyeket „hét szűk esztendő", hét ínséges év fog követni.

József azt tanácsolta a fáraónak, hogy a hét gazdag évben gyűjtesse magtárakba a gabonát, hogy ne szenvedjenek hiányt a hét szegény évben. A fáraó megfogadta József tanácsát, sőt őt bízta meg a végrehajtással, és magas méltóságra emelte.

Mikor elérkezett a „hét szűk esztendő", Kánaánban is nagy volt az éhínség. Ezért Jákob Egyiptomba küldte fiait gabonáért; a legkisebb gyermeket, Benjamint azonban nagyon féltette, és ezért otthon tartotta. A testvérek Egyiptomban József elé kerültek, aki azonnal

megismerte őket, de ezt nem árulta el. Azzal vádolta őket, hogy az ország gyenge pontjait akarják kikémlelni. A testvérek védekezésül elmondták családi körülményeiket, azt is, hogy legkisebb testvérük otthon maradt. József ekkor elengedte őket azzal a feltétellel, hogy legközelebb öccsüket is hozzák magukkal. Ezzel igazolják, hogy nem csapták be őt. Egyik testvérüket, Simeont pedig visszatartotta túszul.

Legközelebb a testvérek valóban elhozták magukkal Benjámint. József megvendégelte őket, megtöltötte zsákjaikat, Benjámin zsákjába azonban egy ezüstpoharat csempésztetett. Alighogy útra keltek, utolérte Jákob fiait József futára, és lopással vádolta őket. A testvérek tiltakoztak, ám Benjámin zsákjából előkerült a keresett ezüstpohár. József ekkor úgy rendelkezett, hogy a bűnös Benjámin maradjon fogságban, a többi testvér pedig szabadon távozzék haza. Júda azonban könyörgött Józsefnek, hogy Benjámin helyett hadd legyen ő rabszolgává, mert ha a kis Benjámin nem tér haza, idős atyjuk meghal bánatában.

József látván, hogy a testvérek megbánták korábbi gonosz tettüket, sírva felfedte kilétét. Arra kérte testvéreit, hogy siessenek haza atyjukhoz, s az egész család költözzön át Egyiptomba. Így is történt. A fáraó Geszszen tartományát jelölte ki a jövevények lakóhelyéül.

Mennyi az igazság a pátriárkai elbeszélésekben?

A pátriárkai elbeszélések történeti értéke igen csekély. Sok bennük a mitikus elem, az ósémi mitológiával való kapcsolat. Csoportosításuk, összeállításuk pedig célzatosan történt. Azt próbálják igazolni, hogy a zsidó nép isten egyedüli választott népe, s hogy a Kánaánhoz

való joguk isteni ígéretekre vezethető vissza. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki azt sem, hogy e mitikus-célzatos elbeszélések sok valódi emléket is megőriztek a zsidó nép őstörténetéből.

Hogy szól a Mózes-történet?

A Biblia elbeszélése szerint Jákob leszármazottai, Izrael népe, a zsidók, mintegy 400 évig tartózkodtak Egyiptomban, és nagyon megsokasodtak. A fáraók ellenséges szemmel nézték őket, az egyiptomiak nem bíztak bennük: attól féltek, hogy háború esetén ellenük fordulnak. Ezért kényszermunkára fogták Izrael népét, ám hiába gyötörték őket, a zsidó nép egyre szaporodott. Ekkor a fáraó elrendelte, hogy minden újszülött zsidó fiút vessenek a Nílus vizébe.

Ilyen körülmények között született Mózes, akit anyja három hónapig rejtegetett, majd egy kosárban a Nílus partján, a sás közé helyezett. Itt talált rá a fáraó leánya, aki megsajnálta, magához vette és felnevelte.

Mikor Mózes negyvenéves lett, tanúja volt annak, amint egy egyiptomi munkavezető egy zsidó férfit ütlegelt. Ezen haragra gerjedt, és megölte az egyiptomit. Menekülnie kellett a fáraó haragja elől. A pusztába menekült, s ott egy Jetró nevű pásztorfejedelem szolgálatába állott, akinek lányát később feleségül vette.

Már negyven éve szolgált Mózes Jetrónál, amikor egy alkalommal, nyáját legeltetve, égő csipkebokrot pillantott meg, amely lángolt, de el nem égett. A bokorból Jahve szólt hozzá, és azt a megbízást adta neki, hogy vezesse ki Izrael fiait Egyiptomból. Mózes attól félt, hogy nem hisznek neki, ezért bizonyságul jelet kért Jahvétól. Jahve akkor képessé tette őt arra, hogy

botját kígyóvá, majd ismét bottá változtassa, hogy kezét bélpoklossá, majd ismét tisztává tegye, és hogy a Nílusból kimerített vizet vérré alakítsa. A nép örömmel fogadta Mózest, a szabadítót, a fáraó azonban nem teljesítette a zsidók kívánságát, nem engedte szabadon, hanem még jobban sanyargatta őket.

Jahve ekkor tíz csapással sújtotta Egyiptomot: a Nílus vizét vérré változtatta, békákat, szúnyogokat, legyeket szabadított az országra, pestist küldött az emberekre, fekélyekkel borította el az egyiptomiak testét, jégveréssel és sáskajárással pusztította el a vetéseket, három napig sötétségbe borította az országot, végül angyalát küldte körül, aki minden elsőszülött egyiptomi férfit elpusztított. Az öldöklő angyal a zsidók házait elkerülte, mert ők Jahve parancsára ajtófélfáikat bekenték annak a báránynak a vérével, amelyet útra készen kellett elfogyasztaniuk.

A fáraó a tizedik csapás után végre kiengedte a zsidókat Egyiptomból, akik még az éjszaka folyamán útnak is indultak. Útjuk a sivatagon vezetett keresztül. Hogy

el ne tévedjenek, Jahve nappal felhő, éjjel pedig tűzoszlop formájában előttük járt, és vezette őket.

Közben a fáraó megbánta, hogy kiengedte a zsidókat országából, és üldözésükre indult. A Vörös-tenger partján érte utol őket. Mózes ekkor megérintette botjával a tenger vizét, amely tüstént kettényílt, úgyhogy a zsidók száraz lábbal átkelhettek rajta. Az utánuk nyomuló egyiptomi sereg fölött viszont ismét összecsaptak a hullámok.

Hosszas sivatagi vándorlás után – miközben Jahve égből hullatott eledellel, mannával táplálta a népet – elérkeztek a Sínai-hegyhez, ahol Jahve mennydörgés és villámlás közepette szövetséget kötött velük (megígérte, hogy ha hűségesek lesznek hozzá, választott népévé teszi őket), és kihirdette tíz parancsolatát. E parancsok egy része az emberek Jahvéval szembeni kötelezettségeit tartalmazza (pl. „Isten nevét szádra hiába ne vegyed"), másik része pedig a többi emberrel szembeni kötelezettségeket foglalja magában (pl. „Ne ölj", „Ne lopj").

A szövetség megkötése után Mózes felment a Sínai-hegyre, negyven napig tartózkodott ott, majd Jahvétól két kőtáblát kapott, amelyekre rá volt vésve a tízparancsolat. A nép megsokallta Mózes távollétét. Aranyborjút készített magának, és azt imádta. Mikor Mózes – lejövén a hegyről – meglátta, hogy a nép hűtlen lett a Jahvéval imént kötött szövetséghez, haragra gerjedt, összetörte a kőtáblákat, de porrá zúzta az imádott aranyborjút is, a főbűnösöket pedig kivégeztette. Ezután ismét felment a hegyre, ahol negyven nap elteltével Jahvétól újabb kőtáblákat kapott. Amikor visszatért, az emberek nem tudtak ránézni, mert arca ragyogott a Jahve fényességétől. Ezért kendővel takarta el arcát. (A fordítások egy részében a Mózes arcának ragyogását

jelentő héber szót tévesen *szarv*nak fordították. Ezért ábrázolta például Michelangelo is szarvakkal Mózest.)

A nép a Sínai-hegytől Mózes vezetésével Kánaán felé vette útját. Kánaán határához érve Mózes kémeket küldött az országba, akik csodálatos dolgokat meséltek annak termékenységéről. Egy szőlőfürtöt is hoztak magukkal, amely olyan nagy volt, hogy két embernek kellett egy rúdon cipelnie. Ám a kémek rémisztő dolgokat is híreszteltek. A tizenkét kém közül tíz arról beszélt hogy óriások élnek Kánaánban, és városaik bevehetetlenek. A nép ettől megrémült, nem hitt Mózesnek, és nem bízott Jahvéban sem. Jahve ezért senkinek sem engedte meg közülük, hogy megláthassa az ígéret földjét, Kánaánt, csak a két igazat szóló hírnöknek, Józsuénak és Kalebnak. Negyven esztendeig kellett a pusztában bolyongania a zsidó népnek, mígnem mindenki meghalt a bizalmatlan nemzedékből.

A negyven viszontagságos év elteltével Mózes, aki ekkor százhúsz éves volt, a népet elvezette Kánaán határához, kijelölte utódját Józsue személyében, majd elbúcsúzott népétől – hiszen neki sem engedte meg Jahve, hogy beléphessen az ígéret földjére. Felment egy magas hegy csúcsára, onnan betekintett a tejjel-mézzel folyó Kánaánba, majd meghalt. A nép harminc napig gyászolta vezérét, aki kiszabadította őket az egyiptomi szolgaságból, és elvezette őket az ígéret földjének határáig.

Hogyan történt Kánaán elfoglalása?

A honfoglalásról szóló bibliai mítosz szerint Jahve csodákkal segítette az ígéret földjének birtokbavételét. Az első akadály, amely útjukat állta, a Jordán folyó volt,

amelyen Józsue száraz lábbal vezette keresztül a népet. Jerikó városát Jahve csodás úton adta a kezükre; megerősített falai a zsidók harsonazengésére és kiáltozásaira leomlottak. Kánaán őslakóival számos csatát vívtak, amelyekben Jahve mindig diadalra vitte fegyvereiket. Egy alkalommal például köveket szórt az ellenségre, sőt a Napot is megállította Józsue kérésére, hogy ezzel is segítse népe harcát. „Állj meg, Nap, Gibeónban és Hold az Ajjalón völgyében! És vesztegelt a Nap, és megállott a Hold is, amíg a nép bosszút nem állott ellenségein." Józsue tehát – Jahve csodás támogatásával – teljesítette megbízatását a bibliai elbeszélés szerint. Elfoglalta Kánaánt, sőt fel is osztotta a tizenkét törzs között az országot, majd száztíz esztendős korában meghalt.

Ki volt Sámson?

A honfoglalás és az ország felosztása nem jelentette azt, hogy Izrael fiainak a hatalma az országban véglegesen megszilárdult. Az őslakókkal és a környező népekkel még hosszú évszázadokig harcban állottak. E harcokban a mítoszok szerint akkor ért el sikereket Izrael, ha hűséges volt Jahvéhoz, és akkor került veszélyes helyzetbe, ha elfordult az istenétől. Ilyenkor rendszerint egy-egy idegen nép tört az országra vagy valamely részére, s mindaddig hatalmában tartotta, ameddig a nép jobb belátásra nem tért. Ekkor Jahve kiválasztott egy-egy kiváló férfiút a nép közül, aki megszabadította az országot az ellenségtől. E kiváló férfiakat a Biblia bíráknak nevezi. E bírák közül emelkedett ki rendkívüli erejével Sámson, aki a filiszteusok ellen harcolt.

Sámsonnak már születési körülményei is sejteni en-

gedték, hogy Jahve valamilyen különleges feladatot szánt neki: angyal adta hírül születését és írta elő, hogyan bánjanak a szülők a születendő gyermekkel. Rendkívüli erejét is annak köszönhette, hogy – az angyal előírásának megfelelően – tartózkodott a bortól és az ollótól, azaz nagyra növesztette a haját.

Amint felnövekedett, minden erejével azon volt, hogy a filiszteusoknak minél több kárt okozzon. Egyszer például összefogdosott háromszáz rókát, farkukra égő fáklyát kötött, és belehajtotta őket a filiszteusok érő vetésébe. Máskor egy szamár állkapcsával ezer filiszteus férfit vert agyon. A filiszteusok ezért bosszút forraltak ellene. Mivel pedig nem tudták elfogni Sámsont, cselhez folyamodtak. Azt a Delila nevű asszonyt bérelték fel, akit Sámson szeretett, hogy szedje ki belőle erejének titkát. Delila addig mesterkedett, míg megtudta, hogy Sámson ereje a hajában rejlik. Amikor Sámson aludt, levágta haját, ő magát pedig a filiszteusok kezére adta. A filiszteusok így könnyen elfogták az erejétől megfosztott Sámsont, majd megvakították, és egy malom hajtására fogták.

Megfeledkeztek azonban Sámson hajáról, amely a fogságban ismét kinőtt. Visszatért Sámson ereje is. Egy alkalommal a filiszteusok nagy ünnepet rendeztek istenük, Dágon tiszteletére, ahova Sámsont is elvitték, hogy szórakoztassa őket. Az erejét vissza-

nyert Sámson megragadta a templom tartóoszlopait, és a filiszteusokra döntötte az épületet. Tudta, hogy ő maga is a romok alatt leli a halálát, ám ezen az áron is pusztította a filiszteusokat, népe ellenségeit.

Ki volt Dávid és Góliát?

A filiszteusokkal még a későbbi időben is sokat harcoltak a zsidók. Egyik háborúság alkalmával az történt, hogy a filiszteusok táborából mindennap előlépett egy Góliát nevű óriás, hogy gyalázza és sértegesse a zsidó katonákat. Napról napra bátrabban tette ezt, mert nem mert vele szembeszállni senki.

Történt egyszer, hogy egy Dávid nevű ifjú, aki idősebb fivéreinek élelmet vitt a táborba, meghallotta Góliát gyalázkodó szavait. Amikor látta, hogy a sereg tagjai közül a sértegetést senki sem meri megtorolni, elhatározta, hogy ő fog szembeszállni a hencegő óriással, és lemossa az Izraelt és Jahvét ért gyalázatot. Dávid bottal, parittyával és öt lapos kővel jelent meg az állig felfegyverzett Góliát előtt, aki ezen szerfölött felbőszült. „Hát kutya vagyok én, hogy bottal jössz rám?!" – kiáltotta. Dávid ekkor egy követ hajított parittyával a filiszteus fejére, és a kő földre sújtotta az óriást. Majd odarohant hozzá, kihúzta kardját, és levágta

a fejét. A filesztеusok pedig megfutamodtak. Dávid – akit Jahve már korábban kiválasztott magának – később az ország királya lett.

Hitelesek-e a zsidók egyiptomi fogságáról és honfoglalásáról szóló bibliai elbeszélések?

Ezek az elbeszélések mitikusak. Ugyanakkor célzatosak is, nem annyira való történeteket, mint inkább eszmei-vallási tanítást közölnek. Ha a pátriárkai elbeszélések – mint láttuk – azt tanították, hogy Jahve esküvel ígérte: választott népének adja Kánaánt, akkor a honfoglalással kapcsolatos mítoszok azt bizonygatják, hogy semmi sem hiúsult meg abból, amit Jahve ígért. Még csodák árán is megtartotta szavát, és átadta népének a tejjel-mézzel folyó Kánaánt. Ezért is olyan sok ezekben az elbeszélésekben a csodás elem. Ily módon nem kell megütköznünk azon, hogy a bibliai elbeszélés szerint a Vörös-tenger kettényílt, hogy Jerikó falai leomlottak, hogy Sámson egymaga agyonvert ezer filiszteust stb., hiszen mindez nem történelem, hanem mitikus elképzelés és tanítás a honfoglalásról, a népnek az országhoz való istentől kapott jogáról.

A KERESZTÉNYSÉG

A hatalmas római birodalom kialakulása mélyreható változásokat idézett elő a régi vallási elképzelésekben. A korábbi népi vagy állami jellegű vallások helyét ekkor kezdték elfoglalni azok a vallások, amelyek *minden* nép számára megváltást ígértek, s amelyek nem természetes módon, a születés alapján kötelezték az egyes embereket, hanem egyéni állásfoglalást igényeltek. E vallások jórészt keleti eredetűek voltak. Kiemelkedett közülük a kereszténység, amely mintegy összefoglalta mindazokat a vágyakat és törekvéseket, amelyek az alsóbb néprétegek körében a római császárság korában éltek és hatottak.

A kereszténység a római birodalom egy jelentéktelen kis tartományában jött létre, ám hamarosan az egész birodalomban elterjedt, és uralkodó vallássá vált. Sőt jól kiépített szervezete még a római birodalomnál is erősebbnek bizonyult: annak bukása után is jelentős hatással volt a történelem menetére. Rugalmasságánál fogva alkalmassá lett arra, hogy mind a feudalizmus, mind pedig a kapitalizmus vallási igényeit kielégítse. S bár a legújabb korban minden vallás – így a kereszténység is – egyre több tért veszített, és veszít napjainkban is, mint az egyik legnagyobb világvallás, nagy tömegbefolyással rendelkezik.

A vallásról beszélve nem kerüljük ki a kereszténységet érintő kérdéseket, már csak azért sem, mert hazánk történetére is rányomta a bélyegét, s nálunk sokan még ma is kereszténynek vallják magukat.

Mit jelent a keresztény kifejezés?

A keresztény (régiesen ma már csak a protestáns szóhasználatban keresztyén) szó szláv közvetítéssel került be nyelvünkbe.

Eredete a Krisztus (görögül: Khrisztosz) névre vezethető vissza. A Krisztus-hivőket kb. az i. sz. II. századtól Christianinak, azaz „krisztusiak"-nak (egyes számban Christianus = krisztusi) kezdték nevezni. Az elnevezés csakhamar általánosan elterjedt. (A *kereszt, keresztel* szavunk is Krisztus nevére vezethető vissza.)

Ez azt is jelenti, hogy a kereszténységet Jézus Krisztus alapította?

Igaz, hogy a keresztény vallási tanítás központi alakja Jézus Krisztus, akit a kereszténység hivatalos képviselői és hívei vallásuk alapítójának tartanak. Azt tanítják, hogy benne a zsidók által várt Messiás jelent meg a Földön, hogy a próféták által adott isteni ígéreteket a kereszténység megalapításával megvalósítsa. Sokan viszont azt állítják, hogy Jézus Krisztus nem is élt, következésképpen nem is lehetett a kereszténység, a keresztény vallás vagy egyház alapítója. Csakhogy a kérdés nem intézhető el ilyen egyszerűen! A rendelkezésünkre álló források gondos áttanulmá-

nyozása és értékelése szükséges a helyes állásfoglaláshoz. De ismernünk kell azokat a történelmi-társadalmi körülményeket is, amelyek között a kereszténység megszületett, sőt nem hagyhatjuk figyelmen kívül a római birodalom vallási állapotait sem, ha a feltett kérdésre megbízható választ várunk.

Mit tudunk Jézus Krisztusról?

Tulajdonképpen nagyon kevés hiteles adat áll a rendelkezésünkre Jézus Krisztus személyét, életét illetően. A róla szóló legkorábbi leírások feltételezett halálának időpontja után legkevesebb 50 esztendővel keletkeztek, és tele vannak legendás, mitikus elemekkel. E leírások alapján nagyon nehéz hiteles módon megrajzolni annak az egy vagy több történelmi személynek az alakját, aki a mítoszok mögött meghúzódik. Ezért van az, hogy a vallástörténeti kutatók egy része kétségbe vonja Jézus Krisztus történetiségét, tagadván, hogy a róla szóló mítoszoknak, legendáknak valamilyen valóságos magja lenne. Más kutatók viszont igyekeznek megkeresni az elbeszélések mítosztalanítása alapján Jézus Krisztus (vagy talán több személy) valóságos tetteit és tanítását. Ám minél előbbre haladnak a mítosztalanítás munkájában, annál ködösebb és megfoghatatlanabb lesz Jézus alakja és szereplése. Ily módon - ha nem is zárják ki Jézus Krisztus történelmi létének a lehetőségét - nem kísérleteznek akár csak hozzávetőlegesen is hiteles Jézus-életrajz megírásával. Meg kell itt azt is jegyeznünk, hogy nem az a döntő kérdés, élt-e egy (vagy több) Jézus nevű messiásjelölt, hanem az, hogy milyen szükségletek hívták létre a Krisztus-mítoszt, és mi volt annak a társadalmi szerepe.

És mit mondanak a mítoszok?

A mítoszok – helyesebben a mitikus elemekben bővelkedő leírások – szerint Jézus születését angyal adta hírül anyjának, Máriának, egy József nevű ács jegyesének. Világrajöttét csodálatos jelek kísérték: angyalok vitték meg annak hírét a pusztában legeltető pásztoroknak, csillag hívta fel rá a napkeleti bölcsek figyelmét, akik a csillag vezetésével meg is találták Betlehemben, születési helyén, és ajándékokkal halmozták el. Nem csoda, hogy a zsidók királya, Heródes is tudomást szerzett születéséről. Mivel féltette Jézustól a trónját, életére tört, és megöletett minden betlehemi kisdedet. Jézus azonban isteni segítséggel, csodálatos módon megmenekült a király haragjától. Heródes halála után szüleivel egy Názáret nevű helységben telepedett le. Itt kezdte meg működését harmincéves korában. Tanította az embereket, hirdette az isten országának, a messiási országnak az eljövetelét és körülírta annak törvényeit is. Ezek lényege a szeretet és az alázatosság. Működése során számos csodát is művelt a leírások szerint: kenyeret szaporított, a vizet borrá változtatta, lecsillapította a háborgó tengert, betegeket gyógyított, és halottakat támasztott fel. Mindezekkel tanításának isteni eredetét akarta igazolni. Működését nem nézték jó szemmel a zsidó vallás hiva-

talos vezetői, a papok és a farizeusok, ezért elhatározták, hogy megölik. Jézus előre tudta, meg is jövendölte szenvedését és halálát. Mielőtt azonban erre sor került, tanítványaival elfogyasztotta búcsúvacsoráját, az utolsó vacsorát. Ezután kiment az Olajfák hegyére imádkozni, ahol egyik tanítványa, Júdás csókkal elárulta őt. Elfogatása után először a papi tanács ítélkezett fölötte, és méltónak tartotta a halálra, mert messiásnak mondotta magát. Ezután – mivel ők halálos ítéletet nem hozhattak – Pontius Pilátussal, a római helytartóval ítéltették halálra mint lázadót és a császár ellenségét. Az ítélet után Jézust megostorozták, töviskoronát tettek a fejére, majd kereszttel a vállán kivitték a Kálvária hegyére. Ott két bűnöző (régi szóval: lator) közt keresztre szegezték. Halála után tanítványai levették a keresztről, és sírba helyezték. Ő azonban a harmadik napon felkelt sírjából, feltámadt, többször megjelent tanítványainak, majd negyven nap elteltével felment a mennybe.

Mit tartanak Jézus legnevezetesebb csodájának?

Jézus a mitikus hagyomány szerint számos csodát művelt, ezek közül a legjelentősebbek a halott-támasztások: Jairus lányának, a naimi ifjúnak és Lázárnak a feltámasztása.

Lázár Bethániában, Jeruzsálem mellett lakott testvéreivel, Máriával és Mártával. Jézus szerette őket, és gyakran betért hozzájuk. Történt egyszer, hogy Lázár nagyon megbetegedett. Nővérei megüzenték Jézusnak: „Uram, akit szeretsz, beteg." Mire Jézus Bethániába ért, Lázár már négy napja a sírban feküdt.

Jézus a nővérek szomorúságát látva, maga is köny-

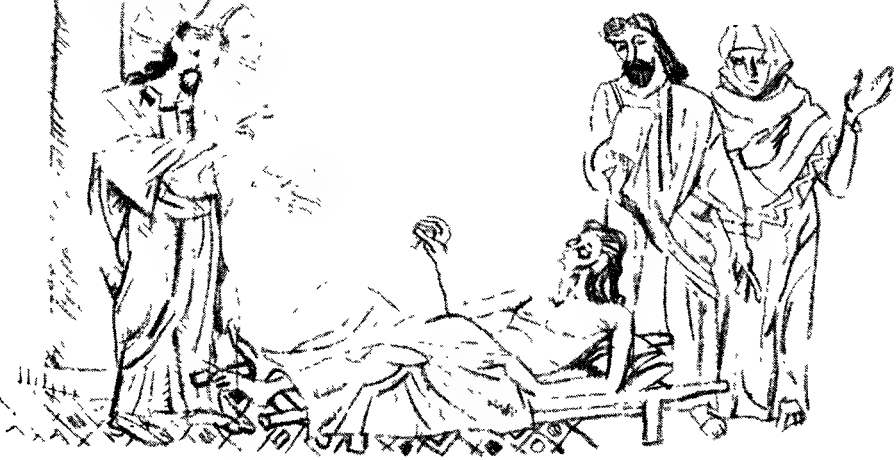

nyekre fakadt. A jelenlevők megjegyezték: „Ő, aki visszaadta a vak látását, nem tudta volna megakadályozni, hogy ez meg ne haljon?"

Jézus ekkor a sírhoz ment, és kérte, hogy vegyék el a zárókövet. Az emberek vonakodtak: „Uram, már szaga van, hiszen negyednapos." Határozott kérésére mégis felnyitották a sírt. Jézus ekkor égre emelt tekintettel imádkozott, majd felkiáltott: „Lázár, jöjj ki!" A halott azonnal kikelt a sírból.

A Jézus-életrajzok szerkesztői ezt és Jézus többi csodáját is azzal a céllal foglalták írásba, hogy kifejezzék hitüket és tanításukat, amely szerint Jézus magasan fölötte állt az embereknek, különleges isteni hatalommal rendelkezett, ezért tanítása bátran elfogadható.

Mit tartanak Jézus leghíresebb tanításának?

Jézus a hagyomány szerint egy hegyen mondta el tanításának lényegét (Hegyi beszéd). Bejárta már egész Galileát, tanított a zsinagógákban, és betegeket is gyógyított, úgyhogy híre elterjedt az egész országban, és nagy

néptömeg követte őt. Egy alkalommal a tömeg láttára, felment egy hegyre, tanítványai körülülték, ő pedig tanítani kezdte a népet:

„Boldogok a lélekben szegények: övék a mennyek országa.

Boldogok a szomorkodók: majd megvigasztalják őket.

Boldogok a szelídek: övék lesz a föld.

Boldogok, akik éhezik és szomjazzák az igazságot: majd kielégítik őket.

Boldogok az irgalmasok: majd nekik is irgalmaznak.

Boldogok a tisztaszívűek: ők meglátják Istent.

Boldogok a békességesek: ők Isten fiai.

Boldogok, akiket az igazságért üldöznek: övék a mennyek országa."

A „nyolc boldogság" ismertetése után Jézus meghirdette az „Újszövetséget". Eszerint istennek Ábrahám és Mózes közvetítésével a zsidó néppel kötött szövetsége, az „Ószövetség" helyébe új szövetség lép, amelyet Jézus közvetítésével köt isten az emberekkel. Ez az új szövetség nem szünteti meg a régit, hanem tökéletessé teszi, beteljesíti azt. Legfontosabb követelménye a szeretet, amelynek nemcsak istenre és a barátokra kell kiterjednie, hanem az ellenségre is.

A nép ámulattal hallgatta Jézus Hegyi beszédét. Még inkább csodálkozott, amikor Jézus a beszéd befejezése után csodákat is művelt.

A Hegyi beszédről szóló hagyomány a sínai-hegyi kinyilatkoztatás mintájára keletkezett. Az első keresztények úgy gondolták, hogy ha isten az Ószövetséget hegyen kötötte meg Mózessel, akkor az új szövetség megkötése sem történhetett másutt. Ezért kapcsolták e tanítást egy — meg nem nevezett — hegyhez.

Miről szóltak Jézus példabeszédei?

Az újtestamentumi hagyomány szerint Jézus az egyszerű embereket példabeszédekben oktatta. E példabeszédek vallási vagy erkölcsi tanításokat fejeztek ki, olykor pedig a fennálló társadalmi viszonyokat, a gazdagok életmódját kritizálták. Ez utóbbiak közül való a dúsgazdagról és a szegény Lázárról szóló példabeszéd.

Volt egyszer egy gazdag ember, aki bíborba és bársonyba öltözködött, és mindennap dúsan lakmározott. Volt egy Lázár nevű koldus is, akinek pedig alig volt mivel befednie fekélyek borította testét, s aki sokat éhezett. Ott feküdt a gazdag ember kapuja előtt, remélve, hogy legalább morzsák jutnak neki a dúsan terített asztalról. Ám a gazdag ember még morzsát sem adott neki. Csak a kutyák nyalogatták sebeit, hogy enyhítsék szenvedéseit.

Meghalt a gazdag ember, és meghalt Lázár is. Lázár a túlvilágon Ábrahámhoz tért meg a mennyországba, a gazdag ember viszont a pokolba jutott, ahol szenvedések várták. Mikor meglátta Lázárt Ábrahám kebelén, kérte istent, küldje le hozzá, hogy ujját vízbe mártva enyhítse szörnyű szomjúságát, amely a lángok közt gyötörte. Ám isten ezt nem engedte meg. „Jusson eszedbe – mondta –, hogy neked jó dolgod volt az életben, Lázárnak pedig rossz. Ő tehát most itt vigasztalódik, te meg gyötrődöl." Ekkor arra kérte istent a gazdag ember, hogy küldje el Lázárt rokonaihoz, hogy legalább azokat figyelmeztesse, nehogy ők is a gyötrelem helyére jussanak. Ám isten a gazdag ember ezen kérését sem teljesítette: „Ha Mózesre és a prófétákra nem hallgatnak, akkor, ha a holtak közül támad is föl valaki, annak sem fognak hinni" – mondta.

Mi a „passió"?

A Jézus szenvedéséről és kereszthaláláról szóló bibliai elbeszélést nevezik „passió"-nak. (Passio latinul szenvedést jelent.)

Jézus, miután kifejtette tanítását, és befejezte küldetését, a közelgő húsvét megünneplésére ünnepélyesen bevonult Jeruzsálembe. Húsvét előestéjén, a zsidó szokások szerint, tanítványaival elfogyasztotta a húsvéti bárány-vacsorát. E vacsorát amelyet Jézus nem sokkal halála előtt költött el – utolsó vacsorának is nevezik. A vacsora alkalmával alázatosan megmosta tanítványainak a lábát, majd megjövendölte, hogy egyvalaki a tanítványok közül elárulja őt ellenségeinek. A zsidó nép vallási vezetői és tanítói ugyanis nem nézték jó szemmel sem tanítását, sem pedig működését, és az életére törtek.

Valóban: Júdás egy a tanítványok közül – eltávozott, hogy feljelentse őt. Jézus pedig elbúcsúzott tanítványaitól, és kérte őket, hogy emlékezetére gyakran tartsanak szent vacsorát.

Vacsora után Jézus tanítványaival együtt kiment az Olajfák hegyére. Itt, a Getszemáni kertben imádkozni kezdett, miközben olyan rettegés fogta el jövendő szenvedése miatt, hogy vérrel verejtékezett.

Közben Júdás megérkezett a katonákkal és szolgákkal, akik fáklyákkal és dorongokkal voltak fölszerelve. Júdás odalépett hozzá, és megcsókolta őt. Előzőleg megbeszélte a katonákkal: „Akit megcsókolok, ő az, őt fogjátok meg." A tanítványok elmenekültek, Jézust pedig megkötözték, és a papi tanács elé vitték. Itt messiásnak vallotta magát, ezért istenkáromlással vádolták. A főpap megszaggatta ruháit, és így szólt: „Mi szükségünk van még tanúkra, íme, hallottátok a káromlást:

mit ítéltek?" A tanács tagjai Jézust méltónak találták a halálra. Közben Péter belopakodott a főpap udvarába, ám amikor kiléte felől faggatták, háromszor megtagadta Jézust: „... átkozódni és esküdözni kezdett: nem ismerem azt az embert!" Ekkor megszólalt a kakas, Péternek pedig eszébe jutott, hogy Jézus előre megmondta neki: „Mielőtt a kakas szól, háromszor tagadsz meg engem."

Júdás, amikor megtudta, hogy Jézust a főpapok halálra szánták, megbánta tettét, és azt a harminc ezüstpénzt, amelyet az árulásért kapott, visszavitte a főpapoknak. Azok azonban nem fogadták el tőle még a templom pénztára számára sem: „Nem szabad azt a templom kincstárába tenni, mert vér díja." Júdás pedig felakasztotta magát. A harminc ezüstpénzen a főpapok egy telket vettek, amelyet az idegenek temetkezési helyéül használtak.

Mivel a zsidók nem hajthatták végre a halálos ítéletet, másnap Pontius Pilátus elé kísérték Jézust, és azzal vádolták előtte, hogy lázadást szított, és királlyá tette

magát. Pilátus nem talált bűnt benne, ezért szabadon akarta őt engedni, a fellázított tömeg azonban halálát követelte: „Feszítsd meg, feszítsd meg őt!" Pilátus ekkor megostoroztatta Jézust, töviskoronát helyeztetett a fejére, és így vezette a nép elé, mondván: „Ecce homo, íme, az ember." Azt remélte, hogy ezek után nem követelik majd Jézus halálát. A csőcselék azonban még hangosabban kiáltozott: „Ha elbocsátod, nem vagy a császár barátja. Mindaz, aki királlyá teszi magát, ellenszegül a császárnak." Pilátus ekkor megmosta kezeit a nép előtt: „Ártatlan vagyok ez igaznak a vérontásában." Majd halálra ítélte Jézust, és átadta a katonáknak, hogy keresztre feszítsék.

A katonák csúfot űztek Jézusból, leköpködték, majd – mintha király lenne – térdet hajtottak előtte, és így köszöntötték: „Üdvözlégy, zsidók királya!" Aztán keresztet helyeztek a vállára, és kikísérték a Kálvária hegyére (Golgota). Útközben Jézus roskadozott a kereszt súlya alatt, ezért egy arra menő embert, Cirenei Simont kényszerítették, hogy vigye Jézus keresztjét.

A Kálvária hegyén Jézust keresztre szegezték két bűnöző (lator) között. Feje fölé táblát erősítettek, amelyen a következő felírás volt olvasható: „Názáreti Jézus, a zsidók királya." (Iesus Nazarænus Rex Iudæorum – rövidítve: INRI.) A kereszten szomjazó Jézust a katonák ecettel itatták, Jézus megízlelte az ecetet, majd lehajtotta a fejét, és meghalt. A katonák, hogy meggyőződjenek haláláról, lándzsával megnyitották oldalát, amelyből vér és víz folyt ki.

Ezután Jézust levették a keresztről, és sírba fektették. Jézus azonban a mitikus elbeszélések szerint a harmadik napon feltámadt halottaiból, sokaknak megjelent, még negyven napig a földön tartózkodott, majd tanítványainak a szeme láttára felment a mennybe.

Hol olvashatók Jézus mitikus életrajzai?

Jézus Krisztus mitikus életrajzai a négy evangéliumban olvashatók. Az „evangelium" görög szó, jelentése: jó hír. Ez a kifejezés a keresztények körében kezdetben a Messiásról, a Megváltóról szóló örvendetes hírt jelentette, amelyet szóval terjesztettek, majd a II. századtól kezdve a Jézus Krisztus élettörténetét tartalmazó iratokat nevezték evangéliumnak, illetve evangéliumoknak. A számos közkézen forgó Jézus-életrajz közül a kereszténység vezetői négyet minősítettek hitelesnek: Máté, Márk, Lukács és János evangéliumát. Ezek az evangéliumok nem a kereszténység első időszakában keletkeztek, és így nem egykorúak azokkal az eseményekkel, amelyekről beszélnek. Ma már az is nyilvánvaló, hogy nem is azoktól származnak, akiknek a hagyományos keresztény felfogás tulajdonítja őket. Történeti értékük, hitelességük éppen ezért nagyon csekély.

Hogyan keletkeztek az evangéliumok?

Mivel Jézusban zsidó hívei a várva várt Messiást látták, természetesnek tartották, hogy életében beteljesedtek mindazok az ígéretek és jóslatok, amelyeket a próféták megjövendöltek. Életrajzának összeállításánál tehát elsősorban ezekre a prófétai jövendölésekre támaszkodtak. Ha a próféták azt tanították, hogy a Messiásnak Dávid családjából kell származnia, akkor természetes, hogy Jézus nemzetségtáblája is visszavezethető egészen Dávidig. Nem is születhetett másutt, mint Dávid király városában, Betlehemben. Az is természetesnek tűnt az életrajzok összeállítói előtt, hogy ha az ótestamentumi próféták számos csodát műveltek, sőt

halottakat támasztottak fel, Jézusnak, a legnagyobb prófétának is így kellett cselekednie.

Míg a zsidók a prófétai jövendölések alapján rajzolták meg Jézus alakját, addig az úgynevezett pogány keresztények, akik valamilyen hellenisztikus vallási közösség tagjaiból váltak Jézus híveivé, a pogány meghaló és feltámadó, az embereknek megváltást ígérő istenek és félisteni lények mitikus vonásaival ruházták fel. Születésének ezért szerintük rendkívülinek kellett lennie: ha anyja földi asszony volt is, atyja csak isten lehetett, hogy a halandóktól való különbözősége nyilvánvaló legyen. Ezért hirdették születését természeti tüneménynek, de ezért leselkedett rá születése után halálos veszély is (a betlehemi gyermekgyilkosság), amely csak isteni közreműködésre hárulhatott el. Ezek után érthetővé válik az is, hogy Jézusnak mint a pogány megváltó isteneknek halála után fel kellett támadnia a pogány hívek elképzelése szerint.

E két ellentétes forrásból származó elképzelés fokozatosan összeötvöződött, magába olvasztotta egy vagy több valóságosan élt és prófétának tartott személy ma már ellenőrizhetetlen életrajzi adatait is.

A kereszténység eredete tehát a mítoszok homályába vész?

A kereszténység létrejöttének körülményeit jól ismerjük a történelmi kutatások alapján. Csakhogy ezek a kutatások – ellentétben a hagyományos keresztény felfogással – nem a mitikus Jézus-életrajzokra támaszkodva, hanem az időszámításunk kezdete körüli történelmi-társadalmi körülmények alapos elemzésére építve derítenek fényt a kereszténység eredetére.

Hol és mikor született meg a kereszténység?

Az első keresztény gyülekezetek az i. sz. I. század első felében jöttek létre Palesztinában. Már a példátlanul zsarnoki módon uralkodó és a rómaiakat mindenben kiszolgáló Nagy Heródes (i. e. 40 -i. e. 4) királysága alatt elemi erővel támadt fel a vágy a zsidók körében - elsősorban a legtöbbet sújtott alsóbb néprétegek között – az annyiszor megígért és oly hosszú idő óta várt Messiás-király után, aki megszabadítja őket a gyűlölt római-heródesi igától, és megtorolja a Jahvéhoz hű nép minden sérelmét. Ezeket a reményeket - láttuk – az esszénus szekta tagjai is táplálták.

Heródes halála után, amikor az ország római provinciává vált, és a római elnyomás egyre nyíltabb, kegyetlenebb és elviselhetetlenebb lett, a messiásvárás egzaltált formát öltött. Titkos szervezetek jöttek létre, amelyeknek tagjai úgy vélték, azzal siettethetik a Messiás eljövetelét, ha fegyveresen szembeszállnak a római elnyomással. Ám a fegyveres felkelések és zavargások csak fokozták a római zsarnokságot, ami viszont újabb elégedet-

lenséget és nyugtalanságot váltott ki. Az egész országot szinte ellepték a próféták, varázslók és népvezérek, akik vagy magukat nevezték Messiásnak, vagy mint annak előhírnökei léptek fel. A forrongások végül is a zsidó római háborút robbantották ki, amely i. sz. 70-ben a zsidók vereségével végződött.

Másrészt viszont a forrongásnak, a messiásvárásnak ebben az időszakában számos olyan kis csoportosulás, közösség szerveződött, amelyek között joggal tételezhetjük fel a legkorábbi keresztény gyülekezeteket is.

Ez azt is jelenti, hogy az első keresztény gyülekezetek a zsidók közül szerveződtek?

A Palesztinában kialakult első keresztény gyülekezetek tagjai kizárólag a zsidókból „megtért" keresztények voltak („zsidókeresztények"), akik szoros kapcsolatban álltak a zsidó vallással, különösen pedig az esszénus szektával. Igaz, hogy már a kereszténység legkorábbi szakaszában voltak kisebb-nagyobb keresztény közösségek Palesztinán kívül is, különösen Kisázsiában, de ezek a gyülekezetek is a diaszpórában élő zsidóság körében szerveződtek A zsidó háborút közvetlenül megelőző vészterhes időben sokan elmenekültek Palesztinából, köztük sok keresztény is, akik nyomban az új tanok terjesztéséhez fogtak. De keletkeztek ebben az időben új zsidó diaszpórák is, amelyek szintén a kereszténység melegágyai lettek.

Tegyük ehhez hozzá azt is, hogy az első keresztények az alsóbb néprétegek körében, a kézművesek, a halászok és egyéb kisemberek között toborozták és találták meg leghűségesebb híveiket.

Mit tanítottak az első keresztények?

Az első keresztény gyülekezetek hívei – azon túl, hogy elfogadták a zsidó vallás alaptanítását, pl. egyistenhitét – mindenekelőtt abban egyeztek meg egymással, hogy engesztelhetetlen gyűlöletet éreztek és hirdettek a fennálló hatalommal, a kizsákmányolók uralmát megszemélyesítő és képviselő római birodalommal szemben. Helyzetük jobbra fordulását a messiási ország elérkezésétől várták. Ez a messiási ország nagyon hamar, még az ő életükben megvalósul – gondolták. A Messiás fogja ezt az országot megalapítani, aki ezért nemsokára (egyesek szerint először, mások szerint másodszor) eljön a Földre. A Messiás eljövetelét – úgy hitték – a világ vége fogja kísérni. A közeli világ végének a legfontosabb eseménye az a nagy ítélet lesz, amelyen isten megbünteti a hatalmasokat, az elnyomottak számára pedig örökké tartó boldog országot alapít.

Természetes, hogy a világ végét, a nagy ítéletet, a boldog messiási országot váró első keresztények mindent mellékesnek tartottak a Messiás eljöveteléhez képest. Ennek az eljövetelnek a kiszínezése töltötte ki prédikációikat és legkorábbi irataikat.

Milyen volt az első keresztény gyülekezetek életmódja?

A közeli világvégének és a vele kapcsolatos nagy ítéletnek a hite arra késztette a korai keresztény gyülekezetek tagjait, hogy javaikat pénzzé tegyék, pénzüket összeadják, és a közös pénztárból fedezzék a hátralevő, szerintük rövid időre a maguk és hittestvéreik eltartását. A közös javakból való részesedés a közös szeretetlakomá-

kon, az úgynevezett agapékon történt. A világvége várásának a hangulatával függött össze az is, hogy távol tartották magukat a különféle élvezetektől, lemondó, aszketikus életet éltek. Tartózkodtak a húsevéstől, sokat böjtöltek; voltak, akik még a házasélettől is tartózkodtak. Úgy vélték, hogy szigorú életmódjuk sietteti a messiási ország elérkezését.

Milyen volt az őskeresztények szervezete?

Az első keresztény gyülekezetekben nem voltak igazi, hivatalos tisztségviselők. A tagok között nem volt semmi különbség: bárki – férfi vagy nő – lehetett próféta vagy tanító. Apostol is lehetett bárki, aki vállalta, hogy vándorprédikátorként, az egyes gyülekezetek levélhordójaként vagy pénzgyűjtőjeként tölti el életét a közelinek tartott világvégéig. A ősi zsidó szokások szerint az első keresztény közösségek öregei, a presbiterek nagy tiszteletben részesültek ugyan, de őket sem úgy kezelték, mint akik különleges isteni küldetéssel rendelkeznek. A gyülekezetek állandó alkalmazottai voltak a diakonoszok (szolgák), akik a közös étkezéseken a felszolgáló szerepét töltötték be, és az episzkoposzok vagy felügyelők, akik az egyes közösségek pénzügyeit intézték. A diakonoszok és az episzkoposzok megbízatásukat a közösségtől kapták, nem istentől származtatták.

Milyen volt az őskeresztények istentisztelete?

Az első keresztények körében nem volt egységesen kidolgozott, kötött szertartás. Összejöveteleiken közösen imádkoztak, részleteket olvastak fel a Bibliából, és be-

szédeket, prédikációkat tartottak. A tanító jellegű prédikációk a közeli világvége szónoki ecsetelésében, a boldog krisztusi uralom leírásában merültek ki, az ún. prófétai megnyilatkozások az utolsó ítélet kaotikus rémségeit idézték. Gyakran előfordult, hogy az egész gyülekezet ekszázisba esett, és mindenki egyszerre prófétált. Így aztán igen zavarosak lehettek a korai keresztény istentiszteletek, amelyeknek a szeretetlakoma, a közös étkezés is része volt. A közös imádságnak és étkezésnek, a tanításnak és a prófétálásnak nem volt meghatározott sorrendje, egyik vagy másik el is maradhatott.

Meddig tartott a kereszténységnek ez az ősi korszaka?

Az a világ végét váró hangulat, amely az első keresztény gyülekezeteket leginkább jellemezte, nem lehetett tartós. Előbb-utóbb rá kellett eszmélniük a korai keresztény gyülekezetek legfanatikusabb tagjainak is arra, hogy a végkatasztrófa, a nagy ítélet és az azt végrehajtó Messiás nem jön azzal a sietséggel, ahogyan remélték, s ahogyan a látnoki iratok és prédikációk ígérték. A végső dolgok elmaradása zavart okozott a gyülekezetek mindennapi életében. A vagyonközösségben élő gyülekezetek, amelyeknek tagjai felhagytak a munkával, és csak a világvége várásával voltak elfoglalva, felélték tartalékaikat, és arra kényszerültek, hogy tartósabban rendezkedjenek be ezen a világon, és huzamosabb időre biztosítsák földi létük anyagi feltételeit. A világvégének egyre távolabbra tolódásából keletkezett problémák sürgős megoldásra vártak. A megoldásra irányuló törekvések az ún. páli mozgalom nevéhez fűződnek.

Mi volt a páli mozgalom?

A keresztényüldöző farizeusból buzgó apostollá lett Pál körül tömörült hivők a közeli időre remélt világvégének az elmaradásából előállott új helyzetre akarták alkalmazni a keresztény vallást. Kemény harcok árán gyökeresen átalakították a korai keresztény gyülekezeteket, és megvetették a kereszténységnek, mint világvallásnak, mint egységes egyháznak az alapjait. Hosszú évtizedekig tartó tevékenységüket „páli mozgalom"-nak, a következtében beállott változást pedig „páli fordulat"-nak nevezzük. Nem lenne helyes, ha a fordulatot egy ember, a legendás Pál apostol kizárólagos művének tekintenénk. Helyesebb, ha ezt egy csoportnak tulajdonítjuk, amelyen belül azonban Pál apostol jelentős szerepet játszott.

Mi a páli fordulat lényege?

A páli mozgalom mindenekelőtt a kereszténység zsidó gyökereivel való szakítást szorgalmazta. A zsidó háború katasztrofális kimenetele után a keresztény gyülekezetek számára előnyösebbnek látszott, ha nem vállal közösséget a zsidókkal. Másrészt a zsidó háború utáni években a keresztény közösségek már nem remélhettek számottevő utánpótlást a zsidóság köréből, viszont

nagy érdeklődést tapasztaltak a provinciák úgynevezett pogány tömegei részéről. E pogányok szívesen magukévá tették volna a keresztény eszméket, ha nem követelték volna meg tőlük, hogy előzőleg zsidókká legyenek. A páli mozgalom a kereszténység terjedésének ezt az akadályát úgy távolította el, hogy elvetette az aprólékos zsidó vallási előírásokat. Ezzel szélesre tárta a kereszténység kapuit az úgynevezett pogány világ előtt. Nemcsak sok hívet nyert a pogányok közül, hanem egyre több elemet szívott magába a környező vallások tanításából és szertartásából, különösen a meghaló és feltámadó istenekkel összefüggő hiedelmekből és kultuszokból.

A páli mozgalom felszámolta a korai keresztény gyülekezeteknek a hatalommal való szembenállását, a gazdagokkal szemben táplált ellenséges érzületét is. E megváltozott magatartás biztosította bizonyos mértékben a római hatóságok türelmét, és egyben elfogadhatóvá tette a keresztény eszméket azon jómódúak számára is, akik a korábbi felfogás szerint nem lehettek volna részesei sem a messiási boldog birodalomnak, sem pedig a mennyei dicsőségnek.

A világvégének egyre távolabb tolódása a tanításban is változást eredményezett. A korábbi időben nagyon közelinek hitt világvégét a távoli időkre helyezték át, és határozottan azt tanították, hogy akkor következik be a Messiás második eljövetele. Az első már megtörtént, a Messiás már itt járt a Földön, megváltotta a világot, és közölte tanítását is az emberekkel. A páli mozgalom hívei ezért legfőbb kötelességüknek tartották, hogy különféle hagyományok alapján összeállítsák a Messiás-Jézus Krisztus életrajzát, és összegyűjtsék a neki tulajdonított tanításokat.

Az egyre szaporodó keresztény gyülekezetek egysé-

ges fejlődését azzal segítették elő, hogy mindegyik élére felelős vezetőt állítottak a püspök (a korábbi episzkoposz, pénzügyi felügyelő) személyében, és szoros kapcsolatba hozták egymással – rendszerint egy-egy nagyobb tekintéllyel rendelkező püspök vezetése alatt az egyes közösségeket, azaz létrehozták az egyházi szervezetet. Az egységesülés folyamatában született meg a kereszténység központi szertartása, a mise is. A korábbi szeretetlakomák a pogány szent étkezések hatására fokozatosan jelképes értelmezést nyertek: a testet tápláló ételek „lelki eledellé" váltak. A vacsorai ételek kis darab kenyérré, az italok pár csepp borrá zsugorodtak, és mint Jézus Krisztus teste, illetve vére szerepeltek. A belőle való részesedést egységes feltételekhez kötötték, kiszolgáltatásának szertartását pedig szigorúan megszabták.

A páli mozgalom átalakította a korai kereszténység életmódját is. Az őskeresztények nagy része úgy vélte, hogy az önsanyargatás, az aszketikus életmód a messiási országba való belépés elengedhetetlen feltétele. E magatartás azonban lehetetlenné tette a kereszténység tömegméretű elterjedését. Ezért a páli mozgalom elhatárolta magát azoktól, akik úgy vélték, hogy a keresztényeknek le kell mondaniuk a világ javairól és örömei-

ről. Nem tiltották meg az aszketikus életmódot, csak éppen nem tették mindenki számára kötelezővé. Önkéntesen bárki elszánhatta magát rá. Az aszkétákat nagy tisztelettel övezték, de életmódjukat általánosan nem követték.

Mikorra alakult így át a korai kereszténység?

Természetes, hogy a korai kereszténység e gyökeres átalakulása, amely a páli mozgalom hatására valósult meg, nem egy csapásra történt, és nem is ment zökkenőmentesen. Az I. század második felében vetődtek fel a korábban már érzékeltetett, megoldásra váró problémák. Ekkorra vált nyilvánvalóvá, hogy a kereszténység előtt nincs további fejlődési lehetőség, sőt léte is veszélybe kerül, ha ragaszkodik a közeli világvégének a hirdetéséhez, ha továbbra is elzárkózik a pogányok elől. A felismeréstől azonban még hosszú volt az út a megoldásig. Az átalakulást nehezítette és lassította, hogy nem mindenki értette meg a páli mozgalom programjában rejlő lehetőségeket. Számos gyülekezet éppen ezért szembeszállt a páli törekvésekkel. E gyülekezetek azonban nem voltak hosszú életűek: vagy visszakanyarodtak a zsidó valláshoz, vagy magukévá tették végül is a páli reformokat. Más megoldás nem kínálkozott a számukra. A II. században bekövetkezett páli fordulat után fokozatosan egységessé (egyházzá) szerveződött és megerősödött kereszténység eretneknek minősítette a vele szemben állókat, és lehetőség szerint üldözte is őket.

Mikor alakult ki az Újtestamentum?

A páli fordulat következménye volt az is, hogy az átszerveződött kereszténység a tanítások írásos rögzítését is fontosnak tartotta. Korábban már számos olyan irat keletkezett, amely bizonyos gyülekezetekben isteni tekintélyre emelkedett. Ezek nagy része azonban nem a páli mozgalom által képviselt szemléletmódot képviselte, továbbá egymásnak homlokegyenest ellentmondó nézeteket hirdetett. A II. század második felében – a páli fordulat diadalra jutásával – szükségessé vált, hogy a számtalan ellentmondásos irat között valamiféle rendet teremtsenek, és csak azokat a könyveket tegyék hivatalossá, amelyek a páli mozgalom eszméit népszerűsítik. Ennek a munkának az eredményeképpen jött létre az Újtestamentum, a kereszténység szent és isteni eredetűnek tartott iratainak a gyűjteménye. A keresztények ugyanakkor elfogadták a zsidó Biblia, az úgynevezett Ótestamentum tekintélyét is.

Milyen könyvekből áll az Újtestamentum?

Az Újtestamentum legkorábbi irata, az Apokalipszis vagy Jelenések könyve még az I. század 60-as éveinek a végén keletkezett. Ez a mű még a legkorábbi keresztény eszméket közvetíti, írója és olvasói zsidók voltak, és ígéretei is csak a zsidók, a zsidókból lett keresztények számára hangzottak el. Olvasóinak a figyelmét a közeli időre várható világvége felé fordítja. Látomásai arról szólnak, hogy az istenellenes, gazdagságban tobzódó hatalmak rövidesen el fognak bukni, meg fognak semmisülni – ezt a sorsot a római birodalom sem kerülheti el –, és a szegények, a választottak ezeréves boldog

uralma fogja az igazságtalan társadalmi rendet felváltani. Mivel ez a könyv a legkorábbi keresztény eszméket hirdette, és népi jellegű volt, a páli fordulat után „gyanús" könyvnek minősítették, és csak hosszas vita után, nagy népszerűsége miatt lehetett az Újtestamentum részévé.

Az Újtestamentumban találunk 21 úgynevezett apostoli levelet is, amelyek közül 14 Pál apostol, 7 pedig más apostolok nevét viseli. A modern kritika azonban csak néhány levelet tart ezek közül hitelesnek, illetve Pál apostol művének. E levelek jellegzetessége, hogy a páli fordulat szolgálatában állnak, a páli mozgalom elképzeléseit tükrözik.

Az Újtestamentum központi és legtöbbet olvasott része a négy evangélium, a különféle elképzelések, források és hagyományok alapján összeállított négy Jézus-életrajz, amelyekről korábban már beszéltünk. Ehhez csatlakozik szorosan az Apostolok Cselekedetei című irat, amely a korai kereszténység terjedését írja le a páli mozgalom szemléletmódja szerint. Azt, hogy a kereszténység elszakadt a zsidó gyökerektől, és a pogány világ felé fordult, isteni tekintélyre és akaratra vezeti vissza. Történeti értéke éppen ezért csekély. Az Újtestamentum könyvei görög nyelven íródtak, korán készültek azonban belőlük latin és más nyelvű fordítások is.

Hogyan terjedt tovább a kereszténység a páli fordulat után?

A páli mozgalom – mint láttuk – eltávolította a keresztény eszmék terjedése elől a legnagyobb akadályokat, sőt nagyszabású térítőtevékenységbe kezdett az úgynevezett pogány világban. S hogy nem eredménytelenül,

azt ifjabb Pliniusnak Traianus császárhoz intézett, a második század elején kelt levele is bizonyítja: „Nemcsak a városokban, hanem a falvakban és a tanyákon is elharapódzott ennek a babonának (a kereszténységnek) a ragálya."

A kereszténység terjedésének megvoltak a feltételei a római birodalom egész területén. A római uralom a Földközi-tenger egész medencéjében olyan viszonyokat teremtett, amelyek között minden misztikus, de főleg megváltást ígérő vallási tanítás táptalajra talált. A római elnyomás következtében a társadalmi ellentétek oly mértékűvé váltak, hogy megoldásukat sokan csak a fennálló rend megdöntésével tudták elképzelni. Az i. e. I. században ezért egymást érték a különféle felkelések és rabszolgalázadások a birodalom egész területén. Ám a felkeléseket és lázadásokat a jól felfegyverzett római légiók egymás után leverték és meg is torolták. Az időszámításunk kezdete körüli időben a római birodalom elesettjei a saját bőrükön szerzett tapasztalatok alapján szűrhették le a keserves igazságot: számukra ezen a világon saját erejükkel megszerzett, valóságos szabadulás nem remélhető. Ettől kezdve tehát a különféle, rendszerint keleti eredetű vallások megváltó isteneinek a védnöksége alá helyezkedtek, és tőlük várták szabadulásukat. Ezért váltak népszerűvé az időszámításunk kezdete körül ezeknek az isteneknek a kultuszai, és e kultuszok között a kereszténység – amely szintén megváltást és szabadulást ígért – nagyon jól megfért és terjedhetett.

Az üldözések sem gátolták terjedését?

Amint a kereszténységnek a zsidó vallástól való elkülönülése nyilvánvalóvá vált, a római törvények értelmében „tiltott vallás" lett, amelyet – mint az államra nézve veszélyes újítást – hivatalosan üldözni kellett. A nagyszabású térítőtevékenységet folytató kereszténység hamar felhívta magára a hatóságok figyelmét. A legnagyobb problémát az okozta, hogy más kultuszokkal szemben, amelyek ez idő tájt nagy számban szivárogtak be a birodalomba, a keresztények megtagadták a római istenektől az imádást és az áldozatot. Amikor pedig a császárkultusz általánossá vált, ezzel a kereszténység nyíltan szembeszállt, bálványimádásnak minősítve azt. Így válik érthetővé, hogy a vallási kérdésekben egyébként türelmes római hatóságok miért kezdték üldözni a keresztényeket. Ám ezek az üldözések – Decius (249–251) és Diocletianus (284–305) uralmát leszámítva – nem öltöttek általános jelleget, és nem érintettek szélesebb tömegeket. A kereszténység tehát elnyomott vallás volt ugyan, a keresztényellenes törvényeknek és intézkedéseknek azonban a hatóságok általában nem szerez-

tek érvényt. Ez a helyzet nem gátolta a kereszténység terjedését, hanem éppen nagy vonzerőt gyakorolt a római állammal és rabszolgatartó társadalommal szemben álló tömegekre.

Hogyan lett a kereszténység a római birodalom államvallásává?

A IV. századra a kereszténység olyan erővé vált, amelylyel a császárságnak már számolnia kellett. Constantinus császár ezért kiegyezett a kereszténységgel. 313-ban kiadta a milánói türelmi rendeletet, amelyben a kereszténységnek vallásszabadságot és különleges jogokat biztosított. Nagy adományokkal gazdagította az egyházat, és kiváltságokkal látta el a keresztény papságot. Constantinus halála után még egy kísérlet történt a kereszténység elfojtására és a régi vallás visszaállítására. Ez a kísérlet Julianus császár (361–363) nevéhez fűződik, de sikertelennek bizonyult. A kereszténység végül is Theodosius császár (373–395) alatt győzedelmeskedett véglegesen a birodalomban. Theodosius 380-ban a kereszténységet államvallássá tette, megtiltotta a pogány templomok látogatását és az áldozatbemutatást. Hatalmas adományaival hozzájárult ahhoz is, hogy a római püspök tekintélye és hatalma a többi püspök hatalma fölé emelkedjen.

Az új helyzet milyen következményekkel járt?

A Constantinus óta szabadon fejlődő kereszténység mindenekelőtt szervezetét szilárdította meg. A városokban a püspök lett a legfőbb egyházi tekintély, míg

a városoktól távolabb eső településekben a püspök fennhatósága alatt működő plébánosok látták el az egyházi szolgálatot. A provinciák székhelyeinek, a metropolisoknak a püspökei – a metropoliták – az egész provincia fölötti egyházi hatalmat kezükbe ragadták. Még nagyobb területet kormányoztak az úgynevezett pátriárkák, akik közül a IV–V. században kettő, a római és a konstantinápolyi pátriárka különösen is kiemelkedett. A nyugati területek fölött a római, a keleti területek fölött pedig a konstantinápolyi pátriárka gyakorolta az egyházi főhatalmat. A keleti és a nyugati kereszténység eltérő fejlődése fokozatosan szakadáshoz is vezetett.

A császári hatalom árnyékában az egyház kiépítette tanrendszerét, és a különféle egyházi gyűléseken, a zsinatokon rögzítette is. A zsinatok hivatalos tanításától senkinek nem volt szabad eltérnie. Aki mégis megtette volna, azt eretneknek nyilvánították, és az államhatalom segítségével üldözték. A tanrendszer kifejlődésével párhuzamosan széles körű keresztény irodalmi tevékenység is kibontakozott. Az ókeresztény irodalomtörténet legkiemelkedőbb képviselője, Augustinus (Szent Ágoston: 354–430) filozófiatörténeti szempontból is figyelmet érdemel.

Mikor keletkeztek a kereszténység ünnepei?

Az első keresztény gyülekezetek tagjai, akik zsidók voltak, természetszerűleg a zsidók ünnepeit tartották. Heti pihenőnapjuk a szombat, a hét utolsó napja volt. A páli fordulat után szakítottak ezzel a szokással, és a heti pihenőnapot a hét első napjára, vasárnapra, Krisztus föltámadásának napjára tették át. Constantinus

321-ben a vasárnapot császári rendelettel kötelező állami ünneppé is tette.

Átvették a keresztények a zsidó vallásból a húsvétot és a pünkösdöt is, de új tartalommal töltötték meg. A zsidók húsvétkor az egyiptomi szolgaságból való kiszabadulásukat ünnepelték, pünkösdkor pedig – húsvét után ötven nappal – a sínai-hegyi törvényhozásra emlékeztek. A keresztények ezzel szemben húsvétkor Krisztus feltámadását, pünkösdkor pedig a szentlélek eljövetelét és az egyház megalapítását ünnepelték.

A húsvét és a pünkösd zsidó eredetű ünnep, a karácsony viszont pogány eredetre tekinthet vissza. Mint keresztény ünnep Jézus születésének a napja. Rómában keletkezett a IV. század közepe táján. Az ünnep napjának (december 25.) a megválasztása nehézségekbe ütközött, mert ebben az időben számos egymásnak ellentmondó nézet volt ismerős Jézus születésnapját illetőleg. A választás azért esett végül is december 25-ére, mert ezen a napon ünnepelték az egész római birodalom területén a „Legyőzhetetlen Nap" (Sol Invictus) ünnepét. A népszerű ünnepet az „Üdvösség Napjának" (Sol Salutis), Jézus Krisztusnak a születési ünnepével próbálták ellensúlyozni.

Hogyan alakult ki a szerzetesi intézmény?

A legkorábbi keresztény gyülekezetek tagjai úgy vélték, hogy a messiási boldog ország eljövetelét szigorú, önsanyargató életmódjukkal érdemelhetik ki. A páli fordulat átalakította ugyan a korai keresztény életmódot és életeszményt, lemondott a mindenki számára kötelező aszketikus életmód hirdetéséről, nem tagadta azonban, hogy az aszkétáknak is van szerepük az újjászervezett

kereszténységben. A keresztény aszkéták Decius uralkodása alatt, a III. században emelkedtek nagyobb jelentőségre, amikor az üldözés elől sokan a pusztákba menekültek, s közülük számosan úgy találták, hogy a pusztai életmód felel meg a keresztény életeszménynek. Ezért az üldözések után is ott maradtak, és továbbra is remete életmódot folytattak. A IV. századra számuk megnövekedett, mert a hanyatló rabszolgatartó társadalomban válsághangulat lett úrrá – ezt az egyre gyakoribbá váló barbár betörések csak fokozták — s minden olyan mozgalmat fellendített, amely hátat fordított a rossznak tartott „földi" világnak.

Ebben az időben a remeték felszámolták korábbi elszigeteltségüket, és közös telepeket hoztak létre. E telepek lakói azonban hamar felhagytak az aszkéta életmóddal. Sokan közülük vándorolni kezdtek, szabados életet éltek, miközben eltartatták magukat a remeteközösséggel. Ezeket a visszaéléseket akarta megszüntetni Nursiai Szent Benedek (480–543), aki monte cassinói remetetelepén új szabályokat vezetett be. A vezetése alatt élő szerzeteseknek egyévi próbaidő után engedelmességi fogadalmat kellett tenniük, és arra is kötelezték magukat, hogy életfogytiglan a közösség tagjai maradnak, településüket nem hagyják el. A közösség élén az apát áll, akinek minden tag – fogadalma alapján – engedelmességgel tartozik. A Benedek által alapított közössé-

gek tagjai kezdetben közös imádsággal és kézművesmunkával foglalkoztak, később pedig a tudományokat is kezdték művelni. A telepek virágzásnak indultak, gyorsan elterjedtek az egész Nyugaton. A Benedek szabályai szerint élő szerzeteseket bencéseknek, közösségüket pedig bencés rendnek vagy Benedek-rendnek nevezték. Hasonló körülmények között, valamivel korábban, Keleten is létrejött egy nagy szerzetesi közösség Baziliosz szabályai szerint, ennek tagjait bazilitáknak nevezték el. Mindkét közösség jelentős szerepet játszott a kereszténység későbbi történetében, és napjainkban is sok tagot számlál. Bencések Magyarországon is működnek, és két gimnáziumot tartanak fenn.

Mi történt a kereszténységgel a nyugat-római birodalom bukása után?

A kereszténység a római birodalom nyugati területeinek az V. században történt felbomlása után új helyzet előtt állott. A belső erőtlenség és a külső barbár támadások következtében összeroppant nyugat-római birodalom területén számos barbár állam keletkezett. Az új államalakulatoknak érdekükben állott, hogy megnyerjék az akkor már nagy politikai és gazdasági hatalommal rendelkező nyugati püspökök – különösen a római püspök – támogatását. Ugyanakkor a nyugati kereszténységnek is érdekében állott, hogy szilárdan megalapozza jövőjét az átalakult nyugati területeken. A nyugat-római birodalom bukása után ugyanis a még századokig fennálló kelet-római császárság fő püspöke, a konstantinápolyi pátriárka igyekezett egyházi főhatalmát a nyugati területekre is kiterjeszteni. Hatalmi igénye alól a római püspök úgy próbált megszabadulni,

hogy befolyási körének növelésére nagyszabású térítő, missziós tevékenységbe kezdett a nyugati területeket meghódító germán népek között. A nyugati püspökök és az új királyságok közös érdeke volt tehát, hogy a kereszténység tért hódítson a nyugat-római birodalom utódállamainak a területén. Ezzel magyarázható a keresztény misszió gyors sikere a germán népek között.

Ugyanakkor fokozódtak az ellentétek a keleti és a nyugati kereszténység, a római püspök, azaz a pápa és a konstantinápolyi pátriárka között. Mindkettő az egész egyház fölötti főhatalmat követelte magának. A hatalmi versengés – amely mellé még hitbeli, egyházfegyelmi és szertartásbeli különbségek is járultak – a XI. század közepére nyílt szakításhoz vezetett. Ezzel két, egymástól független és önálló keresztény egyház jött létre: a nyugati vagy római katolikus és a keleti bizánci vagy ortodox egyház.

Milyen szerepet töltött be az egyház a középkorban?

A középkori feudalizmus viszonyai között az egyház, amely maga is hatalmas földbirtokokkal rendelkezett (a feudalizmus alapja a földtulajdon), szervesen beépült a feudális társadalmi rendbe, és szorosan összefonódott az állammal. Ezért nem is nézte közömbösen a középkori feudális államok fejlődését, hanem azok legfőbb szellemi támogatója és igazolója lett. Tanítása szerint a király „isten kegyelméből" uralkodik, a fennálló rend pedig isten örök törvényeire vezethető vissza, éppen ezért szent és sérthetetlen.

Emellett a kereszténység a középkorban bizonyos egységesítő szerepet is betöltött: az egységes vallás kötelékével egybekapcsolta nemcsak az egyes államok

alattvalóit, hanem a nyugat-római birodalom volt tartományai területén létrejött feudális királyságokat is. Egyidejűleg részt vállalt a kisebb közösségek (családok) és az egyes emberek életének a szervezésében és irányításában is. Az is köztudott, hogy az egyház, a kereszténység szerzetesi intézménye a középkorban jelentős szerepet töltött be a kulturális élet területén.

Hogy képzelték el a Keresztény Világbirodalmat?

Ez a „birodalom" tulajdonképpen soha nem jött létre. Igaz, körvonalait többször megrajzolták, harcoltak is megvalósulásáért, végeredményben azonban csak vágyálom maradt. A Keresztény Világbirodalomnak (Respublica Christiana) - amint azt többször megfogalmazták, s ahogy azt különösen VII. Gergely pápa (1073–1085) megálmodta - magába kell foglalnia az egész emberiséget. Magját a keresztény népek egyesülése alkotja, terjeszkedését a közös katonai vállalkozások – a keresztes háborúk – és a missziós tevékenység biztosítják. E birodalom egységének alapja a közös hit és a közös lelki vezető, a római pápa. Legnagyobb ellenségei pedig azok, akik a katolikus egyházon kívül állnak, így elsősorban a „pogányok" (a mohamedánok)

és az eretnekek (a Rómával szembeforduló keresztények).

Ennek a birodalomnak a pápa a legfőbb vezetője, egyetlen feje. Ő azonban kizárólagos hatalmából részt juttatott a császárnak is, rábízván a keresztény királyok és fejedelmek fölötti felügyeletet, a külső rend megtartását és az egyház fegyveres védelmét.

Az egyház a IX. század elejétől, a nyugati császári méltóság felújításától kezdve szüntelenül arra törekedett, hogy a császárral szemben diadalra vigye a pápa hatalmát. Ezt hosszú, több évszázadon át tartó harc révén („invesztitúraharc") el is érte. Kivette a császár kezéből a pápaválasztás irányítását és a főpapok kinevezésének a jogát. Ezzel az egyház, a pápaság a XI–XIII. század között elérte fénykorát, hatalma tetőpontjára jutott, és világuralmi tervekkel foglalkozott. Ám e világuralmat soha nem érte el, sőt a belső egység sem volt soha zavartalan. A keresztény közösség nyugalmát egyrészt a pápaság és a császárság meg-megújuló küzdelmei, másrészt pedig a fennálló társadalmi renddel és az azt igazoló egyházzal szembeforduló eretnekmozgalmak szüntelenül megzavarták.

Mik voltak a középkori kereszténység sajátosságai?

Annak következtében, hogy a kereszténység szervesen beépült a feudális társadalomba, számos új, a feudális viszonyokat tükröző sajátos vonást vett fel. Ez mindenekelőtt tanrendszerének fejlődésében figyelhető meg. A világról alkotott tanítása tulajdonképpen nem más, mint a feudális társadalom alá- és fölérendeltségi, személyi függőségi viszonyainak a világmindenségre való kivetítése. A világmindenség élén a mindenható isten áll, aki teremtette és fenntartja a világot, éppen ezért minden és mindenki tőle függ, engedelmességgel, hódolattal tartozik neki. Hatalmát nem egyedül gyakorolja: mint szentháromság (atya, fiú, szentlélek), mint háromszemélyű egy isten kormányozza a világot. Az atya királyként trónol a világ felett, csakúgy, mint a földi királyok, uralkodók, fejedelmek birodalmuk, hűbéreseik felett. A világ kormányzásából részt kap a fiú és a szentlélek is. A fiú az atya jobbján ül, és mint a világ bírája ítélkezik elevenek és holtak fölött, a szentlélek pedig az egyház lelke, éltetője, megszentelője s az egyes emberek üdvösségének a formálója is.

A szentháromság és a világ között azonban végtelen a távolság. E végtelen távolságot különféle rendű és rangú szellemi élőlények, a kilenc karra tagozódó angyalok töltik ki, akik részben az istenség közvetlen szolgái és magasztalói, részben pedig küldöttei, akik az emberekkel közlik isten akaratát, vagy éppen az embereket szolgálják (pl. az őrangyal). Ugyancsak az isten és a világ között helyezkedik el a szentek hatalmas galériája is. A szentek, akik földi életükkel nemcsak a mennyei dicsőséget érdemelték ki, hanem isten és az emberek különleges tiszteletét és megbecsülését is – szintén különféle rendeket alkotnak, és bizonyos rang-

sor szerint tagozódnak. Messze kiemelkedik közülük Mária, Jézus anyja, akinek tisztelete rendkívül népszerű volt az egész középkor folyamán. De a többi szentet is tisztelték, mert úgy gondolták, hogy közbenjárásuk, segítségük feltétlenül szükséges ahhoz, hogy isten meghallgassa az emberek imáját, teljesítse kérésüket, és haláluk után bebocsássa őket a mennyek országába.

Az égben lakozó lények világa alatt helyezkedik el a középkori elképzelés szerint az emberek világa, ahol természetesen ugyanolyan alá- és fölérendeltségi viszonyok érvényesülnek, mint az égi világban. Az emberek rangsora a császártól a jobbágyig természetes és szükségszerű. Az is magától értetődő, hogy az alacsonyabb rangú élőlények a magasabb rangúakért vannak, és hogy minden isten dicsőségére létezik. Az élettelen természet az élőt szolgálja, az élő és élettelen világ az emberért van, az ember pedig a szentek és angyalok alárendeltje, a szentek és angyalok pedig isten közvetlen és különleges szolgálatával vannak megbízva. Ennek az elvnek kell érvényesülnie az emberek világában, az emberi társadalomban is. A társadalmi tagozódás ranglétrájának alacsonyabb fokán álló a magasabb fokon állóért van, azt tartozik szolgálni. Ez isten akarata, ezen nem szabad, de nem is lehet változtatni. A mennyországba is csak az juthat, aki maradéktalanul teljesítette életében azokat a kötelezettségeket, amelyeket a társadalomban betöltött helye megszabott számára.

A középkori kereszténységben rendkívül nagy szerepe volt az egyháznak. Az ember a mennyei világgal, a szentekkel, angyalokkal és istennel nem teremthetett kapcsolatot, csak az egyház, a papság közvetítésével. De még a maga belső, lelkiismeretbeli ügyeit sem rendezhette az egyház nélkül, amely a gyónás révén törölte el az emberek bűneit, és békítette ki őket önmagukkal

és istennel. Még a halál után is szükség volt az egyházi közvetítésre, mert csak az az elhunyt juthatott a mennyországba, akiért az egyház imádkozott és misét mondott. Az egyháznak mérhetetlen befolyása szoros összefüggésben állt gazdasági hatalmával, amely hatalmas földbirtokain nyugodott.

Mi a skolasztika?

A középkori egyház sajátos hatalmi helyzetéből az is következett, hogy az antik kultúra bizonyos örökségének a megőrzésében, a tudományok művelésében és terjesztésében is kizárólagos szerepet játszott. A középkori keresztény tudományt nevezzük skolasztikának (az iskola jelentésű schola latin szóból).

A skolasztika figyelme mindenre kiterjedt, érdeklődése egyetemes jellegű volt. A felvetett problémákat spekulatív módszerekkel törekedett megoldani, az egyházi dogmák, a biblia és a korábbi nagy filozófusok tanítása alapján. Így a tapasztalatra, a kísérletezésre, a való világ megismerésére nem sok gondot fordított. Azokat az új felfedezéseket, amelyeket nem tudott a hagyományos tanítással megnyugtató módon összeegyeztetni, elutasította.

A skolasztika egyik legnagyobb problémája a hit és tudás viszonyával állott összefüggésben. Az egyházi tanítás szerint a hit, vagyis az istennek tulajdonított vallási, erkölcsi tanítások elfogadása az ember boldogságának legfontosabb feltétele. Kérdés azonban, hogy a hit mellett van-e valamilyen szerepe a tudásnak, a tudománynak is az ember életében. A skolasztika szerint a tudásnak, a tudománynak az a szerepe és a feladata, hogy előkészítse az embert a hitre, hogy a hitet ért

támadásokat a szellem fegyvereivel elhárítsa, és hogy a hitigazságokat filozófiai eszközökkel kifejtse.

A tudományok azonban gyakran nem mutatkoztak alkalmasnak a hit előkészítésére, mert azzal homlokegyenest ellentétes tanítást képviseltek. A skolasztika ezért arra vállalkozott, hogy a hit és a tudás összhangját megteremtse. Abból indul ki, hogy igazság csak egy lehet. Ezt az egyetlen igazságot közvetíti a hit, és ezt kutatja a tudomány is. De míg a hit a tévedhetetlen isten tekintélyére támaszkodik, addig a tudomány az emberek esendő és tévedésre hajló értelmén alapul. Ezért a hit biztos igazságokat közöl, míg a tudomány könnyen tévedhet. Ha tehát valamely kérdésben összeütközik egymással a hit és a tudás, a tudást kell kiigazítani a hit szerint, a tudományt kell alárendelni a hitnek. Ez a szemléletmód a tudományok fejlődésének legnagyobb akadályává vált.

Mi volt a céljuk az eretnekmozgalmaknak?

A középkor folyamán számos olyan vallási mozgalom keletkezett, amely szembefordult a katolikus egyházzal és tanításával. Élesen bírálta a főpapság és a szerzetesek fényűző életmódját, és tagadta, hogy a fennálló rend, a feudalizmus istennek tetsző, isten akarata szerinti lenne, ahogyan azt az egyháziak tanították. E mozgalmak képviselői az őskeresztény egyszerűséget és szegénységet eszményítették. Az antifeudális eretnekmozgalmak központjai a középkori városok voltak, amelyeknek kézművesei és kereskedői szüntelenül beleütköztek a feudális rend korlátaiba, ezért azt igazságtalannak, istenellenesnek tartották, olyannak, amelyet meg kell változtatni.

A legelterjedtebb antifeudális eretnekmozgalom a katharok („tisztá k") mozgalma volt, amely valószínűleg a Balkánon született meg a X. században, a XI. században azonban már Franciaországban is feltűnt, a XII. században pedig Itáliában is elterjedt. Legtöbb híve Dél-Franciaországban és Észak-Itáliában volt, ahol szinte minden városban működtek kisebb-nagyobb kathar gyülekezetek. Azt tanították, hogy két isten van, az egyik jó, a másik pedig rossz. A láthatatlan mennyei világot a jó isten teremtette, míg a látható, földi világot, annak társadalmát is, a gonosz isten hozta létre. Ez a világ, ez a társadalom tehát gonosz, rossz, igazságtalan. A jó isten nevében szembe kell szállni annak minden intézményével, így az egyházzal is.

Mi volt az inkvizíció?

Az inkvizíció éppen az antifeudális eretnekmozgalmak ellen jött létre a XIII. század első felében. Korábban is voltak olyan törvények, amelyek az eretnekeket, az egyház ellenségeit börtönnel, vagyonelkobzással, száműzetéssel vagy halállal sújtották. A XIII. században azonban az eretnekek felkutatását és megbüntetését az inkvizíció létrehozásával intézményesítették. Az inkvizítor feladata volt, hogy a gyanúsítottról megállapítsa, valóban eretnek-e. Akiről kiderült, hogy eretnek tanokat vallott, de megbánta, azt vezeklésnek vetették alá. Akinek megváltozásában kételkedtek, azt életfogytig tartó börtönre ítélték. Akik az eretnek tanok visszavonására nem voltak hajlandók, azokat átadták a világi hatóságnak, amely halállal, legtöbbször mágyán való elégetéssel büntette őket. Az inkvizíciós eljárások közben kínvallatást is alkalmaztak.

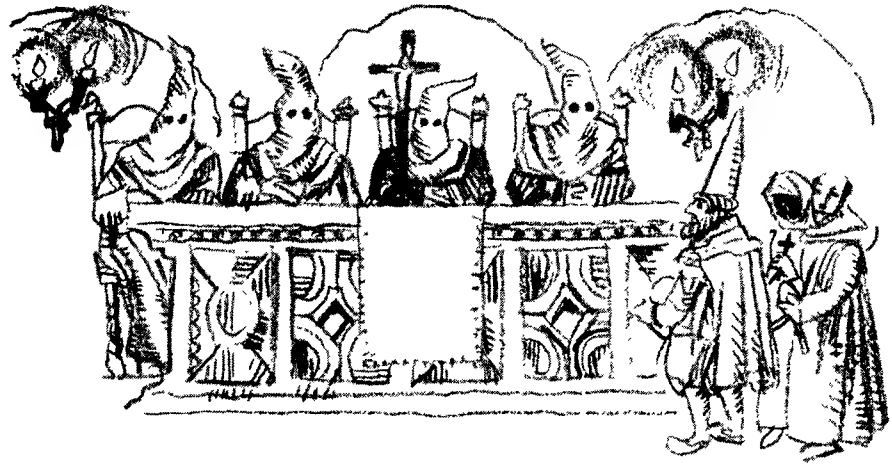

Jegyzék négy eretnek elégetésének költségeiről Carcassone-ban, 1323. április 24-én

Fahasábokért	55 sou 6 denier
Gallyakért	21 sou 3 denier
Szalmáért	2 sou 6 denier
Négy bitófáért	10 sou 9 denier
Az elítéltek akasztására való kötelekért	4 sou 7 denier
A hóhérnak 20 sou fejenként	80 sou
Összesen:	8 livre 14 sou 7 denier

Melyek a kolduló rendek?

Az egyház az antifeudális eretnekmozgalmakkal szemben nemcsak az inkvizíció szigorát és kegyetlenségét alkalmazta, hanem új típusú szerzetesrendeket is létrehívott, amelyek tagjai a nép között járva prédikációikkal vették fel a versenyt az eretnek prédikátorokkal. A két legnagyobb jelentőségre emelkedett kolduló rend a ferencesek és a domonkosok rendje. A ferenceseket

Assisi Szent Ferenc alapította, a Domonkos-rend alapítója Szent Domonkos volt. A két rend abban különbözött a korábban keletkezett bencés rendtől, hogy tagjai nem a kolostorok falai között élték le életüket, hanem kettesével-hármasával járták a falvakat és városokat, hirdetvén az egyház tanítását. Mivel pedig a nép nem szívesen fogadta a gazdag, pompás öltözetű papok és szerzetesek prédikációit, szegényes ruhába, szőrcsuhába öltöztek, mezítláb jártak, és koldulással tartották fenn életüket. Így a nép szívesebben hallgatta beszédeiket, sok esetben nem is tudták megkülönböztetni őket az eretnek tanítóktól. Ily módon a kolduló rend nagy szolgálatot tett az egyháznak az eretnekmozgalom elleni küzdelemben. A domonkosok ezenkívül az inkvizícióban is nagy szerepet játszottak. Mindkét rend tudományos tevékenységet is folytatott. Tagjai közül sokan az egyetemeken tanítottak, és széles körű irodalmi munkásságot is kifejtettek.

Milyen veszélyt jelentett a középkori kereszténységre az iszlám?

A kereszténységet, az egyházat és az úgynevezett Keresztény Világbirodalmat kívülről leginkább az iszlám fenyegette. Az iszlám i. sz. VII. században keletkezett

az Arab-félszigeten, a túlnyomórészt teve- és lótenyésztő nomád beduin törzsek körében, hamarosan azonban a kereszténységhez hasonló világvallás lett, amely híveinek előírta, hogy az igaz hitet erőszakos úton, fegyverrel is terjesszék. Még a VII. században meghódították Szíriát, Palesztinát, Egyiptomot, a VIII. században Afrika északi részét és Spanyolországot, a IX. században a Földközi-tenger szigeteit, a X. század elejére pedig Itália és Dél-Franciaország partvidékén is megvetették a lábukat. A meghódított területek lakói közül sokat lemészároltak, nagy részüket pedig erőszakkal a mohamedán hitre kényszerítették. Így aztán az iszlám által meghódított területek a kereszténység számára teljes mértékben elvesztek.

Hogyan védekezett a kereszténység az iszlám ellen?

Az iszlám hódításának a kereszténység a XI. századtól kezdődően a keresztes háborúkkal igyekezett gátat vetni. Az első keresztes hadjáratot 1096 nyarán indították meg. Ennek célja – az olasz kereskedővárosok érdekei mellett – Jeruzsálem, a Szentföld visszafoglalása volt. A pápák szégyenletes dolognak tartották, hogy a kereszténység szent helyei a pogány mohamedánok birtokában vannak, ezért amikor elég erősnek érezték magukat, megkezdték a Szentföld visszafoglalását. A sereg Magyarországon keresztül vonult Jeruzsálem felé, 1099-ben, kemény harcok árán el is foglalták a szent várost, és megalapították a jeruzsálemi királyságot és még három fejedelemséget.

A keresztesek ázsiai államai nem sokáig tudták tartani magukat. 1187-ben ismét elvesztették Jeruzsálemet, hiába szerveztek újabb keresztes hadjáratokat. Tragi-

kusan végződött az 1212-ben szervezett „gyermekek keresztes hadjárata" is. A gyermekek ezrével pusztultak el útközben, sokan pedig a rabszolgakereskedők kezébe kerültek. A török terjeszkedést csak kb. száz esztendeig tudták megakadályozni, később a törökök kiterjesztették hatalmukat egész Kelet-Európára.

Nagyobb sikereket ért el a kereszténység Nyugaton, ahol 1212-től csak a granadai királyság marad az iszlám hatalmában, de 1492-ben a keresztények azt is végleg elfoglalták.

Mi tulajdonképpen az iszlám?

Az iszlámot vagy muzulmán vallást Mohamed alapította a i. sz. VII. században, hogy összefogja az egymással ellenségeskedő arab törzseket a keresztények térítő tevékenysége és katonai fellépése ellen. Mohamed vallási tanításának a központja az a hit, hogy egy isten van – Allah –, akinek ő – Mohamed – a legfőbb prófétája. Allahon kívül léteznek más szellemi lények is, az angyalok és a gonosz szellemek (dzsinnek). Allah akaratát és tanítását a próféták közvetítik az emberekhez. Ilyen próféta volt Ábrahám, Mózes és Jézus is, közülük azonban magasan kiemelkedik ő, Mohamed, az utolsó és legnagyobb próféta.

Allah az embertől teljes engedelmességet kíván. S bár öröktől fogva elhatározta minden ember túlvilági sorsát, a halál után és a világ végén ítéletet tart. Akkor az iszlám hívei majd a boldog mennyországba jutnak, míg a hitetlenek (káfirok vagy gyaurok) a pokolba kerülnek.

Az iszlám híveinek naponta ötször, meghatározott módon imádkozniuk kell, feladatuk a jótékonykodás

és a szigorúan előírt böjt megtartása. A muzulmánnak életében legalább egyszer el kell zarándokolnia Mekkába, a Kába-kőhöz. Az iszlám szent könyve a Korán, amelyet Mohamed tanítványa foglalt írásba.

Milyen hatással volt a középkori keresztény világnézetre a reneszánsz?

A humanizmus és a reneszánsz a középkori aszketikus, világmegvető életszemléletre bomlasztólag hatott. Az emberek figyelme egyre inkább az evilági problémák felé fordult; a természet, az élet, a haza szeretete egyre nagyobb szerepet töltött be a reneszánsz kor embereinek a mindennapjaiban. Ezzel azonban együtt járt a túlvilági életnek, a lélek halhatatlanságának a kétségbevonása is. A reneszánsz korban sokan úgy látták, hogy az egyház a túlvilágról szóló tanításával – általában hitrendszerével és kultuszával – félrevezeti az embereket, és visszaél hiszékenységükkel. A legélesebben a természetfilozófia szállt szembe a hagyományos és elavult vallási dogmákkal, amikor a biblia földközpontú (geocentrikus) világképével szemben a napközpontú (heliocentrikus) világképet tanította, vagyis - helyesen

– azt állította, hogy a Föld kering a Nap körül, nem pedig a Nap a Föld körül, ahogy azt a Biblia tanítja. A reneszánsz kornak e kritikus magatartása érthetővé válik, ha arra gondolunk, hogy ebben az időszakban jelentek meg a tőkés termelés csírái. Az egyház és tanrendszere azonban a feudalizmust isteni eredetűnek tartotta, és így szentesítette. Természetes tehát, hogy mindazok – elsősorban a polgárság –, akiknek érdekében állt a tőkés fejlődés kibontakozása, szembefordultak a fejlődés legnagyobb gátjával, a feudalizmust görcsösen védelmező egyházzal.

Mi a huszitizmus?

Sem az inkvizíció, sem pedig az új típusú, koldulással és tanítással foglalkozó szerzetesek nem tudták az egyház és a feudalizmus bomlását megakadályozni. A XIV. században megindult erőteljesebb polgári jellegű fejlődés a feudalizmus növekvő válságát hozta magával. Ennek folyamatában ismét fellángoltak az eretnekmozgalmak, amelyek közül a legnagyobb jelentőségre Husz János (1369–1415) prágai egyetemi tanár mozgal-

ma, a huszitizmus emelkedett. Husz János egyházi reformot követelt, és az anyanyelvű, a cseh istentiszteletet akarta bevezetni a latin mise helyett. Ezzel a cseh kultúra fejlődését is elő akarta mozdítani. Prédikációiban a földesúri kizsákmányolás ellen is felemelte a szavát, és követelte a hatalmas egyházi birtokok felosztását. E tanaiért az éppen akkor ülésező konstanzi zsinat elé idézték, ahol ő a kapott menlevélben bízva meg is jelent. De az adott biztosíték ellenére elfogták, eretneknek nyilvánították, és 1415-ben máglyán megégették.

Husz János kivégzése egész Csehországban nagy felháborodást váltott ki: széles néprétegek, sőt a nemesség közül is sokan szakítottak a római egyházzal, és új gyülekezetekbe tömörültek. Közülük a mérsékeltebbek fő követelése az volt, hogy az istentiszteleten ne csak a papok áldozzanak két szín alatt, azaz kenyérrel és

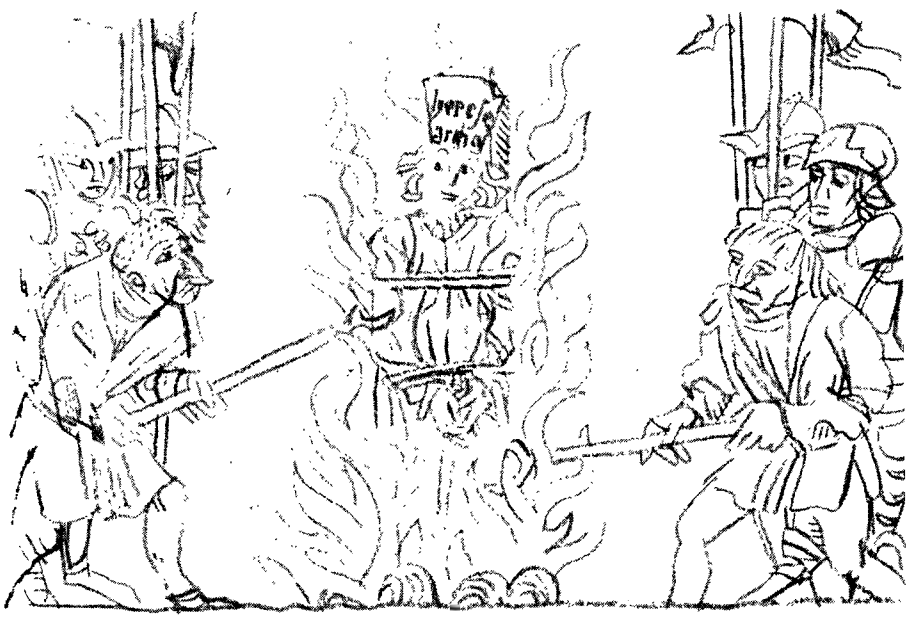

borral, hanem a híveket is részesítsék a kehely tartalmából. Ezért kelyheseknek hívták őket. E követeléssel azt akarták kifejezni, hogy nem tartják a papságot kiváltságosnak az istentiszteleten belül, ebből következik, hogy nem illetik meg őket kiváltságok az istentiszteleten kívül sem. Nincs jogcímük a hatalmas birtokokra. A husziták tehát az egyházi birtokok felosztását is követelték.

A huszita mozgalom másik iránya az alsóbb néprétegek, a parasztok, kézművesek és a jobbágyok érdekeit tartotta szem előtt. Ezért hívei a kelyheseknél lényegesen többet követeltek, így például a jobbágyság megszüntetését, a feudális rend eltörlését és a köztársasági államforma megteremtését tűzték ki célul maguk elé. Ennek az irányzatnak a híveit – központjukról, egy Tabor nevű helységről, „taboritáknak" nevezték. Vezérük Žižka, majd halála után Prokop volt.

A husziták ellen több keresztes hadjáratot is vezettek, de szekértáboraikat nem tudták meghódítani. Ekkor cselhez folyamodtak: engedményeket ígértek a kelyheseknek, akik ennek fejében hajlandók voltak a taboriták ellen fordulni. A taboriták ily módon nem tarthatták sokáig magukat: 1434-ben a kelyhesektől vereséget szenvedtek. A huszitizmus eszméi azonban nem szűntek meg ezzel, hanem elterjedtek az egész német birodalomban és Közép- és Kelet-Európában, így Magyarországon is, és számos felkelés eszmei ösztönzőivé váltak.

Mi volt a reformáció?

A reformáció az a XVI. században kibontakozó keresztény vallási mozgalom, amely a katolikus egyház megújítását, megreformálását tűzte célul maga elé. Európa minden országában, a társadalom minden rétegében

voltak olyanok, akik sürgették az egyházi reformot, látván a pápai udvar fényűzését, a püspöki székek betöltése körüli visszaéléseket, a papság és a szerzetesség nagy részének méltatlan életét és az egyházi kizsákmányolás fokozódását. Sokkal inkább érlelték azonban az egyházi reformot, egy új típusú kereszténység megteremtésének a szükségletét a megsokasodó polgári jellegű törekvések, amelyeknek ösztönzésére és eszmei kifejezésére a feudalizmus hivatalos vallása, a katolikus vallás és egyház nem lehetett alkalmas.

Hol indult meg a reformáció?

A reformáció mozgalma Németországból indult ki, ahol a feudális anarchia következtében a nép különösen ki volt szolgáltatva a kizsákmányoló főuraknak és a pápai zsarolásnak. Kirobbanására az adott alkalmat, hogy X. Leó pápa 1514-ben búcsút hirdetett a római Szent Péter-templom újjáépítésére. Ez azt jelentette, hogy mindazok, akik meghatározott ájtatossági gyakorlatot végeztek, és bizonyos összeget befizettek az újjáépítendő templom javára is, teljes búcsúban részesülhettek, azaz megszabadulhattak bűneik túlvilági büntetésétől. Ezt a búcsút a már elhunytaknak is megvásárolhatták. A feltételek teljesítéséért és a pénzösszeg lefizetésének az igazolásául a pápa úgynevezett búcsúcédulákat bocsátott ki. A búcsúcédulák árusítása ellen 1517-ben Luther Márton, ágoston-rendi szerzetes, wittenbergi egyetemi tanár emelte fel a szavát. Kétségbe vonta azt is, hogy a pápának joga vagy hatalma volna búcsú engedélyezésére és a bűnök megbocsátására. Luthert a pápa 1520-ban kiközösítette az egyházból, ő azonban a kiközösítő pápai iratot nyilvánosan elégette,

és kijelentette, hogy szakítani kíván az egyházzal. Luthert a császár (V. Károly) birodalmi átokkal sújtotta, amelynek következtében bárki elfoghatta és büntetlenül meg is ölhette.

A fejedelmek, akik nem nézték szívesen, hogy a pápa nagy haszonra tesz szert a búcsúárusítással az ő területeiken, korlátozta az ő lehetőségeiket, Luther Márton fellépését örömmel üdvözölték. Így történt, hogy a birodalmi átok következményétől Bölcs Frigyes szász választófejedelem mentette meg Luthert azzal, hogy Wartburg várában látszatfogságra vetette. Itt kezdte meg Luther a Biblia németre fordítását, amely fordítással megvetette a német irodalmi nyelv alapját. Tízhónapos wartburgi tartózkodása alatt megszerveződött azoknak a fejedelmeknek a tábora, akik szembehelyezkedtek a pápával és a császárral, így Luther elhagyhatta látszatfogságát, és hozzáfoghatott egyháza megszervezéséhez.

Mit tanít a lutheri egyház?

Luther egyházának, az evangélikus egyháznak legfőbb tanításai a következőkben tértek el a katolikus tanítástól:

Lutheri tanítás	*Katolikus tanítás*
Az emberi természet az eredeti bűn (azaz Ádám és Éva bűne) következtében teljesen megromlott.	Az emberi természet az eredeti bűn következtében csak rosszra hajló lett.
Az embernek nincs szabad akarata.	Az ember rendelkezik bizonyos korlátok között – szabad akarattal.
Az ember jó cselekedetei közömbösek a túlvilági üdvösség szempontjából, mert az egyedül a hit következménye, amely viszont isten ingyenes ajándéka.	A jó cselekedetek érdemszerzők, az üdvösség éppen a jó cselekedetek jutalma. Ezért az üdvösséghez nem elengendő a hit.
Csak két szentség van: a keresztség és az úrvacsora.	Hét szentség van: a keresztség, a bérmálás, az oltáriszentség (úrvacsora), a bűnbánat szentsége (gyónás), a betegek szentsége, az egyházi rend (papság) és a házasság.
Az úrvacsorában Jézus Krisztus jelen van valamiképpen, azonban csak a vétel (az áldozás) pillanatában.	Az oltáriszentségben Jézus Krisztus a kenyér és a bor külső színe alatt mindaddig jelen van, amíg a kenyér és a bor elemeire nem bomlik.
A hit egyedüli forrása a Biblia, amelynek egyetlen magyarázója isten, aki a Biblia minden olvasóját megvilágítja.	A hitnek a Biblia mellett van még egy forrása, ez az egyházi hagyomány. A Biblia hivatalos magyarázója az egyházi tanító hivatal.
Nincs szükség papságra, püspökökre, pápára: istennel mindenki közvetlenül kapcsolatot teremthet.	A papság (az egyházi hierarchia) istentől rendelt feladata az, hogy közvetítő legyen isten és az emberek között.

A lutheri eszmék a fejedelmek támogatásával gyorsan elterjedtek. A katolikusok és evangélikusok közötti háborúskodásoknak az 1555-ben megkötött vallásbéke vetett elvileg véget, amely kötelezővé tette mindkét vallás hívei számára, hogy egymással békében éljenek.

Kik voltak az anabaptisták?

Az anabaptisták vagy újrakeresztelők vallási mozgalma az elnyomott, szegény néprétegek körében keletkezett és vált népszerűvé. Az anabaptisták kezdetben békés eszközökkel tiltakoztak a feudális elnyomás ellen: várták – mint az őskeresztények – a közelinek hitt világvégét, amely után az elesettek számára boldog örökkévalóságot reméltek. Az anabaptisták gyülekezetét Münzer Tamás zwickaui katolikus pap harcos antifeudális eretnekmozgalommá fejlesztette. Ő a Luther által elindított reformáció feladatának a nép elnyomói ellen folytatott harcot tartotta. A fegyveres harc 1524-ben indult meg a pápa, a császár, a fejedelmek, a lovagok és az uzsorások ellen. A harc győzelmes megvívása után következik el a boldog messiási ország – gondolták –, ahol nem lesz sem egyházi, sem világi felsőbbség, nem lesz magántulajdon, az emberek vagyonközösségben élnek, egyformán dolgoznak, és a javakból is egyformán részesülnek. A harcot maga Münzer Tamás irányította, a küzdelem azonban elbukott, Münzer fogságba esett, és kivégezték.

Az anabaptisták szerették volna, ha a nagy tekintéllyel rendelkező Luther Márton áll mozgalmuk élére. Ő azonban kérésüket megtagadta, és nyíltan szembeszállt mind az anabaptistákkal, mind pedig a felkelő parasztokkal.

Az anabaptisták a paraszthábor leverése után szétszéledtek, és vallási közösségeik csak szórványokban maradtak fenn.

Hogyan jött létre a reformáció svájci irányzata, a kálvinizmus?

A Luther által elindított mozgalom természetszerűleg Svájcba is átterjedt. Élére előbb Zwingli Ulrik, majd Kálvin János állt. Kálvin Franciaországban kezdte reformátori működését, innen azonban kiűzték. Ekkor Bázelbe ment, ahol megfogalmazta és kiadta tanításának lényegét. Egyházi rendszerét és tanítását Genfben vezette be először 1541-ben.

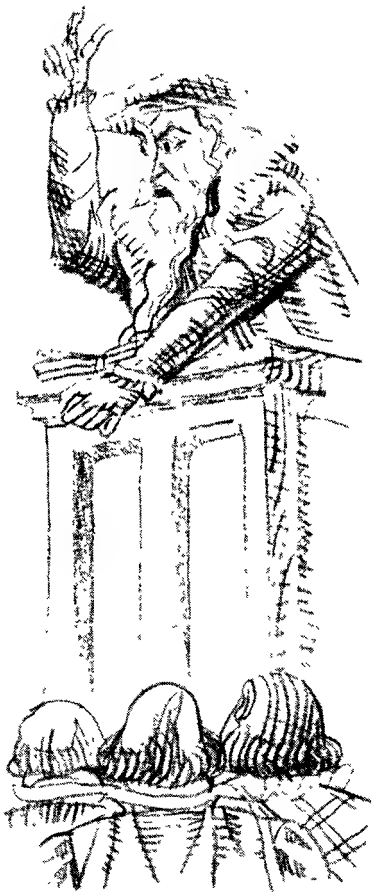

Kálvin tanrendszerének középpontjában az úgynevezett abszolút predesztináció áll, amely szerint isten minden embernek már a születése előtt eldöntötte túlvilági sorsát – üdvösségét vagy kárhozatát –, tekintet nélkül későbbi jó vagy rossz cselekedeteire. Egyháza köztársasági alapelveken épült fel: az egyházközösségek élén a presbiterek (a gazdagabb polgárokból álló választott elöljárók) állottak, akik nemcsak vallási ügyekkel foglalkoztak, hanem beleszóltak

a hívek magánéletébe is. Maga Kálvin diktátorként erkölcsi terror alatt tartotta Genf városát. Akik eltértek tanításától, azokat üldözte, így Servet Mihály spanyol orvost és természettudóst, aki kétségbe vonta a szentháromság tanát, halállal büntette.

A kálvini – református – egyház istentiszteletét az egyszerűség jellemezte: csak prédikációból, imádságból, éneklésből és úrvacsoraosztásból állt. Az úrvacsorában – a kálvini tanítás szerint – nincs jelen Krisztus, az csak emlékezteti a választottakat Krisztus halálára.

Kálvin tanítása szerint a népet elnyomó zsarnok eltávolítása vagy megölése nem bűn. Ezzel a kálvinizmus elvetette azt a középkori tanítást, hogy az uralkodó isten kegyelméből uralkodik, de egyúttal eszmei alapot teremtett a polgárság feudalizmusellenes küzdelmeihez is. A középkori egyházi felfogással szemben azt is tanította, hogy a kamatszedés megengedett, a kereskedelmi tevékenység üdvös dolog, a gazdasági életben elért egyéni siker pedig a kiválasztottság jele lehet.

Milyen társadalmi érdekek fejeződtek ki a reformáció irányzataiban?

A reformáció három fő irányzata – a lutheri, a kálvini és az anabaptista irányzat – nemcsak a hittételekben, az egyházfegyelemben és egyházi szervezetben tért el egymástól, hanem főleg abban, hogy melyik társadalmi osztálynak az érdekeit képviselték és fejezték ki vallási formában. A lutheri egyház már létrejöttekor a fejedelmek támogatását élvezte, a feudális urak irányítása alá került, a feudális érdekek és mérsékelt polgári reformok szolgálatába állott. Az anabaptisták a legalsó néprétegek, a parasztok, a városi nincstelenek és kézművesek

vágyait és törekvéseit fejezték ki. (Ez volt a reformáció népi irányzata.) A kálvini egyház mind tanításával, mind pedig demokratikus szervezetével a polgárság gondolkodásának felelt meg legjobban, és a polgárság törekvéseihez adott vallási-eszmei ösztönzést. Mivel az anabaptisták népi irányzatát vérbe fojtották, a kálvini egyházhoz csatlakoztak az alsóbb néprétegek is, mindazok, akik a fennálló renddel szemben foglaltak állást. Vonzotta a kálvini reformáció a feudális urak közül is azokat, akiknek érdekeik ütköztek a pápai és a császári kizsákmányolás érdekeivel. Ily módon a kálvini reformáció a társadalom minden osztálya és rétege számára alkalmas vallásnak bizonyult – ezzel magyarázható gyors terjedése, a vezető szerepet azonban a polgárság ragadta magához benne. Ezért lehetett az angol és a németalföldi polgári forradalom eszmei ösztönzője.

Mi az ellenreformáció?

A reformáció rohamos térhódítását a katolikus egyház nem sokáig nézte tétlenül. 1545-ben összeült a tridenti zsinat, amely rendet teremtett az egyházon belül, és megszabta a katolikus egyház jövőbeli feladatait. Mindenekelőtt megvitatta azokat a hittételeket, amelyeket a reformált egyházak megtámadtak. Az e tételekről hozott határozatok védelmezik a korábbi katolikus tanítást, és elítélik a reformátorok által képviselt tanokat. A zsinat foglalkozott egyházfegyelmi kérdésekkel is. Számos visszaélést megszüntetett, így például eltörölte a búcsúcédulák árusítását, fegyelmezett életmódot követelt a papoktól és a szerzetesektől, papnevelő intézetek felállítását rendelte el, amelyeknek megszabta tanulmányi és nevelési rendjét stb.

A reformált egyházak nem fogadták el a zsinat határozatait. Ezzel a katolikus egyház és a különféle reformált egyházak között a szakadás véglegessé vált. A zsinat egyben megteremtette azokat az alapokat, amelyekről szervezett harcot lehetett folytatni az újonnan alakult egyházak ellen. A reformáció tanterjedésének a megakadályozására újjászervezték az inkvizíciót is.

Kik a jezsuiták?

Az ellenreformáció céljait a legkövetkezetesebben a jezsuiták („Jézus társasága") szerzetesrendje igyekezett megvalósítani. A rendet Loyola Ignác spanyol nemes alapította 1540-ben azzal a céllal, hogy a pápa fennhatósága alatt egyesítse az egész világot. Ezért a rend tagjai a pápa parancsának feltétel nélküli engedelmességet fogadnak. A rend tagjait szigorú fegyelemre kötelezték, és alapos tudományos képzésben részesítették. A jezsuiták különösen az ifjúság és a vezető réteg meghódítását tartották fontos feladatuknak. Ezért iskolákat alapítottak, és igyekeztek az uralkodók befolyásán keresztül a politikai élet irányításában is szerepet játszani. A jezsuiták jelentős szerepet vállaltak az Európán kívüli missziós tevékenységben is.

Milyen hatással voltak a valláskritikára a polgári forradalmak?

Mivel a kereszténység a középkorban a legszorosabban összefonódott a feudális renddel, nyilvánvaló, hogy mindazoknak, akik a feudalizmus megdöntését és az új, tőkés vagy polgári társadalom megteremtését tűzték ki célul maguk elé – illetve akik e társadalom megteremtésében érdekeltek voltak –, szembekerültek előbb-utóbb az egyházzal is, a feudális rend védelmezőjével. Ezért robbant ki a reformáció is a XVI. században, hogy az új viszonyoknak megfelelőbb, a polgári igényekhez jobban alkalmazkodó kereszténységet teremtsen. Ám a polgári gondolkodók között akadtak olyanok is, akik a vallás és a kereszténység minden formáját – így annak reformált változatát is – elutasították. A korai polgárság valláskritikája Franciaországban magas szintre emelkedett a XVIII. században. A francia felvilágosítók úgy gondolták, hogy a vallás a tudatlanság terméke. Ezért könnyen meg is szüntethető: a tudás terjedésével egyre kevesebben fogadják el a vallás titokzatos és tudományosan nem igazolható tanításait. Noha e felfogásukkal nem sikerült feltárniuk a vallás lényegét és leküzdésének módját sem, mégis nagy jelentőségű a tevékenységük, mert a vallás társadalmi szerepére irányították a figyelmet. Azt tanították ugyanis, hogy a vallást – amely szerintük a tudatlanság és ostobaság terméke – a feudális uralkodó osztály saját hatalmi érdekeinek a szolgálatába állította, és a tömegek féken tartására használta fel.

Milyen szerepe volt a valláskritikában a marxizmusnak?

Mindazok az értékes gondolatok, amelyek az emberiség történetének megelőző szakaszában a vallással kapcsolatosan felmerültek, a marxizmusban betetőződnek, és új vonásokkal is gazdagodnak. Marx és Engels a forradalmi munkásmozgalom ideológusai és vezetői, a kizsákmányoló társadalom elleni megalkuvás nélküli harcukban szembekerültek a kizsákmányoló társadalom legfőbb szentesítőjével, a vallással és annak intézményeivel. Eközben megvetették a modern valláskritika alapját, feltárták a vallás igazi okát, és megjelölték leküzdésének módját is. A vallás okát az emberiség egész eddigi története folyamán a társadalom meglevő ellentmondásosságában jelölik meg. A társadalom belső ellentmondásai gátolják meg az embert abban, hogy teljes értékűvé fejlessze magát. Ezért az ember a társadalmon „kívül", a természet és társadalom „fölött", a vallásban keresi önmagát. Ha a társadalom ellentmondásait forradalmi módon megszüntetjük, elhárulnak az ember, a társadalom elől azok az akadályok, amelyek korábban a vallást szülték és fenntartották, következésképpen megszűnik maga a vallás is. Igaz, nem automatikusan, hanem az emberek tudatának a formálása révén. A marxista valláskritika célja tehát mindenekelőtt olyan társadalmi viszonyok megteremtése, amelynek keretei között a vallási kiegészítés fölöslegessé válik.

Hogyan alakult Európa vallási térképe?

A reformáció megindulása után hatalmas területek szakadtak el a katolikus egyháztól, és egész országok váltak protestánssá. A fejlett tőkés országok – Franciaország kivételével – mindenütt protestánsokká lettek. Az ellenreformáció – mint láttuk – igyekezett gátat vetni az új tanok további terjedésének, sőt a reformációhoz csatlakozott területek visszahódításához is hozzáfogott. Az ellenreformáció mindenütt élvezte a feudális uralkodó osztály támogatását, és a Habsburgok hatalmi törekvéseivel is összefonódott. Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában a reformációs kísérleteket már csírájában elfojtották, Franciaországban pedig az évtizedekig tartó vallásháborúk után véres kegyetlenséggel akadályozták meg a reformáció megerősödését. Németalföld francia és flamand vidékei katolikusok maradtak, míg a holland részen nem tudott az ellenreformáció sikereket elérni. A brit szigeteken – ahol 1534-ben a pápától független angol (anglikán) egyház jött létre, majd a reformáció kálvini irányzata is tért hódított – hatalmi eszközökkel akadályozták meg a katolikus vallás behatolását, az Írországban élő katolikusokat pedig kegyetlenül üldözték. Európa és Németország északi részei protestánsok lettek és maradtak, míg Németország déli és nyugati területein, az osztrák Habsburgok örökös tartományaiban és a magyar királyság területén visszaállították a katolikus vallás egyeduralmát. (Erdélyben és a török hódoltság területén az ellenreformáció csak később bontakozott ki, és nem is járt teljes sikerrel.) Svájc egyes területein is sikerült megerősíteni a katolikus egyház uralmát. Lengyelországban – ahol az ellenreformáció a XVII. században indult meg – a katolicizmus lett úrrá.

A MODERN EMBER ÉS A VALLÁS

Áttekintettük a vallás keletkezését, fejlődésének törvényszerűségeit, fő megjelenési formáit, a társadalom életében betöltött szerepét és szerteágazó tanításait. Mindezzel kapcsolatban sok kérdést feltettünk és meg is válaszoltunk. Ám már az eddigi kérdések és válaszok mögött is ott bujkált az a legfontosabb kérdés, hogy milyen szerepet tölt be a vallás napjainkban, és hogyan vélekedjék a modern ember a vallásról.

Aki korszerű világnézetet akar kialakítani magában, aki helyesen akar eligazodni a világban - és az emberek között is -, annak a vallás és a modern ember viszonyát érintő kérdéseket is át kell gondolnia.

Mi a vallások fő jellemzője a legújabb időkben?

A világnézeti fejlődés jelenlegi helyzetére a vallástól való tömeges elfordulás jellemző, amely világméretekben és minden vallással kapcsolatban megfigyelhető. Ez a folyamat már a múlt század végén erőteljesen megindult, napjainkra azonban olyan méreteket öltött, hogy sokan - még a vallás képviselői is - a vallás agonizálásáról beszélnek. A hagyományos vallásoktól való elfordulás a munkásosztály és az ifjúság körében a legnagyobb méretű, de a vallási közömbösség fokozatosan elérte az értelmiségi rétegeket is. Ha az egész emberiség vallási statisztikájára vetünk egy pillantást, akkor fel kell arra is figyelnünk, hogy a nyilvántartott (de nem

egészen biztosan gyakorló) katolikusok számaránya az utóbbi években 18%-ról 16%-ra csökkent, a keresztény egyházak csökkenő irányt mutató lélekszáma pedig nem éri el a Föld lakosságának egyharmadát.

Mi idézte elő a vallás válságát?

A vallás válságának okaiként joggal szokták felsorolni a rohamos iparosodást, a városiasodást, a tudományok és a technika fejlődését, a tudományos gondolkodás széles körű elterjedését, hiszen mindezek valóban bomlasztólag hatnak a korábbi vallásos szemléletmódra. Mindezeknél sokkal inkább elmélyítette azonban a vallás válságát a szocializmus győzelme a világ jelentős részében. Ennek következtében ugyanis növekedett a néptömegek társadalmi tudatossága, és világméretekben megerősödtek a haladó erők. A tömegek társadalmi tevékenységének növekedésével arányosan növekszik a dolgozó ember öntudata, saját erejébe vetett hite, következésképpen egyre inkább háttérbe szorulnak azok a vallási elképzelések, amelyek az ember kiszolgáltatott helyzetéből táplálkoztak.

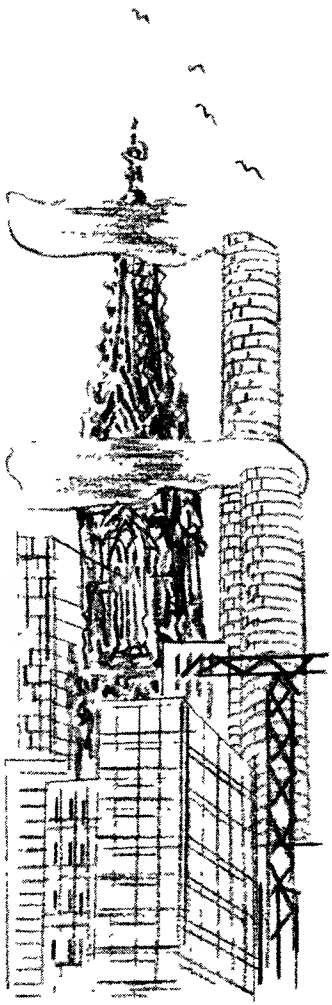

A vallások képviselői miben látják a válság okát?

Természetesen a különféle vallások és egyházak is keresik a válság okait. Abban reménykednek, hogy ha sikerül a válságot előidéző tényezőket feltárniuk, akkor lehetőségük nyílik a vallástól való elfordulás folyamatának a megállítására, sőt a vallás megújítására és elmélyítésére is. Az egyházak képviselői a vallás jelenlegi válságának három okát jelölik meg: a régi hit és a modern tudományok szembeszökő összeütközését, a földi világ problémái iránti érdeklődés növekedését és a marxizmus térhódítását. Kétségtelen, hogy mindezek a vallástól való tömeges elfordulásnak valóságos tényezői. Önmagukban azonban, a fentebb mondottak figyelmen kívül hagyásával, nem adják elégséges magyarázatát a vallás válságának.

Mit értenek a hit és a tudás összeütközésén?

A vallástól való elfordulás legfőbb oka az – tanítják –, hogy a hagyományos hittételek és a rohamosan fejlődő modern tudományok eredményei ellentétbe kerültek egymással. Mivel napjainkban az emberek általános műveltsége és ismeretanyaga világviszonylatban sokat növekedett, ez az összeütközés széles rétegekben megingatta az ősi hitet. Az emberek ugyanis ma már nem szívesen fogadnak vagy hisznek el olyan vallási tanítást, amely ellentétben áll a tudományok bizonyított eredményeivel. Korábban a tudományos eredményeket a Biblia ítélőszéke elé állították: csak olyan tudományos tételnek lehetett létjogosultsága, amely nem mondott ellent a Biblia és az egyház tanításának. Napjainkban azonban fordított a helyzet. Az emberek csak azt hiszik

el a Bibliából és a hittételek közül, ami összhangban áll a tudományok legújabb eredményeivel. S ha azt kell tapasztalniuk, hogy ilyen egyre kevesebb található, sőt éppen a leglényegesebb hittételek és bibliai tanítások állnak leginkább ellentétben a tudománnyal, kiábrándulnak vallásukból, és ateistákká válnak.

Hogyan próbálják felszámolni a hit és a tudomány konfliktusát?

A hagyományos hittételek és a modern tudományos eredmények között fennálló ellentétek felszámolására az egyházak teológusai részéről nagyon sok kísérlet történt. A kísérletek egyik csoportja abból az alapelvből indul ki, hogy a hagyományos hittételek és a modern tudományos eredmények között lehetséges és szükséges összhangot teremteni. Megoszlanak azonban a vélemények abban, hogy ezt az összhangot a tudomány vagy a hit előtérbe állításával kell-e megvalósítani. Az ugyanis kétségtelennek látszik, hogy a kettő közül valamelyiknek engednie kell. A kísérletek másik csoportja azt állítja, hogy a tudomány és a hit között nem lehetséges és nem is szükséges összhangot teremteni. Ezek egymástól oly mértékben különböző dolgok, hogy köztük sem összeütközés, sem pedig megegyezés nem jöhet létre.

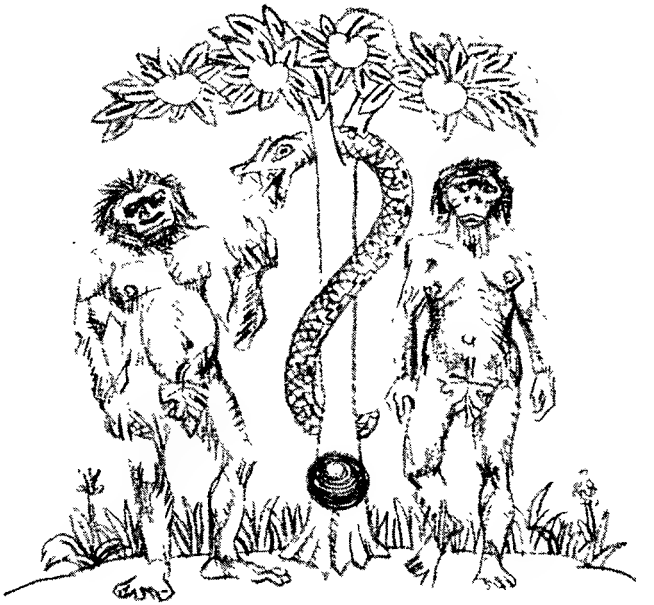

Hogy képzelik el a hit és a tudás összehangolását a hit vezetésével?

Abból indulnak ki, hogy a hit és a tudás ugyanannak az igazságnak a meghódítását tűzi ki maga elé, és mindkettő ugyanazon igazságról közöl ismereteket. Ha pedig ez így van, akkor a kettő nem ütközhet össze egymással. Mivel a tudás a gyönge és botladozó emberi értelem tevékenységének a következménye, amely könnyen téved, a hit pedig a tévedhetetlen isten adománya, nyilvánvaló, hogy ha valahol eltér a hit a tudástól, a tudást kell hozzáigazítani a hithez, mint magasabb rendű és biztos ismerethez. Ha a Bibliában az áll, hogy az egész emberiség az úgynevezett ősszülőktől, azaz Ádámtól és Évától származik, őket pedig isten teremtette, a tudomány pedig azt tanítja, hogy az emberi nem az állatvilágból való leszármazás útján jött létre, akkor ezt az egymásnak ellentmondó két tanítást úgy

kell összehangolni, hogy a Biblia tanítása ne szenvedjen csorbát. Eszerint Ádámnak, az első férfinak a teste származhat az állatvilágból, lelket azonban – mikor alkalmassá vált arra, hogy emberré legyen – isten lehelt belé. Mivel a Biblia arról is beszél, hogy az első asszonyt isten a férfi oldalából hozta létre, az asszonyra még a test szerinti leszármazás elmélete sem alkalmazható. A tudomány és a vallás ilyenfajta összeegyeztetésének a kísérlete nem oszlathatja el a kételyeket, sőt még tovább mélyíti az ellentéteket.

Hogyan képzelik el a hit és tudás összeegyeztetését a tudomány elsőbbségével?

Ilyen irányú kísérletek csak a legutóbbi időben keletkeztek, és kezdetben a hivatalos egyházi hatóságok ellenállásába ütköztek. Ma már azonban – a vallás válságának mélyülésével – egyre népszerűbbé lesznek. Eszerint ha valahol nyilvánvaló ellentmondás van egy biztos tudományos eredmény és valamely hittétel között, akkor a hittételt újra kell értelmezni, esetleg el is kell hagyni, és a tudományos eredmény alapján kell a kérdésben dönteni. Ha tehát ellentmondás van a bibliai teremtésmítosz és a leszármazás tana között, akkor a bibliai tanítást nem szabad szó szerint értelmezni. Ebben az esetben az Ádám–Éváról szóló elbeszélések nem lehetnek a hit tartozékai. S ha mögöttük rejlenek olyan tanítások, amelyek szembeszökően nem ütköznek össze egy tudományos tétellel sem, akkor azokat is új alapokra kell helyezni. A hittételek azt tanítják, hogy az egész emberiség bűnös, mégpedig azért, mert mindenki az első bűnt elkövető ősszülők leszármazottja. Igaz az – mondják ennek az irányzatnak a hívei –,

hogy az egész emberiség bűnös, de nem azért, mert mindenki Ádám és Éva gyermeke (ez ellentmondásban állna a tudománnyal), hanem valamilyen más, általunk ismeretlen okból kifolyólag. A hit és a tudás ilyen egyeztetési kísérletei éppen a nagyon vallásos emberek körében keltenek visszatetszést, akik nem szívesen szakítanak ősi hagyományaikkal és a régi tanításokkal. Ezzel – úgy vélik – azt ismernék csak el, hogy eddig „rosszul" hittek. De hátha azok hisznek vagy tanítanak „rosszul", akik ilyen és hasonló új magyarázatát adják a bibliának és a hittételeknek. E kísérletek tehát, eredeti céljukkal ellentétben, tovább mélyítik a hitbeli válságot.

Mit tanítanak azok a teológusok, akik nem tartják szükségesnek a hit és a tudomány összeegyeztetését?

Azt, hogy kétféle igazság létezik, a hit és a tudomány igazsága. Ezért igaz lehet az is, amit a vallások, és az is, amit a tudományok tanítanak. A hívő ember például elfogadja mint vallási igazságot az Ádám–Éva mítoszt, de elfogadja mint tudományos igazságot a leszármazás, az evolúció tanát is. Ezzel a megoldással a vallás tanítását egyszer s mindenkorra ki akarják vonni a tudomány ellenőrzése alól, hogy gyökeresen megoldják a hit és a tudás problémáját. Ám úgy tűnik, hogy éppen ezek az értelmi megfontolással ellenkező magyarázatok keltik a legnagyobb kételyt az értelmét egyre inkább kiművelő modern emberben.

Hogyan próbálják áthidalni az emberek evilági érdeklődését és a vallások túlvilágról szóló tanítását?

A modern ember szociális beállítottságú, aki nem nyugszik meg abban, hogy a földi szenvedések és igazságtalanságok majd a túlvilágon megszűnnek és kiegyenlítődnek, hanem arra törekszik, hogy ezen a földön biztosítsa jövőjét. A vallások ezzel szemben – legalábbis a korábbi időben – az emberek figyelmét végső soron a túlvilágra irányították, és a földi törekvéseket a túlvilági céloknak rendelték alá. Ez az egyházi szociológusok tanúsága szerint sok embert fordított el a vallástól. Azt javasolják tehát, hogy a vallások ne legyenek közömbösek az emberek mindennapi problémái iránt, ne forduljanak el a társadalmi kérdésektől sem, hanem vegyenek részt azok megoldásában. Ez az oka annak, hogy az egyházakon belül egyre több társadalmilag haladónak minősíthető törekvéssel lehet találkozni napjainkban.

Hogy viszonyulnak a vallások a marxizmus tanításához?

Az egyházak képviselői közül sokan úgy értékelik a marxizmust, mint a vallás legveszélyesebb ellenfelét. Korábban is voltak olyan filozófiai rendszerek és tanítások, amelyek szembefordultak a vallással, azok azonban általában csak szűk kis körben terjedtek, és nem tudták a társadalom minden rétegét áthatni. Ezért komoly veszélyt nem is jelentettek a vallásra nézve. A marxizmus azonban nem „zártkörű" elmélet és filozófia, hanem éppen a tömegeknek, a társadalom széles rétegeinek nyújt világnézeti eligazodást, méghozzá tu-

dományos, tehát ateista alapon. Ily módon a vallás veszedelmes vetélytársává lett, eddig ugyanis csak a vallás tudott hasonló célokat kitűzni és megvalósítani. Ezért születtek olyan javaslatok az egyházakon belül, hogy tűzzel-vassal harcolni kell a marxizmus ellen. Ma már e harctól egyre kevesebben várnak sikert. Inkább úgy vélik, hogy a marxizmus is, meg a vallás is hosszú ideig (szerintük, amíg csak a világ fennáll) egymás mellett fog élni és létezni. Ezért, bár az ellentéteket nem szabad elhallgatni, sőt a harcot sem szabad feladni, egyidejűleg keresni kell a jövő építésével kapcsolatosan a közös cselekvés lehetőségét. Ez a gondolat nem új; a marxisták már régen javasolták, és ma is támogatják.

A vallás válsága nem jelenti-e az erkölcs válságát is?

Valóban, még napjainkban is gyakran hallani ilyen vagy ehhez hasonló kérdéseket; sokan mondják, hogy vallás nélkül nincsen erkölcs. Alig néhány évtizeddel ezelőtt még általános volt az a felfogás, hogy a vallás nélküli, ateista ember csak bűnös és gonosz lehet, hogy az „istentelenség" egyet jelent az erkölcstelenséggel. Az emberek Platón ókori filozófus nyomán úgy vélték, hogy az ateizmus a lélek betegsége, s magukévá tették Augustinus ókeresztény egyházatya tanítását, amely szerint „aki elvesztette hitét, előbb elvesztette ártatlanságát". Még a francia felvilágosodás képviselője, Rousseau is értetlenül állt egy-egy ateista gondolkodó erkölcsös élete előtt, és megbotránkozott a kiváló jellembeli tulajdonságokkal rendelkező filozófusnak, Holbachnak ateizmusán. Ma azonban már egyre többen ismerik el a vallásos emberek közül, hogy isten nélkül is lehet erkölcsös és tartalmas életet élni. Mi természetesen még

ennél is többet állítunk. Azt, hogy az igazán erkölcsös élet csak a vallástól függetlenül képzelhető el. Ugyanakkor nem kételkedünk azoknak az embereknek az erkölcsösségében, akik bár vallásosak, egyértelműen részt vesznek a szocializmus felépítésének programjában, rendezett családi életet élnek, becsületesen dolgoznak.

Milyen kapcsolatban van egymással a vallás és az erkölcs?

Azt tapasztaljuk, hogy az őstársadalomban vallás és erkölcs között nem volt szoros kapcsolat, hogy a vallásnak nem kellett az erkölcsöt szentesítenie. Ez természetes is, hiszen az ősközösségben, ami „jó" volt az egyén számára, az jó volt a közösségnek is és viszont. A helyzet azonban e tekintetben is gyökeresen megváltozott az osztályviszonyok létrejöttének következtében. A társadalom kettészakadása, elnyomókra és elnyomottakra tagozódása után a „jó" már nem mindenki, hanem csak egy szűk kis elnyomó réteg számára azonos érdek. Az emberek osztályhelyzetükből adódóan más és más dolgokat tartanak jónak vagy rossznak. Adott viszonyok közt azonban egy adott osztály vagy réteg javát az egész társadalomnak – az ellentétes érdekű osztálynak is – jónak kell tartani. Ez azonban nem történhet másként, csak úgy, ha az erkölcsi törvényeket egy világon kívüli lénytől, istentől eredeztetik, aki látszólag az egyéni és osztályérdekektől függetlenül szabja meg, hogy mi a jó és mi a rossz, s aki majd a jóért a túlvilágon meg is fog fizetni (hiszen itt a földön csak kevesek nyerik el a jó jutalmát). Mindebből az következik, hogy mihelyt kirajzolódnak az emberiség előtt egy olyan társadalomnak a körvonalai, ahol az egyes ember és a

közösség érdekei összhangba kerülnek egymással, szükségtelenné válik az erkölcsi követelmények isteni eredeztetése és a túlvilág szentesítése. Ezért van az, hogy nálunk, a szocializmus építésének viszonyai között egyre kevesebben vannak, akik istenre hivatkozva teszik a jót, és a túlvilági büntetéstől félve kerülik a rosszat.

Ez azt jelenti, hogy a vallási erkölcs osztályérdekek szolgálatában áll?

Az osztálytársadalom viszonyai között – láttuk – a különböző osztályokhoz tartozó emberek érdekei eltérőek, ezért különböző dolgokat tekintenek jónak vagy rossznak, azaz nem egységes a cselekedetek megítélése. Ugyanakkor igénylik, hogy cselekedeteiknek, erkölcsi életüknek közös mércéje legyen. E közös mércét – amely az osztálytársadalomból hiányzik – a vallásban, a vallási erkölcsben vélik megtalálni. Ám a vallás is csak látszólag nyújt általános, mindenki számára egyformán érvényes, osztályok feletti mértéket, a valóságban inkább arra nyújt lehetőséget, hogy a különböző osztályok a saját erkölcsüket mindenki számára kötelező érvényű, isteni eredetű követelményként állítsák be.

Jó példa erre a szenvedésnek, a nyomornak – amely osztályviszonyok között az emberiség nagy többsége számára elkerülhetetlennek tűnik – valláserkölcsi értékelése. A földi szenvedést a vallási erkölcs nem tekinti rossznak, hanem éppen a túlvilági boldogság elnyerésének az eszközét látja benne. Minél többet és türelmesebben szenved az ember a földön, annál nagyobb lesz a boldogsága a mennyben. „...hogy asztalra való kenyér legyen a búzából, learatják, cséplik, szórják, da-

gasztják, szakasztják, kemencében sütik... hasonlóképpen cselekszik Isten; akiket a mennyország vendégségére rendelt, azokat e földön csapásokkal gyalulja, sanyargatásokkal készíti a boldogságra" (Pázmány Péter).

Nyilvánvaló, hogy ez a felfogás, amely a szenvedést megváltoztathatatlannak és a túlvilági boldogság forrásának tartja, végső soron a kizsákmányoló osztályok érdekeit fejezi ki. Az elnyomottak viszont azzal, hogy a földi örömöket megvetik, minden rossz forrásának tekintik a javakban való dúskálást, a gazdagságot – amelyből egyébként úgysem részesülhetnek –, tulajdonképpen a kizsákmányolók életmódja és erkölcse ellen tiltakoznak. Vagyis bármelyik felfogást tekintjük is, osztályszempontok érvényesülésére bukkanunk.

A tízparancsolat sem örök és osztályok fölötti erkölcsi előírásokat tartalmaz?

Első látszatra úgy tűnik, hogy vannak a vallási erkölcsnek olyan parancsai is, amelyek általános, minden osztály felett álló, minden időben érvényes erkölcsi követelményeket tartalmaznak, mint például a tízparancsolat előírásai.

A gondosabb vizsgálat azonban azt mutatja, hogy az általánosnak tetsző erkölcsi előírások, így a tízparancsolat egy része is közvetlen osztályérdekeket fejez ki az osztálytársadalomban. Így pl. a „Ne lopj!" (7.) vagy a „Felebarátodtól semmit ne kívánj, ami az övé!" (10.) parancs osztályviszonyok között nyíltan a magántulajdont védelmezi, hiszen csak annak a javait lehet megkívánni, illetve ellopni, aki rendelkezik bizonyos javakkal, s akinek éppen ezért nem kell azok után vágyódnia.

Az általánosnak tetsző parancsok másik részéről pedig azt kell mondanunk, hogy azokat bizonyos osztályérdekeknek megfelelően értelmezték a történelem folyamán. A tízparancsolat előírja: „Imádd az Istenséget!" (1-4.) Ám ez a parancs nem „általában" az isten tiszteletét írja elő az értelmezések szerint, hanem egy meghatározott uralkodó osztály állami istenének vagy isteneinek a kizárólagos kultuszát követeli. Aki más istent imádna, vagy – a próféták szavaival – „idegen istenek után sántikálna", annak súlyosan, gyakran halállal kell bűnhődnie – s ez esetben érvényét veszti a „Ne ölj!" (5.) parancsolat is.

Jegyezzük meg azt is, hogy ezekben az általánosnak tűnő vallási erkölcsi előírásokban (pl. a tízparancsolatban) az embereknek egy erkölcsös, igazságos társadalom utáni vágya is tükröződik, amelynek a megvalósulását éppen ezeknek az előírásoknak a betartásától remélik.

Hogy viszonyul a vallási erkölcs a társadalomhoz?

A vallási erkölcs azt tanítja, hogy az ember minden cselekedetének végső soron a túlvilágra kell irányulnia. Feltételezi, hogy a halál után túlvilági igazságszolgáltatásra kerül sor, amikor kinek-kinek lemérik cselekedeteit. Az ítélet alapján a jókat megjutalmazzák, a rosszakat pedig megbüntetik. A jók jutalma a mennyország, vagyis az örök boldogság, a rosszak büntetése pedig a pokol, vagyis az örök szenvedés. Az isteni ítélőszék előtt azok a cselekedetek minősülnek jónak, amelyek

isten akarata szerint vannak, és valamiképpen isten dicsőségét szolgálják, s azok minősülnek rossznak, amelyek eltérnek isten törvényétől. A földi életnek eszerint önmagában nincs értelme, sőt könnyen káros lehet, mert elterelheti az ember figyelmét túlvilági céljáról. A vallási erkölcs szerint tehát a földi élet csupán előkészület a túlvilági boldogságra. Mivel e felfogásban az emberi cselekedetek nem azért értékesek, mert a társadalom hasznára vannak, hanem mert istennek tetszők, ezért a vallási erkölcsöt egyes visszahúzó politikai erők felhasználhatják – és fel is használták – társadalomellenes cselekedetek igazolására.

Hogyan viszonyul a vallási erkölcs az emberekhez?

A vallási erkölcs az egyén túlvilági sorsát helyezi az erkölcsi élet középpontjába. A vallásos ember számára minden – mások túlvilági sorsa is – csak akkor fontos vagy érdekes, ha egyéni üdvözülését elősegíti. A hit terjesztője is elsősorban azért végzi munkáját, hogy saját lelki üdvösségét előmozdítsa. Mások földi sorsát, boldogulását illetően pedig könnyen közömbös a vallási erkölcs talaján álló ember, hiszen olykor még saját evilági sorsát is mellékesnek tartja a túlvilágihoz képest, sőt gyakran a világtól való tökéletes elfordulásban, az önsanyargató életmódban véli megtalálni túlvilági boldogságának biztosítékát.

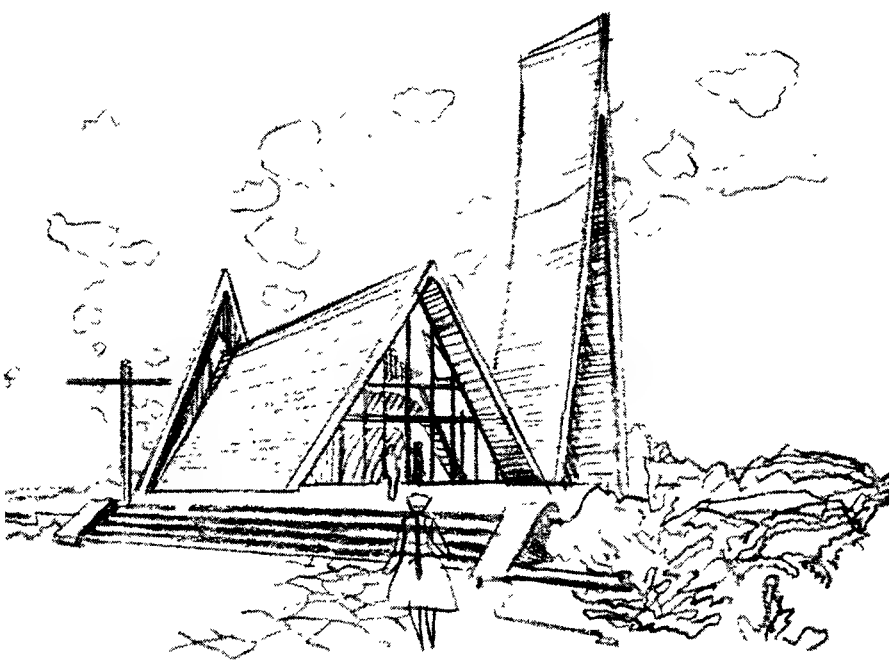

A vallásos ember is bekapcsolódhat a szocializmus építésébe?

A vallási erkölcs az osztálytársadalomban általában a kizsákmányolók érdekeit fejezi ki. A mi viszonyaink között is elsősorban polgári-kispolgári tartalom fejeződik ki a vallási erkölcs különféle előírásaiban, a belenyugvásban, a földi „siralomvölgy" megvetésében, a túlvilági igazságszolgáltatás hangsúlyozásában. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy ma nálunk a vallásos emberek között szép számmal akadnak olyanok, akik szocializmust építő magatartásukat isteni parancsokkal, vallási erkölcsi alapon indokolják. E törekvések helyesek és tiszteletre méltók, ám elsősorban nem a vallási erkölcs tanaiból fakadnak, hanem az emberek tényleges és felismert érdekeiből.

A szocializmus világnézete szemben áll a vallással?

Korábban láttuk, hogy a vallás az ember korlátozottságának fantasztikus, képzeletbeli kiegészítése és egyben tartósítója. Azt pedig tudjuk, hogy a szocialista építés arra irányul, hogy minden akadályt eltávolítson az ember kibontakozásának az útjából. Ezért igaz, hogy a szocializmus eszmei alapja, a marxizmus–leninizmus bírálja a vallásos világnézetet, mint az ember kibontakozásának gátját. Olyan viszonyokat teremt, amelyek között az ember nem szorul képzeletbeli kiegészítésre, mert a valóságban is kiteljesítheti önmagát. Mindez nem a vallásos ember ellen, hanem éppen az ő érdekében is történik. A szocializmus világnézete tehát nem a vallásos ember ellenfele, hanem a vallásos világnézeté.

Hogy fér meg a szocialista társadalomban egymás mellett az állam és az egyház?

Az állam és az egyházak között rendezett, jó a viszony. E rendezettséget és jó viszonyt megállapodások szabályozzák. Ennek talaján számos társadalmi és politikai kérdésben együttműködésre is sor kerül. Ám ez az együttműködés nem terjedhet ki – s ez természetes – a társadalom haladását gátló tevékenységre, és nem járhat együtt világnézeti megbékéléssel sem. A mi viszonyaink között a vallásos és a nem vallásos emberek érdeke azonos: a szocializmus teljes felépítése. Ezen tehát együtt lehet, sőt együtt kell munkálkodniuk. Mivel pedig világnézetük ellentmond egymásnak, az eszmék porondján harcban állnak egymással. Ezt a harcot a marxistáknak kell irányítaniuk, mert az ő világnézetük felel meg közvetlenül a jövő követelményeinek.

OLVASÓKALAUZ

Ez a könyv nem könnyű olvasmány. Helytelen lenne tehát, ha valaki egy ültő helyében elolvasná. A benne rejlő mondanivaló akkor válik sajátunkká, ha néhány összetartozó kérdésnek az elolvasása után gondolkodni kezdünk az olvasottakon, és megpróbáljuk összekapcsolni eddigi tanulmányainkkal, ismereteinkkel, olvasmányainkkal.

Ha a második fejezetet (A vallás) valaki túl nehéznek találná, hagyja ezt a részt a végére, akkorra minden bizonnyal könnyen érthetővé válik. Ajánlatos ezt a fejezetet annak is még egyszer elővennie, aki folyamatosan olvasta el a könyvet.

Azok számára, akik a vallással kapcsolatos egy-egy részletkérdésről akarnak csupán tájékozódni, vagy akik a könyv elolvasása után valamit újra meg akarnak keresni, tárgymutatót készítettünk, amely ábécérendben közli a könyvben előforduló témákat, megjelölvén azokat az oldalszámokat, amelyeken a keresett részek találhatók. E mutató akkor is kisegít bennünket, ha tanulmányaink vagy olvasmányaink jobb megértéséhez keresünk fontos vallástörténeti összefüggéseket.

Ne elégedjünk meg egyszeri elolvasással, időnként vegyük elő a könyvet, és egy-egy kérdését újra tanulmányozzuk át. Minden újraolvasáskor újabb és újabb kérdések iránt ébred fel az érdeklődésünk. Ha úgy tapasztaljuk, hogy a kérdésekre e könyvecske már nem tud válaszolni, keressünk más könyvet a gazdag választékú vallástörténeti, valláselméleti irodalomból.

TÁRGYMUTATÓ

A

Allah 21
amulettek 52
anabaptisták mozgalma 190
anglikán egyház 197
angyalok 174
animizmus 42
Apokalipszis 162
apostol 156
apostoli levelek 163
apszis 22
aranykor-mítosz 83
Assisi Szent Ferenc 180
aszkéták 169
aszketikus életmód 160
asszony teremtése 81
Augustinus (Szent Ágoston) 167

Á

Ábrahám-történet 127
Ádám és Éva 81
áldozat 15
áldozatbemutatás 89
állatjelképek 52
Ámon-Ré 12, 60

B

babiloni fogság 17, 105
barlangi festmények 39

barokk templom 24
bazilika 20, 22
bábeli torony 13
beavatási szertartások 52
bencés rend 169
bérmálás 52
betlehemi gyermekgyilkosság 143
Biblia fogalma 107
– jelentősége 113
bibliai emberteremtési mítosz 80
– teremtéselképzelés 77
bírák 136
bizánci templom 23
böjt 52
brahmanizmus 66, 68
buddhizmus 67
bűnbeesés-mítosz 82

C

Callixtus-katakomba 21
császárkultusz 165
csúcsíves templom 23

D

Dávid király 95
Dávid és Góliát 138
Démokritosz valláskritikája 92
diaszpóra 122
Dionüszosz-kultusz 62
dolmen 11
Domitilla-katakomba 21
domonkosok 180
dzsinnek 182

E

egyház a középkorban 171, 175
– létrejötte 161
egyházi szervezet 166
– tanrendszer 167
egyházszakadás 171
egyiptomi tíz csapás 133
egyistenhit 57
elhunytak szellemei 47
ellenreformáció 193
Elohim 99
ember alakú istenek 54
emberteremtési mítoszok 76
ereklyék 52
eretnekmozgalmak 177
esszénusok 119
Európa vallási térképe 197
evangélikus egyház 189
evangéliumok keletkezése 151

É

Édenkert 82
égő csipkebokor 132
érmék 52
étkezési tilalmak 52
Ézsau és Jákób 128

F

farizeusok 116
ferencesek 180
feszület 9
fetisizmus 42
frigyláda 16

G

Gilgames 65
gót templom 23
görögkeleti templom 27
görög templomok 18

Gy

gyermekek keresztes hadjárata 182
gyónás 175
gyóntatószék 26

H

hallgatás tornyai 14
harangok 22, 26
heliocentrikus világkép 183
Hegyi beszéd 145
Heródes (Nagy) 18
héber ősvallás 98
Hérakleitosz valláskritikája 92
hit és tudás összehangolása 202
– – – összeütközése 200
– – – szétválasztása 204
holt-tengeri tekercsek 120
húsvét 168
huszitizmus 184
Husz János 184

I

Igaz Tanító 120
ikonosztáz 27
ima 52
inkvizíció 178
invesztitúraharc 173

istenek élete 55
istenhit megszületése 54
iszlám 21
– és kereszténység harca 181
– keletkezése 180
– tanítása 182
Ízisz–Ozirisz mítosza 49
Izrael 95
Izsák 127

J

Jahve 15, 16, 99
Jelenések könyve 162
Jerikó eleste 136
jeruzsálemi templom 15, 16
jezsuiták 194
Jézus Krisztus 142
– – csodái 144
– – életrajzai 151
– – példabeszédei 147
– – tanítása 145
Jób-könyv 126
Jónás könyve 124
József és testvérei 129
Józsue 136
Judea 95
Juppiter 19

K

karácsony 168
katakombák 20
katharok 178
katolikus tanítás 189
– templom 24
Kába-kő 183

Kálvária 144
kálvinizmus létrejötte 191
Kálvin János 191
– – tanrendszere 191
Kánaán elfoglalása 135
– lakóinak vallása 96
kápolna 22
kegytárgyak 52
keleti egyházszakadás 171
– templom 27
– típusú vallás 68
kelyhesek 186
keresztes háborúk 181
keresztény kifejezés 141
– középkor 174
– világbirodalom 172
kereszténység 140
– eredete 152
– győzelme 166
– ünnepei 167
– terjedése 163
keresztényüldözések 165
keresztkút 25
keresztség 52
kolduló rendek 179
konfirmáció 52
Korán 183
kórus 26
kupola 24

L

lélek 42
lélekvándorlás 66, 68
Lucretius valláskritikája 31
lutheri egyház 189
Luther Márton 187

M

mana-hit 41
marxizmus és valláskritika 196
masztabák 12
mágia 40
Mária-tisztelet 175
mecset 21
medvekultusz 39
meghaló és feltámadó istenek 49
menhirek 10
mennyország 64, 175, 210
messiási eszme 105
minaret 21
mise 27
modern templom 24
– valláskritika 196
Mohamed 182
mohamedán vallás 21, 182
mózesi könyvek 108
Mózes-történet 132
muzulmán vallás 182
Münzer Tamás 190

N

napkeleti bölcsek 143
népi kultuszok 61
nirvána 67, 68

Ny

nyolc boldogság 146
nyugati típusú vallások 68

O

ókeresztény bazilika 22
– temetkezőhely 20
ókori világkép 70
Olajfák hegye 148
olimpiai játékok 18
oltár 15, 25, 27
olümposzi istenvilág 54
orgona 26
ortodox egyház 171
ósémi mitológia 96
Ótestamentum 108
– költői könyvei 109
– nyelve 112
– prófétai könyvei 108
– szerzői 110
– történeti könyvei 108
Ozirisz-mítosz 49

Ö

ördögök 64
ősbűn 82
ősemberek vallása 36
ősi teremtéselképzelések 75
– vallási formák 50
őskáosz 75
őskeresztények életmódja 156
– istentisztelete 156
– szervezete 156
– tanítása 155
őskereszténység 154
őskori temetési szokások 44
ősök kultusza 43
őstársadalom vallási hiedelmei 37

P

pagoda 10
Pantheon 19
papság 48, 89
Paradicsomkert 82
paraszthábor ú 190
passió 148
Pál apostol 158
páli fordulat 158
pátriárkai elbeszélések megbízhatósága 131
pátriárkák (keresztény) 167
– (zsidó) 127
Péter tagadása 149
piramisok 11
plébánosok 167
pokol 64
polgári valláskritika 195
politeizmus 55
Pontius Pilatus 149
predesztináció 191
Priscilla-katakomba 21
prófétai könyvek 108
próféták 100
Prométheusz-mítosz 62
protestáns templomok 27
prozeliták 122
pusztai vándorlás 134
pünkösd 168
püspök 166

R

rabbik 117
rabbinikus irodalom 118
– zsidó vallás 123
Rasz Samra-i ásatások 96

reformáció fogalma 186
– kirobbanása 187
– társadalmi háttere 187
református egyház 192
– templom 9, 27
reinkarnáció 66
remeték 169
reneszánsz és keresztény világnézet 183
– templom 23
római katolikus templom 9, 24, 25
– pápa 171
román templom 23
rossz szellemek 63

S

Salamon király 95
– temploma 16
Saul 95
sámánizmus 48
Sámson 136
sátán 64
sekrestye 26
semmiből való teremtés 75
Servet Mihály 192
sinai-hegyi kinyilatkoztatás 134
skolasztika 176
sokistenhit 55

Sz

szaddukeusok 116
szellem- és démonhit 63
személyes istenek 54
Szent Ágoston (Augustinus) 167
szentek 28, 174
szentek szentje 15

szenteltvíz 25
szentély 24
szentháromság 174
szentlélek eljövetele 168
szent sátor 15
szeretetlakomák 155
szertartások 52, 88
szerzetesi intézmény kialakulása 168
szocializmus és vallás 213
szombat 167
szószék 25
szőlőparabola 103
sztupák 14

T

tabu 38
Talmud 118
Tammuz-mítosz 49
táboriták 186
temetési szertartások 44, 47
templom 7
templomépítés 10
templomhajók 22, 24
templomstílusok 22
teremtés hite 74
teremtésmítoszok 75
termékenységi varázslatok 40
természetfölötti 34
természeti jelenségek kultusza 49
– népek vallási hiedelmei 37
tízparancsolat 134, 209
Tóra 108
torony 23, 26
totemizmus 37

tridenti zsinat 193
tudományos világkép 73
túlvilághit 43, 46, 64, 175

U

ugariti mitológia 97
Újtestamentum 162
úrvacsora-osztás 27
utolsó vacsora 148

Ü

üldözött vallások 36

V

vallás és elnyomás 60
– – emberi természet 33
– – erkölcs 206
– – félelem 31
– – marxizmus 196
– – társadalom 34
– – természetfeletti 32
– – történelem 35
– – tudatlanság 31
– forrásai 33
– keletkezése 36
– kritikája 90, 195, 196
– válsága 198
vallási erkölcs 210, 211
– eszmék 34
– gyakorlat 36
– kiegészítés 34
– közömbösség 198
vallásos ember és szocializmus 212
varázsló 48

vasárnap 167
választott nép 114
világ teremtésének hite 74
– vége 155
világítélet 155
világkép 70
vízözönmítoszok 84
Vörös-tengeren való átkelés 134

Z

Zeusz 18
Zeusz-vallás 61
zikkuratok 13
Žižka 186
Zwingli Ulrik 191

Zs

zsidó háború 18
– templom 16
– vallás követői 94
zsidókeresztények 154
zsinagóga 15, 17
zsinatok 167

TARTALOM

A templom 7

A vallás 30

A vallások fejlődése 53

A zsidó vallás és a Biblia 93

A kereszténység 140

A modern ember és a vallás 198

Olvasókalauz 215

Tárgymutató 216

Tizenkét éven felulieknek

A kiadásért felel a Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkeszto: Balassa Anna
Szaklektor: Lukács József es Miklós Imre
Műszaki vezető: Gonda Pál
Képszerkesztő: Zigány Edit
Műszaki szerkesztó: Székely Ágnes
34 800 példány, 13,3 (A/5) iv, MSZ 5601–59
Készült a Zrínyi Nyomdában
ofszetrotációs eljárással. 76.1150/1
Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató
IF 2722 – e – 7779